

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

Vsem poslovnim prijateljem in znancem ter vsem delovnim kolektivom
čestitamo

ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE NA SLOVENSKEM

Papirna galanterija

SIMONČIČ

Ljubljana, Razpotna 4

Telefon : 25 091

Telegram : Simončič Ljubljana

TISKARSTVO:

KOMERCIALNI TISK

KATALOGI

PROSPEKTI

ETIKETE

EMBALAŽA

KOLEDARJI

REKLAMNI KARTONI

UMETNIŠKE REPRODUKCIJE

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO
XX. letnik Ljubljana 1972 2. zvezek

Vsebina drugega zvezka

- Tone Knez: Nove situlske umetnine — Stran 65
- Marijan Slabè: Poskus prikaza materialnih dokazov iz časov preseljevanja narodov (5. in 6. stol.) v SR Sloveniji — Stran 76
- Janez Höfler: Janez Krstnik Dolar (ok. 1620—1673) — Stran 82
- Tatjana Hojan: »Bucvice tega sadershanja sa mladust« iz leta 1794 — Stran 90
- Peter Vodopivec: Črne Koze na Kranjskem v Ljubljani v letih 1873/74 — Stran 92
- Franc Rozman: Milan Subarić in njegovo socialistično delovanje — Stran 97
- Dušan Nećak: Pisarna za zasedeno ozemlje — Stran 101
- Tone Zorn: Še nekaj podatkov o kulturni avtonomiji za koroške Slovence v dvajsetih letih — Stran 107
- Iz dela naših zavodov in društev — Stran 110
- Nove publikacije — Stran 112
- Sommaire — Stran 127

Na ovitku

Rezljana vrata iz Motnika (1896). Desna srednja kaseta s polkrožnim zaključkom in motivom vaze. Foto inž. Peter Fister

Ureja uredniški odbor

Glavni urednik Olga Janša
Odgovorni urednik Jože Žontar

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za občo in narodno zgodovino — Predstavnik Majda Kunaver — Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III — Tekoči račun pri SDK podružnica 501-8-87/1 (Ljubljana, Miklošičeva cesta 8) — Letna naročnina 25 din, posamezna številka 10 din

NOVE SITULSKE UMETNINE

Ob figuralnih situlah iz Novega mesta

TONE KNEZ

Izkopavanje halštatskih gomil v Novem mestu¹ v zadnjih letih je dalo veliko odličnih arheoloških najdb, ki so zelo pomembne za spoznavanje in razumevanje halštatskega časa in njegove kulture ne samo pri nas v Sloveniji, temveč za širši vzhodnoalpski prostor. Mimo tega, da je izkopavanje v Novem mestu številčno in tipološko močno obogatilo naš arheološki fond, je osvetlilo tudi nekaj bistvenih kronoloških in kulturnozgodovinskih problemov iztekajoče se halštatske kulture na Dolenjskem, ki zavzema osrednje in vodilno mesto v jugovzhodnih Alpah. Novomeške najdbe bodo služile raziskovalcem kot primarna opora pri razlagi dolenjske skupine halštatske kulture v Sloveniji in njeni zaključni fazi, v 5. in 4. stoletju pred našim štetjem, pred vdorom Keltov v naše kraje, toda ko je v materialnih ostalinah Ilirov že močno zaznaven latenski vpliv.

Med novomeškimi izkopaninami, ki se odlikujejo po izrednih keramičnih oblikah in bogastvu jantarnega in steklenega nakita, zavzemajo najvidnejše mesto novo odkrite figuralno okrašene situle, prazgodovinske umetnine širšega, mednarodnega pomena. S šestimi figuralnimi situlami je Novo mesto danes na prvem mestu v celotnem vzhodnoalpskem prostoru. Pred njim je edinole bogato najdišče Este, domovina venetskih torevtičnih umetnin. Ti presenetljivi podatki terjajo novo ovrednotenje našega situlskega gradiva, preverjanje njegove umetniške in kulturnozgodovinske izpovednosti ter ugotavljanje njegovih izdelovalnih središč.

ZNACILNOSTI IN POMEN SITULSKE UMETNOSTI

Deset let je minilo od reprezentativne mednarodne razstave² situlske umetnosti (1961 v Padovi, 1962 v Ljubljani in na Dunaju), ki je odmerila tem umetninam iz bronaste pločevine pravično mesto v okviru evropske prazgodovine. Avtorji razstave so zbrali in kritič-

no ocenili ves situlski inventar iz Italije, Avstrije in Jugoslavije ter z novimi tezami osvetlili in na novo ovrednotili izvor, kronologijo in tipološko analizo teh spomenikov. Medtem pa se je pomnožilo število situlskih spomenikov in v zadnjih letih so izšla temeljna dela,³ ki so poglobila naše znanje o teh umetninah in odprla nove probleme.

Opredelitev situlske umetnosti je preprosta, ker je njena likovna izraznost tako svojevrstna, enkratna in neponovljiva ter hkrati časovno in zemljepisno jasno omejena. Vsem situlskim spomenikom, ki jih srečamo na širokem geografskem prostoru od Tirolske do Dolenjske in od Evganejskih gričev do Donave, je skupen material, iz katerega so narejeni (tanka bronasta pločevina), tehnika likovne izvedbe (plitvi relief, izveden s pomočjo torevtičnega postopka) in oblika, po kateri so dobile umetnine ime (situla — vedrica). V krog spomenikov situlske umetnosti štejemo tudi druge predmete, ki so izdelani iz enakega materiala, okrašeni v enaki tehniki in s podobnimi prizori: bronaste ciste, pasne plošče, nožnice mečev, pokrovi posod, čelade, diademi, uhani, maske in podobno. Tudi kompozicija prizorov na vseh situlah je strogo odrejena in omejena: največkrat sta upoštevani vertikalna in horizontalna simetrija, ponavljanje določenih figur, prizorov in okrasnih elementov ter včasih skoraj heraldični razpored nastopajočih figur. Časovni razpon, v katerem se situlska umetnost pojavlja, je starejša železna doba, okvirno med leti 600 in 300 pred našim štetjem. To je hkrati čas največje gospodarske blaginje in kulturne moči v naših krajih.

Umetnosti izraz na bronastih situlah ali »situlska umetnost«⁴ je posebna likovna zvrst, ki jo je italijanski etruskolog Pallottino⁴ označil kot začetek evropske kontinentalne figuralne upodobitve; ta vzdržuje neposredno zvezo iz prazgodovine v zgodovinsko obdobje antike. S situlsko umetnostjo v okviru hal-

štatske kulture sredi prvega predkrščanskega tisočletja so bili prebivalci naših krajev prvi-krat aktivni soustvarjalci evropske kulture in civilizacije. Dolenjska je takrat prvič v svojem zgodovinskem razvoju enotna kulturna pokrajina s svojsko domorodno omiko, ki je dobila v mlajši halštatski dobi evropski pomen. Figuralne situle ne sodijo med tako imenovane velike umetnine niti po formalni plati, saj so njihove dimenzije skromne, predvsem pa njihova umetniška potencia daleč zastaja na primer za sočasno plastiko v Grčiji. V situlah moramo gledati praktično uporabne umetnoobrtne izdelke s težnjo po umetniški izpovedi, ki pa ima bolj dokumentarni značaj. Prav zaradi teh lastnosti pa so situle najbolj avtentični reprezentanti halštatske kulture v razcvetu plemenske aristokracije v Vzhodnih Alpah.

Celotno področje, na katerem se pojavljajo situlski spomeniki, delimo na tri skupine, ki

so geografsko zaključene, predvsem pa so stilno dobro opredeljene:

— v prvi skupini so umetnine, ki so koncentrirane okrog najdišča Este v Padski nižini — estenska skupina,

— drugo skupino sestavlja notranjealpska ali južnotirolska skupina,

— tretja skupina pa se je oblikovala na jugovzhodnem robu Alp s središčem na Dolenjskem; imenovali jo bomo dolenjska skupina. Vse tri skupine so nedvomno vsaka zase izdelovalno središče situlskih umetnin, vsaka skupina pa z eno ali več delavnicami. Zadnja, dolenjska skupina, bo izhodišče našega nadaljnjega razpravljanja.

Spodnja tabela daje pregled vseh primerkov figuralne situlske umetnosti ki so bili do vključno leta 1971 najdeni na ozemlju Jugoslavije.

PREGLED OBJEKTOV SITULSKE UMETNOSTI V JUGOSLAVIJI*

Najdišče	Objekt						Hrani muzej
	Situla	Pokrov	Pasna plošča	Čelada	Uhan	Nožnica	
Brezje pri Trebelnem			2				Naturhistorisches Museum Dunaj
Dolenjske Toplice	1						Naturhistorisches Museum Dunaj
Kobarid	1						Museo Civico Trst
»Kranjska«			1				Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin
Magdalenska gora	5	1	2	1	4		Narodni muzej Ljubljana; Naturhistorisches Museum Dunaj; Peabody Museum (Mecklenburg Collection) Cambridge Mass.
Novo mesto	6						Dolenjski muzej Novo mesto
Stična		1	1		2		Narodni muzej Ljubljana; Röm.-Germ. Zentralmuseum Mainz
Sveta Lucija (= Most na Soči)		1					Museo Civico Trst
Vače	2		3		2	1	Narodni muzej Ljubljana; Ashmolean Museum Oxford; Naturhistorisches Museum Dunaj; zbirka Mecklenburg
Valična vas	2						Narodni muzej Ljubljana
Vizače (Nesactium)	3						Arheološki muzej Istre Pula
Zagorje			1				Narodni muzej Ljubljana
Skupaj	20	3	10	1	8	1	43
Odstotek	47	7	23	2	19	2	100 %

* Seznam je narejen na podlagi podatkov iz literature. Vanj je vključena tudi nožnica iz Vač, ki ne sodi v strogi okvir situlske umetnosti, temveč bolj kot primerjalno gradivo.

Iz tabele je razvidno, da med inventarjem zavzemajo prvo mesto figuralne situle, za njimi pa pasne plošče. Med najdišči jih je absolutno največ iz Dolenjske, kamor lahko s kulturnozgodovinskega vidika štejemo tudi najdbe z Vač in Zagorja, saj sta obe najdišči le obrobje dolenjske skupine halštatske kulture v Sloveniji. Vsi statistični podatki govorijo za to, da je Dolenjska nesporna domovina mladohalštatskih situl, prav tako stilna analiza, o čemer bo govora še kasneje. Venetskemu oz. estenskemu kulturnemu krogu pa bi lahko pripisali morda najdbo iz Kobarida in eno od situl iz Vizač pri Pulju.

Ilirski umetniki-torevti so nam v prizorih na bronastih situlah ohranili slovesne dogodke, ki so jih prirejali halštatski aristokrati ob danes nam neznanih obredih. Likovno najbolj dognane situle, kot na primer tista z Vač in druga z Magdalenske gore na Dolenjskem ter slovite pasne plošče iz Vač, Zagorja, Brezij pri Trebelnem in z Magdalenske gore sodijo po svoji kvaliteti in izjemnosti med naše najprezentativnejše prazgodovinske najdbe. Prizori na situlah nam odkrivajo praznične trenutke iz življenja halštatske visoke družbe, ko le-ta v času od konca 7. stoletja do konca 4. stoletja pred n. št. doseže največjo politično moč. To je obdobje bogatih knežjih grobov, ki se odlikujejo po zlatem nakitu in dragocenem bronastem posodju ter razkošni osebni opremi. Take bogate grobove poznamo od makedonskega Trebeništa preko Novega Pazarja in Atenice v Srbiji, Glasinca v Bosni, do Dolenjske, Hallstatta v Avstriji in Heuneburga ob Donavi v južni Nemčiji.

Upodobitve na situlah so mimo tega, da sodijo v sfero umetniškega oblikovanja, tudi prvovrsten in izredno dragocen kulturnozgodovinski vir za razumevanje in razlago halštatskega časa in njegove nobilitete. Epsko-pripovedna likovna govorica na situlah nam v določeni meri nadomešča pisane vire halštatskega obdobja. »Dvorni« način življenja ilirskih oblastnikov na utrjenih gradiščih ima svoje vzore v vzhodnem Sredozemlju, situjsko umetnost pa smemo z vso pravico imenovati »dvorno umetnost« halštatskega časa.

Čeprav je ustvarjalna in idejna moč vzhodnoalpskih umetnikov pločevinarstva zaostajala za likovnim znanjem in estetskimi nazori sodobnikov v Grčiji in Italiji, so s situjami stopili v krog ustvarjalcev prazgodovinske umetnosti v Vzhodnih Alpah in v južnem predalpskem prostoru. Dolenjske in vse vzhodnoalpske okrašene situle so plod dveh bistvenih sestavin, ki sta botrovali njihovem nastanku. Domača žarnogrobišna tradicija, zrasla in dozorela v srednjem Podonavju, je dala situlam tehnično osnovo, izraženo s tolčenjem v pločevino, ki je dedič tako imenovane »Punkt-Buckel Manier«. Dala jim je

tudi značilno vedrasto obliko in okras sončnih koles in stiliziranih račk. Sredozemska ali orientalna komponenta pa je prispevala arhaiski realizem pripovednih frizov, fantastiko bajeslovnih živali in rastlinski okras.

Na posameznih pasovih s prizori dobro ločimo avtohtone, severnobalkanske-subalpinske ikonografske prvine od tujih, grško-italskih in orientalnih elementov. Domače prvine oz. oblike so: noša mož in žena (deloma vplivana iz »modnih centrov« Etrurije) in še posebej značilna oblika moških pokrival, oblika naslonjačev, čelad in orožja nasploh. V domačo tradicijo sodita tudi način in tehnika dvobojevanja s svojevrstnimi »boksarskimi rokavicami«, ki so jih starejši avtorji tolmačili kot gimnastične ročke in pa običaj, da halštatski velikaši v Vzhodnih Alpah pri svečanih pojedinah obdržijo pokrivalo na glavi.

Med tuje elemente na situjskih prizorih pa štejemo poleg načina okraševanja situl s sklenjenimi slikovnimi vodoravnimi pasovi še grški običaj, da se atleti bojujejo goli, živalski friz v sklenjenem krogu, stilizacija živalskih figur ter cvetov kot okrasni element, pahljaja, stožčaste čelade, ptiči na živalskih hrbti, pleteninast ornament na pasnih ploščah, bojni voz, krilate mitološke živali, lira in gazele-antilope, ki v alpskem svetu niso bile znane. Srečno zlitje obeh vplivov je rodilo svojsko likovno tvornost, pojav, ki ga imenujemo »situjska umetnost«.

Še ene značilnosti situjske umetnosti ne gre prezreti: njene konservativnosti in togosti v obliki in vsebini. V razponu dobrih tristo let, od konca 7. pa do konca 4. stoletja pred n. št., imamo na Dolenjskem celo paleto situjskih spomenikov, začenši od najstarejšega, s kozorogi okrašenega pokrova iz Stične do najmlajših situl iz Novega mesta, ki so bile najdene v družbi z negovsko čelado, vendar so prizori na njih presenetljivo enotni. Slogovno in vsebinsko se je svet situjske umetnosti le malenkostno spreminjal, umetnostni izraz na situlah je vseskozi izrazito tog, dosledno arhaisko-primitiven in strogo uklenjen v obliko in motiviko.

Kompozitnost in določen eklekticizem sta osnovni značilnosti situjske umetnosti. Arhaiski realizem, izražen v slikovnih pasovih, v osnovi prevzet iz grške likovne tvornosti in njihovega predstavnega sveta, so ilirski in venetski torevti prilagodili svojim potrebam in okusu in ga izrazili z dobršno mero stilizacije (ki je dostikrat tudi posledica pomanjkljivega likovnega znanja) z motivi in vsebino iz domačega okolja. Prav gotovo so alpski torevti uporabljali tudi določene šablone grško-italskega izvora, po katerih so se zgledovali. Konservativnost situjske umetnosti pa je posledica uklenjenosti v danost oblike (vedro, pravokotna plošča) in vsebine (slavnost-

ni obred) ter enotna tehnična izvedba v vedno enakem gradivu (bronasta pločevina). To so poglavitne slogovne značilnosti situlske umetnosti halštatske kulture alpskih Ilirov in estenskega kroga Venetov v Padski nižini.

FUNKCIJA, IZVOR IN USTVARJALCI SITULSKIH UMETNIN

Čemu so služile situle? Ali so bile samo reprezentativni umetniški izdelki, ki so imeli zgolj okrasno-estetsko funkcijo, ali pa so imele situle tudi praktično uporabno namembnost? Na to vprašanje nam dajejo najzanesljivejši odgovor prizori na različnih situlah, na katerih je funkcija situl jasno opredeljena. Le-ta je bila po našem mnenju morda dvojna: kot nagradni pokal zmagovalcu v atletskih in spretnostnih tekmah in kot posebna obredna posoda, iz katere so z značilnimi ročajastimi, največkrat keramičnimi skodelicami zajemali posebno dragoceno pijačo in jo delili med izbrane povablence ob gostijah in slavnostnih obredih, ki so jih prirejali halštatski knezi po vzoru znamenitih simpozijev pri Grkih. Ali pa so bile situle v uporabi samo pri določenih obredih, ki niso imeli profanega značaja, temveč kulturno-mitično vsebino, kot domneva Kossack.⁵

Prvo funkcijo srečamo le dvakrat: na situli Benvenuti in iz Kufferna, kjer so situle obešene na posebnem stojalu, po našem mnenju z namenom, da jih bodo podelili zmagovalcem, ki merijo svoje sile v neposredni bližini. Kimmig⁶ pa tolmači ti dve upodobitvi na stojalu obešenih situl kot »s pijačo napolnjene situle, shranjene v »hladilniku«, pripravljene za serviranje aristokratskim pivcem prav tako v neposredni bližini. Enakega mnenja je tudi Kastelic.⁷

Dosti bolj pogosta in razširjena je druga funkcija situl — kot posoda za hranitev posebne obredne pijače, prizor, ki ga srečamo kar na šestih situlah: Vače, Magdalenska gora, Kuffern, Welzelach, Providence, Sanzeno in nešteto potrdjenega v grobovih. V situlah so ponudili odličnim osebam najbrž omamno pijačo, pripravljeno po vsej verjetnosti na bazi alkohola. Tudi v novomeških situlah smo našli lepe keramične zajemalke, ki so sodile k pivskemu servisu. Tak situlski servis sta vsakokrat sestavljala bronasta situla in keramična ali bronasta skodelica-zajemalka.⁸ V situlah moramo gledati dragoceno reprezentativno obredno posodo,⁹ ki so ga ilirski odličniki v naših krajih uporabljali v halštatskem času ob slovesnih gostijah in raznih, danes nam neznanih obredih.

Kdo so bili izdelovalci oz. nosilci situlskih umetnin? Odgovor na vprašanje o etnični pripadnosti nosilcev situlske umetnosti iščejo

raziskovalci že skoraj sto let. Na to občutljivo vprašanje so skušali razni avtorji odgovoriti tako z ovrednotenjem zadevnih izkopanin z arheološko metodo, kakor tudi s kritičnimi analizami tekstov antičnih piscev (Strabo, Herodot), vendar zanesljivega odgovora na to vprašanje še danes nimamo. Večina evropskih prazgodovinarjev¹⁰ si je edina, da je geografsko področje halštatske kulture omejeno z rekami: Saône, Pad, Krka in Sava, Donava in Váha, področje, ki so ga v starejši železni dobi, vsekakor pa od 6. stoletja naprej zanesljivo naseljevala etnično zelo raznorodna ljudstva: Kelti na severozahodu, Veneti na jugozahodu in Iliri na jugovzhodu. Na tem širokem geografskem in etnično heterogenem prostoru sta bili prav civilizacija in kultura tisti povezovalni sili, ki sta družili ljudstva tega prostora v dokaj enotno podobo. Seveda so znotraj te velike kulturne družine vedno obstajale tudi določene neizbrisne razlike (oblike tvarne kulture, pogrebni obred), ki so družbeno-ekonomsko in etnično pogojene.

Gabrovec¹¹ meni na podlagi tipoloških značilnosti materialnih ostalin in na osnovi različnega pogrebnega obreda (skeletalni pokop, sežiganje umrlih), da od starejše železne dobe dalje na Dolenjskem lahko govorimo o Ilirih kot nosilcih halštatske kulture, za katero je značilen skeletalni pokop v gomilah. Posebna značilnost Dolenjske so velike družinsko-rodovne gomile, medtem ko so prebivalci svetolucijskega območja in večjega dela zahodne Slovenije bili najbrž bližje Venetom, prebivalcem v Padski nižini in oblikovalcem estenskega kulturnega kroga. Le-ti pa so svoje rajne sežigali in njihov pepel hranili v ravnih grobovih. Ne smemo pozabiti važnega dejstva, da halštatska kultura in situlska umetnost kot njena najznačilnejša sestavina nikdar nista bili etnično vezan pojav, oziroma geografski prostor situlske umetnosti etnično ni enoten. Umetniška izpoved, način umetniškega izražanja je vedno le odsev duhovne in idejne vezanosti, ki nikakor ni omejena samo na določeno etnično skupino ali narodnost.

Dejstvo, da so vse situle našli v izrazito bogatih — nedvomno aristokratskih — grobovih, nam daje tudi določen vpogled v socialno strukturo halštatske družbe. Inventar halštatskih grobov je zvesto zrcalo družbenih odnosov oziroma socialnih razlik tedanjih prebivalcev Dolenjske. Velike kvantitativne in kvalitativne razlike v pridatkih med posameznimi grobovi znotraj ene gomile so neizpodbitni dokazi močne socialne diferenciacije halštatske družbe, ki je iz sorazmerne družbene enakosti v času kulture žarnih grobišč privedla v teku razvoja do institucije rodovno-plemenske aristokracije, ki je v sebi združevala vso oblast. Nekatere okoliščine

kažejo celo na dedno plemstvo.¹² Nesporo so situle, oziroma posest situl v halštatskem času privilegij takratnega plemiškega stanu, statusni simboli visoke družbe halštatskega časa.

Zaradi ne dovolj natančnih in nesistematiziranih izkopavanj v preteklosti, ko niso vselej zabeležili najdiščnih okoliščin, niti niso ohranili in restavrirali vseh najdb, so avtorji, ki se ukvarjajo s problemom situl, mnenja, da so figuralne situle izključno pridatek moških grobov. Novejše izkopavanje pa je dokazalo, da figuralno situlo lahko najdemo tudi v ženskem grobu, kot na primer v bogatem grobu ilirske kneginje iz gomile III grob 33 v Novem mestu, v katerem smo našli celo dve situli! Če je bila to samo izjema, bodo pokazala bodoča raziskovanja.

Vsi starejši avtorji (razen Hochstetterja!)¹³ so poreklo situlskih spomenikov na področju Slovenije iskali v severnoitalijanskem etruščansko-venetskem krogu, od koder naj bi prišle v naše kraje kot luksuzni uvoz. Da bi bile situle lahko domač izdelek avtohtonega prebivalstva, je pred nekaj desetletji komaj kdo upošteval. V tridesetih letih je Ložar¹⁴ v svojem eseju o prazgodovini Kranjske nakazal možnost domačih pločevinarskih delavnic. Šele Merhartova¹⁵ temeljna razprava o kovinskih posodah je prinesla v študij evropske prazgodovine zgodnjega halštatskega časa in njegovih kulturnozgodovinskih tokov popolnoma nova izhodišča, nova spoznanja in nove metode interpretiranja. Z novim ovrednotenjem predvsem kovinskega gradiva je Merhart ovrgel zelo vplivno tako imenovano »italsko fascinacijo«, ki je dolga desetletja suvereno, toda enostransko opredeljevala kovinske najdbe in zavračala njihov izvor zunaj italškega prostora.

Prvi, ki je pri nas prav na podlagi Merhartove študije dokazoval avtohtonost naših situlskih umetnin, je bil F. Stare. V študiji o pravokotnih pasnih sponah¹⁶ je že zastopal tezo o domačih delavnicah tega okrasnega dodatka moške opreme v bogatih grobovih halštatskega časa, leta 1955 pa je v temeljni razpravi o prazgodovinskih posodah iz Slovenije¹⁷ sponiral dve delavnici figuralnih situl na slovenskih tleh: na Magdalenski gori in na Vačah. Živahne razprave in bistveno prevrednotenje teze o izvoru alpskih oziroma dolenjskih situlskih spomenikov v korist naših izdelovalnih središč je prinesla že v uvodu citirana mednarodna razstava¹⁸ situlske umetnosti, ki je tem umetninam dala deloma nove, predvsem pa trdnejše kronološke in tipološke okvire. Ob soočenju alpskih, še posebej dolenjskih situl, z onimi iz severne Italije so prazgodovinarji prišli do novih spoznanj, ki govorijo odločno v prid domorodnih ustvarjalnih središč na Dolenjskem.¹⁹ Z ob-

širnimi raziskavami in temeljnimi deli W. Luckeja in O.-H. Freya²⁰ pa so tako vzhodno-alpske-ilirske kakor tudi severnoitalsko-venetske situlske umetnine dobile svojo monografično obdelavo in trdno zasidrano mesto, ki jim gre v okviru evropske prazgodovine.

Prav Dolenjska ima v celotnem vzhodno-alpskem prostoru daleč najvišje število situlskih umetnin, zgovoren dokaz za samoniklost teh spomenikov na tem prostoru. Na Slovenskem je bilo poleg figuralnih situl izkopanih tudi več z geometrijskimi motivi okrašenih situl in desetine neokrašenih situl.²¹ Pri pregledovanju najdb iz velike nekropole v Sveti Luciji (sedaj Most na Soči) je Kimmig²² v tržaškem muzeju našel ostanke 70–80 neokrašenih situl! Število situlskih izdelkov na Dolenjskem je dovolj prepričljivo, da bomo delavnice situlskih umetnin iskali na Dolenjskem. Te številke pa seveda še niso dokončen odsev težišč in posameznih lokalitet teh objektov, kajti vsako novo sistematično izkopavanje halštatskih nekropol na Dolenjskem lahko prinese nova presenečenja in bistveno spremeni razmerja v številu situlskih spomenikov na posameznih najdiščih. Težko je verjeti, da na primer Stična kot naša največja halštatska naselbina z okrog 25 ha obzidanega naselbinskega prostora in 140 gomilami tudi največja prazgodovinska aglomeracija v Vzhodnih Alpah ne bi imela več primerkov situlske umetnosti, kot jih poznamo danes, in da bi bili veliki nekropoli v Dobrniču in Šmarjeti brez njih.

Število danes znanih situlskih umetnin (izvzemši zadnjih situl iz Novega mesta) je rezultat bolj ali manj naključnih, večinoma nesistematičnih izkopavanj, ki so bila največkrat tudi brez potrebne tehnične opreme in ustrezne dokumentacije. Izkušnje ob izkopavanju v Novem mestu so nas izučile, kako skrajno previdno je treba ravnati s hudo poškodovanimi in zelo krhkimi situlskimi najdbami, da so še sposobne za restavriranje. Ob tem izkopavanju smo tudi zaslutili, koliko situl je bilo najbrž uničenih v preteklosti pri nestrokovnih izkopavanjih Pečnika, Meklenburške, Kušljana, Hrasta in drugih v času nebrzdane izkopavalne mrzlice na Kranjskem, tako da je precejšen del teh umetnin bil uničen prav ob nekontroliranih in tehnično slabo opremljenih izkopavanjih, še celo pa pri roparskih kopanjih. Ohranjenost oziroma neohranjenost dolenjskih situl je usodno odvisna od delovanja težke, z oksidi bogate rdečerjave »marmorirane« ilovice (terra rossa, ki je nastala z razpadanjem terciarnih apnencev), ki je hudo načela in v veliki meri uničila tanke bronaste umetnine. O tem so nas nazorno poučili rezultati pred leti zaključenih raziskovanj na Znančevih njivah v Novem mestu, ko kljub skrbnemu izkopavanju

in prizadevanju odličnih restavratorjev nismo uspeli ohraniti nekaterih krhkih bronastih umetnin.

SITULE IZ NOVEGA MESTA IN NJIHOVA DELAVNICA

V zadnjih sedemdesetih letih je bilo v Novem mestu izkopanih že 9 situl: ena z geometrijskim okrasom v žarnogrobišni maniri, dve neokrašeni in šest figuralno okrašenih. Prvo, okrašeno situlo, je našel leta 1905 W. Šmid²³ v grobu bogatega konjenika v Malenškovi gomili, katere inventar kaže vse značilnosti knežjega groba. Drugo, neokrašeno situlo je izkopal R. Ložar leta 1941 v grobu s trinožnikom²⁴ v Kandiji. Tretjo, najbrž neokrašeno situlo smo našli poleti 1967 v gomili I na Znančevih njivah. Ta situla je sporiadčna najdba in je ohranjena samo v fragmentih, ki niso okrašeni, zato je njena opredelitev med figuralne ali neokrašene situle nekoliko sporna. V teku sistematičnih izkopavanj gomilnega grobišča na Znančevih njivah v Novem mestu med leti 1967—1969 smo odkrili še šest figuralnih situl, od katerih so do trenutka, ko to poročamo, restavrirane šele tri.

OPIS SITUL

1. Figuralna situla št. 1 iz knežjega groba 3 gomila IV (sl. 1). Situla je gladko konične oblike, njen plašč je izdelan iz dveh kosov bronaste pločevine in spojen dvakrat z osmi-

Sl. 1. Figuralna situla št. 1 iz knežjega groba (gomila IV grob 3). Na situli so v sklenjenem krogu upodobljene stopajoče gazele. Višina situle 21 cm.

Sl. 2. Keramična skodelica-zajemalka iz figuralne situle št. 1.

mi zakovicami. Med posameznimi zakovicami je vsakokrat s peterimi drobnimi iztolčenimi pikami predstavljen motiv Andrejevega križa, oziroma znak v obliki črke X. Dno je na plašč situle pritrjeno s pomočjo zapognjenega roba-zavihka, ki od zunanje strani oklepa spodnji rob plašča posode. V spodnjem delu plašča je bila situla na enem mestu že v prazgodovinskem času poškodovana in predrta ter nato zakrpana z dvema zakovicama. Rame situle je konično zaobljeno in kratko. Vrhnji rob situle je navzven zarobljen okrog svinčenega jedra. Polkrožni ročaj situle se na obeh koncih zaključuje s stilizirano račjo glavico. Ročaj situle je vdet v zankasti pravokotni ataši, vsaka od njiju pa je pritrjena na plašč s po štirimi zakovicami. Situla je okrašena s tremi ornamentalnimi pasovi: srednji 5 cm visoki figuralni pas obrobljata zgoraj in spodaj po 2,5 cm visok pas z motivom »ribjega mehurja«. Posamezni pasovi so omejeni in med seboj ločeni z dvojnim plastičnim rebrom. Na srednjem, figuralnem pasu, je upodobljenih osem v levo stran stopajočih gazel-antilop. Vsaka od njih drži v dvignjenem gobcu stilizirano vejico z buncico na koncu (sl. 5). Vse živali so upodobljene shematično, kar se kaže najbolj v oblikovanju glav, parkljev in v razpotegnjenih, nesorazmernih trupih. Rogovi pri vseh živalih so dolgi in rahlo zakrivljeni v obliki valovnice. Konture teles so izdelane s pomočjo fine gravure, tudi rogovi posameznih živali so silno drobno prečno gravirani. Položaj telesa in nog je pri vseh živalih enak. S pomočjo šablone iztolčeni motiv ribjega mehurja v okrasni borduri figuralnega friza je začrtan z drobno gravuro. Višina situle z ročajem 31 cm, višina situle brez ročaja 21 cm, premer dna 12 cm, premer situle na ramenu 19 cm. Na dnu situle so našli keramično skodelico — zajemalko z visokim ročajem (sl. 2).

2. Figuralna situla št. 2 iz knežjega groba 3 gomila IV (sl. 4). Situla je konkavno ko-

Sl. 3. Keramična zajemalka iz figuralne situle št. 2. Ročaj posode je okrašen z rogatima živalskima glavicama.

nične oblike s kratkim in ostro koničnim ramenom. Plašč situle je izdelan iz enega kosa bronaste pločevine in zakovičen z desetimi zakovicami. Med vsemi zakovicami je izdelan motiv Andrejevega križa s pomočjo peterih iztolčenih pik. Dno situle z zavihanim robom oklepa spodnji del posode. Gornji rob situle je navzven zarobljen okrog svinčenega jedra. Gladki ročaj situle je na obeh koncih izoblikovan v stilizirane račje glavice. Ročaj je na rame pritrjen z dvema zankastima pravokotnima atašama, ki sta obrobljeni s tanko gravuro. Vsaka ataša je na rame situle pritrjena s po štirimi zakovicami. Situla je okrašena s tremi pasovi: na sredi je figuralni friz s prizorom spreveda, ki ga zgoraj in spodaj obrobja pas močno stiliziranega cvetnega motiva. Na srednjem, do 5,5 cm visokem figuralnem frizu je upodobljen slovesen sprevod v desno stran stopajočih oboroženih konjenikov, pešcev in konj. Oba pasova stiliziranih cvetov sta visoka po 2,5 cm. Pasovi so med seboj ločeni z dvojnimi plastičnimi rebrom. Opis figuralnega friza: na čelu spreveda so trije konjeniki, oboroženi z rahlo ovalnimi štiti v desnici, na glavah pa nosijo nizke, baretkam podobne čepice (sl. 6). Figure konjenikov so izdelane zelo shematično in brez nakazanih rok. Trem jezdecem sledi en sam, neosedlan konj. Temu sledita dva pešca, zadnji od njiju vodi konja na povodcu. Sledi spet neosedlan konj in zopet dva pešca, od katerih zadnji vodi na povodcu konja, otovorjenega s štirimi vrečami. (sl. 7). Scenski razpored spreveda je naslednji: trije konjeniki — konj — dva pešca — dva konja — dva pešca — tovorni konj. Figure vseh štirih pešcev so enako oblečene: na glavi nosijo enaka široka nizka pokrivala kot jezdec, ogrnjeni so v dolga, pod kolena segajoča, plaščem podobna oblačila. Na nogah nosijo spredaj navzgor zakrivljena obuvala, ki močno spominjajo na opanke. Figure peš-

cev nimajo nakazanih rok. Vsi konji so enako stilizirano upodobljeni: enak jim je korak in vsi, tudi tisti brez jezdecov, imajo z drobnimi gravurami nakazano jezdno opremo na glavah in vratovih: jermenje, uzdo in brzdo. Vsi konji imajo žimnat čop na čelu izoblikovan v ostro konico, pristrižena griva je naznačena po vsej dolžini vratu z gostimi finimi urezi, rep je pri vseh spleten v kito in zavezan v stiliziran voz. Ušesa vseh konj so obrnjena nazaj in imajo neresnično rožičkasto obliko. Telesa konj so močno nesorazmerno upodobljena: medtem ko so vratovi, prsi in zadki močni in voluminozni, so hrbti oziroma trupi ozki in razvlečeni, noge so tanke in visoke. Kopita so izdelana poenostavljeno, močno poudarjeni pa so žimnati čopi na bincljih in skočni sklep. Drugemu, tretjemu in četrtemu konju visi iz gobca tanka vitica z buncico na koncu. Za hrbtom prvega in drugega konjenika sta upodobljena po ena stilizirana šesterolistna oziroma sedmerolistna roža s pomočjo iztolčenih buncic. Nad hrbti dveh neosedlanih konj visi navzdol po en stiliziran cvetni popek, pod konjskimi trebui pa po ena iztolčena buncica. Konture vseh figur so na zunanji strani gravirane oziroma urezane z udarci zelo ozkega, finega dleta. Višina situle z ročajem 30 cm, višina situle brez roča-

Sl. 4. Figuralna situla št. 2 iz knežjega groba (gomila IV grob 3). Na situli je upodobljen slovesen sprevod konjenikov, pešcev in konj. Višina situle 21 cm.

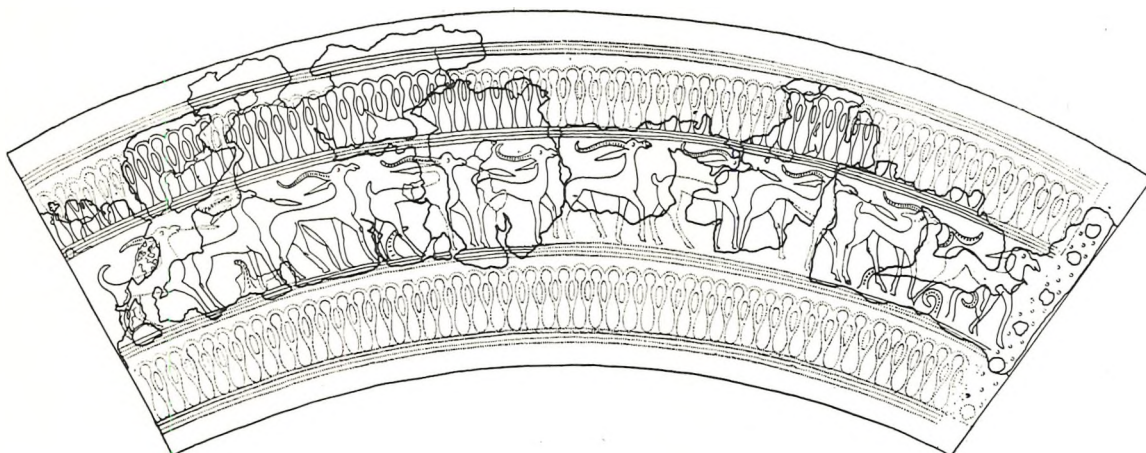
Sl. 5. Detajl s figuralne situle št. 1: stopajoči gazeli.

Sl. 6. Detajl s figuralne situle št. 2: jezdec z okroglim ščitom v desnici.

Sl. 7. Detajl s figuralne situle št. 2: dva moža peljeta na povodcu z vrečami obloženega tovornega konja.

Sl. 8. Razvit plašč tretje figuralne situle (gomila II grob 6) z upodobitvijo stopajočih gazel.

ja 21 cm, premer dna 13,5 cm, premer na ramenu 22 cm. Na dnu situle je bila najdena keramična zajemalka z visokim ročajem, ki je okrašen z dvema rogatima živalskima glavicama (sl. 3).

3. Figuralna situla iz gomile II grob 6 (sl. 8). Situla je gladko konične oblike s kratkim koničnim ramenom. Plašč situle je izdelan iz enega kosa bronaste pločevine in spojen s še-

stimi zakovicami. Med vsako zakovico je upodobljen motiv Andrejevega križa s pomočjo peterih drobnih iztolčenih pikic. Dno situle z zavihanim robom oklepa spodnji del situlskega plašča. Gornji rob situle je navzven zarobljen okrog svinčenega jedra. Ročaj situle je na obeh koncih izoblikovan v stilizirane račje glave. Na rame situle je ročaj pritrjen z dvema zankastima pravokotnima ataša-

ma, ki sta obrobljeni s tanko gravuro. Vsaka ataša je na rame situle pritrjena s po štirimi zakovicami. Situla je okrašena s tremi pasovi: z enim figuralnim frizom, ki ga zgoraj in spodaj obroblja ornamentalni pas z motivom ribjega mehurja. Posamezni pasovi so med seboj ločeni z dvojnim plastičnim rebrom. Na srednjem, 6,5 cm visokem figuralnem frizu je upodobljenih deset, v desno stran stopajočih gazel-antilop. Živali stopajo z dvignjeno glavo, medtem ko je položaj nog pri posameznih živalih različen. Vse živali imajo dolge, valovito ukrivljene rogove, ki so okrašeni oziroma izpolnjeni s finimi iztolčenimi pikicami. Peterim živalim visijo iz gobca tanke rastlinske vejice s stiliziranim, podolgovatim listom na koncu. Nad zadkom prve živali je upodobljen viseč stiliziran rastlinski motiv, pod trebuhom prve, druge, sedme in devete živali pa so upodobljeni podobni rožičkasti motivi kot polhila. Rep ni pri vseh živalih naznačen. Konture živalskih teles so na zunanji strani obrobljene s pomočjo fine gravure. Zgornji in spodnji pas »ribjega mehurja« je širok vsakokrat 4,5 cm. Višina situle z ročajem 34 cm, višina situle brez ročaja 25 cm, premer dna 13 cm, premer situle na ramenu 25,2 cm.

ZAKLJUČEK

Veliko število figuralnih situl iz enega najdišča in njihova slogovna enakost nas silita k domnevi, da so vse bile izdelane v eni delavnici v Novem mestu. Poleg tega, da so vse novomeške situle iz poznega halštatskega časa, o čemer nam govorijo spremljajoče najdbe kot kasne certoške fibule, negovska čelada, itd., so tudi stilno enotne. Ta stilna enotnost, ki je hkrati značilnost situlske umetnosti v njenem poznem času, so: en sam figuralni friz, okrasna bordura v obliki ribjega mehurja (izvor tega lika moramo najbrž iskati v keltskem likovnem zakladu), konkavno konična oblika situle, prizor stopajočih gazel v sklenjenem krogu, močna stilizacija človeških in živalskih figur ter značilen znak Andrejevega križa, izdelan z drobnimi iztolčenimi pikicami med zakovicami, ki spajajo plašč vsake situle. Trenutno šele tri restavrirane situle iz Novega mesta so prinesle v oblikovni zaklad situlske umetnosti tudi dve novosti: doslej neznano okrasno borduro v obliki močno stiliziranega cveta ali palmete in podobo tovrnega konja, ki nosi vreče (ali morda vinske mehove?). Oboje krasi figuralno situlo št. 2 iz bogatega knežjega groba (sl. 4 in 7).

Pred seboj imamo primerke situlske umetnosti iztekajočega se halštatskega časa, iz 4. stoletja pred n. št., ko je ta način umetniškega izražanja že v zamiranju. Živalske in še

bolj človeške figure na situlah v tem času so močno stilizirane, izpuščeni so vsi detajli, skrbno pa je izdelan in poudarjen okrasni element. Medtem ko so človeške figure naglašeno poenostavljene in toge, pa so upodobitve konj in gazel dosti bolj dinamične in skrbneje izdelane v podrobnostih. V tem obdobju ikonografski poudarek ni več na zgodbi, temveč na formi in okrasu. Prej je bil situlski plašč razdeljen na tri ali štiri pripovedne pasove, sedaj pa je zgodba reducirana na en sam figuralni friz, ki ima vse bolj dekorativno funkcijo. Situlski stil v svojem poznem obdobju ni več pripoveden, ampak vse bolj dekorativen.

Na podlagi oblikovne in stilne analize bi lahko delavnici v Novem mestu pripisali poleg novomeških situl še situlo iz Valične vasi (Narodni muzej, Ljubljana, inv. št. 11790), situlo iz Vač, ki jo hrani Ashmolean Museum v Oxfordu in morda še situlo, ki jo je izkopala vojvodinja Meklenburška na Magdalenski gori in jo sedaj hrani Peabody Museum v Cambridge, Mass. Drugo, starejšo delavnico situlskih umetnin moramo iskati v zahodni Dolenjski: na Magdalenski gori, kjer jo je domneval že Stare²⁵ ali pa v Stični in morda celo na Vačah. Kaže, da so starejši situlski spomeniki izdelani in uporabljeni v zahodnem delu Slovenije, mlajše umetnine pa bolj v njenem vzhodnem delu.

Preseneča dejstvo, da vzhodno od Novega mesta niso našli še nobenega primerka, ki bi sodil v krog figuralne situlske umetnosti, čeprav je vzhodna Dolenjska s Posavjem bogata halštatskih najdišč: Vinji vrh—Šmarjeta, Rovišče, Brusnice, Kostanjevica z okolico, Velike Malence, Libna, področje Mokronoga in Sevnice. Je to zgolj naključje ali pravilo? Ali smemo odsotnost figuralnih situl na vzhodnem Dolenjskem pripisati vplivu štajerske skupine halštatske kulture, ki kaže najmočnejše elemente žarnogrobišne kulture in ne pozna situlskih upodobitev? Ali so temu vzrok etnične razlike? Če se pridružimo mnenju O.-H. Freya,²⁶ da so prazgodovinska gradišča na Dolenjskem skoraj vedno središče neke dolinice ali ravnine in hkrati sedež vladajočega aristokrata, potem moramo priznati, da je gradišče na Vinjem vrhu nad Belem cerkvijo zadnje veliko gradišče klasičnega dolenjskega halštata na njegovi vzhodni strani. Od Bele cerkve naprej proti vzhodu se pokrajina nenadoma spremeni, tu preneha značilni gričevnati svet Dolenjske in odpre se ravninski svet spodnje krške doline, skrajni zahodni rob velike ravnine, ki ju tvorita porečje Save in Donave. Z drugimi besedami: naravna meja je narekovala najbrž tudi določene kulturno-civilizacijske in etnične meje, ki odsevajo v materialni zapuščini minulih epoh.

Kakor so širokopotezno zasnovana in strateško pretehtano utrjena gradišča ter monumentalne rodovne gomile zunanji izraz moči in veljave halštatskih Ilirov na Dolenjskem, tako so figuralne situle neminljivi intimni umetniški spomeniki neugnane radoživosti in častihlepja halštatske aristokracije v razcvetu železnodobne civilizacije. Situlsko umetnost lahko označimo kot likovno manifestacijo halštatske aristokracije, saj so edinole predstavniki tedanje nobilitete bili njeni naročniki, nosilci in uporabniki.

Vzvišeni ekspresivni realizem v situlski umetnosti, za katerega so v klasičnem obdobju značilne močne prvine naturalizma, je izšel iz strogega ritma žarnogrobiščne simbole in geometrijske motivike, ki je bila oplojena s sredozemsko pripovedno figuraliko. Poudarjeno pripovednost situlskega realizma je z vdorom Keltov in pod vplivom njihovega izročila zamenjala bujna fantastika popolne dekoracije keltsko-latenskega likovnega izraza, ki je nastala kot posledica dosledne stilizacije živalske in antropomorfne figuralike. Ustvarjanje situlskih umetnin je bilo nasilno pretrgano. Nenadni vdor napadalnih keltskih rodov v naše kraje ni zlomil samo politične neodvisnosti in gospodarske moči ilirskih plemen, temveč je presegal tudi niti halštatske kulturne tvornosti. Kelt okupator je nasilno porušil bogato halštatsko tradicijo in ustvarjalnost Ilirov, njihovo mitologijo in pogrebni obred ter domorodcem vsilil svojo civilizacijo, zraslo v drugačnih okoliščinah, z drugačnim izročilom.

Z vdorom Keltov in njihovo prevlado, po porazu ilirskih knezov v naših krajih, se je zaključil zlati vek naše prazgodovine, ki je dosegla svoj vrh v mlajšem obdobju halštatskega časa. Iliri na Dolenjskem so bili z dobro razvitim železarstvom in z odlično metalurgijo tudi pomemben gospodarski činitelj na prostoru med severnim Jadranom (*caput Adriae*) in Donavo. Po keltskem vdoru na Dolenjsko sredi 3. stoletja je ta dežela postala spet stoletja dolgo nepomembna, anonimna provinca. Izgubila je sloves tvorine in vodilne kulturne pokrajine vse do visokega srednjega veka, ko sta v Stični in Kostanjevici spet zrasli pomembni kulturni središči, ki sta stoletja dolgo izžarevali svoj vpliv daleč v slovenski prostor.

1. T. Knez, *Kronika* 18, 1970, 11 ss; T. Knez, *Novo mesto v davninah* (1972). — 2. Ob tej razstavi so izšli razstavniki katalogi v italijanščini (*Mostra dell'arte delle Situle dal Po al Danubio*, Padova 1961), slovenščini (*Umetnost alpskih Ilirov in Venetov*, Ljubljana 1962) in nemščini (*Situlen-kunst zwischen Po und Donau*, Wien 1962). — 3. Lucke-Frey, *Die Situla in Providence* (Rhode Island). *Römisch-Germanische Forschungen*, Band 26 (1962); O.-H. Frey, *Die Entstehung der Situlen-kunst*. *Römisch-Germanische Forschungen*, Band 31 (1969); W. Kimmig, 43.—44. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1962—1963, 31 ss; J. Kastelic, *Umetnost situl* (1965). — 4. M. Pallottino, *Situlenkunst zwischen Po und Donau* (Ausstellungskatalog, Wien 1962), 16. — 5. G. Kossack, *Varia archaeologica* (Wilhelm Unverzagt zum 70. Geburtstag dargebracht). *Deutsche Akad. d. Wiss. zu Berlin, Schriften d. Sekt. für Vor- und Frühgeschichte* Band 16, 105. — 6. W. Kimmig, o. c., 91. — 7. J. Kastelic, *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov* (Razstavniki katalog, Ljubljana 1962), 48. — 8. Podoben pojav pivskega servisa srečamo še v naslednjih primerih: Stična (Ložar, *GMDS* 18, 1937, 7 ss); Este-situla Benvenuti (Lucke-Frey, o. c., 63; Kuffern (Lucke-Frey- o. c., 82); Klein-Klein (Schmid, *PZ* 24, 1933, 260 sl. 37 in 273 sl. 47 a-b). — 9. O funkciji situl cfr.: Kimmig, o. c., 91 ss. — 10. W. Angeli, Krieger und Salzherren (Ausstellungskatalog, Mainz 1970), 38. — 11. S. Gabrovec, *Arheološki vestnik* 15—16, 1964—1965, 43 s; S. Gabrovec, *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u preistorijskom dobu* (Sarajevo 1964), 215 ss. — 12. W. Kimmig, *Die Heuneburg an der oberen Donau* (1968), 95 ss. — 13. Kratek pregled vseh dosedanjih tez o izvoru in razprostranjenosti situlskih spomenikov z navedbo vse zadevne literature daje: Lucke-Frey, o. c., 4 s. — 14. R. Ložar, *GMDS* 15, 1934, 40. — 15. G. v. Merhart, *Festschrift RGZM* 2 (1952), 1 ss. — 16. F. Stare, *Arheološki vestnik* 3, 1952, 207. — 17. F. Stare, *Zbornik filozofske fakultete II*, Ljubljana 1955, 141 (odslej: Stare, *Zbornik*); Kimmig, o. c., 102. — 18. Glej opombo 2. — 19. W. Kimmig, o. c., 102. — 20. Glej opombo 3. — 21. Za ugotavljanje števila situl primerjaj kataloge najdb Stare, *Zbornik*, 146 ss; Lucke-Frey, o. c., 70 ss; O.-H. Frey, o. c., 101. — 22. W. Kimmig, o. c., 78 opomba 90, 81. — 23. W. Šmíd, *Carniola* 1, 1908, 202 ss. — 24. S. Gabrovec, *Arheološki vestnik* 19, 1968, 160 ss; F. Stare, *Zbornik*, tab. VI, 1. — 25. F. Stare, *Zbornik*, 141. — 26. O.-H. Frey, *Alma mater Philippina* (Marburg/Lahn), Wintersemester 1968/69, 10. O.-H. Frey, *Varstvo spomenikov* 13—14, 1968—1969, 20.

POSKUS PRIKAZA MATERIALNIH DOKAZOV IZ ČASA PRESELJEVANJA
NARODOV (5. IN 6. STOL.) V SR SLOVENIJI

MARIJAN SLABE

Nemalokrat zasledimo v poznoantičnih kulturnih slojih, zlasti na najdiščih v nižinskih predelih ob velikih komunikacijskih žilah nenaden konec ali pa močan presledek materialnih življenjskih ostankov. Ta pojav pripisujemo nemirnemu času preseljevanja narodov, ki se prične v naših krajih močneje kazati že konec 4. stoletja, zlasti pa še v 5. stoletju in traja vse do konca 6. stoletja oz. začetkov 7. stol.

Tradicionalni način že vtečenega življenja, ki ga je dajala antika tu živečemu, več ali manj romaniziranemu prebivalstvu, se prične v tem času močno in hitro spreminjati. To se opaža predvsem v spremembi strukture prebivalstva in v izbiri lokacije za nova bivališča.¹ Zidane zapore na kraških tleh, obnovljene neke v zač. 5. stol., niso opravljale dolgo svoje naloge. Pod pritiskom stalnih vdorov počasi izgubljajo svoj pomen in odpirajo se vrata v Italijo.² Stalna negotovost, ki jo povzročajo nenadni vdori in prehodi tujih ljudstev, predvsem z vzhoda, je vzrok, da prebivalstvo, zlasti socialno višje stoječi sloj, prične zapuščati dotedanja, ne dovolj utrjena in stalnim nevarnostim izpostavljena naselja, in beži v bližino dobro zavarovanih antičnih mest ob morju, oziroma še dalje v Italijo.

Ostalo prebivalstvo, po vsej verjetnosti sestavljeno v glavnem iz nižjih slojev — tega predstavljajo predvsem bolj ali manj romanizirani staroselci — pa se zaradi varnosti umika v težje dostopne in zavarovane kraje, od katerih so bili nekateri poseljeni že od prazgodovinskih časov dalje.³

Ta nova naselja — nekatera med njimi so imela tudi važen strateški položaj — po vsej verjetnosti niso predstavljala v svojem začetnem stadiju nekega pravnega značaja, marveč jih lahko smatramo samo za pribežališča.⁴ Kasneje pa verjetno izgube le individualni obrambni pomen in se vključijo v širši obrambni sistem, ki je predstavljal neki zunanji varovalni obroč pred vrati v Italijo.⁵

V ta sistem obrambnih zapor spada prav gotovo utrjeno naselje iz druge polovice 3. stol. nad Velikimi Malencami,⁶ ki je bilo ponovno pozidano, oziroma zavarovano v začetku 5. stol. Osnovna naloga te trdnjave je bila predvsem v varovanju prehoda; tod mimo je namreč vodila glavna antična cesta Siscia — Emona. Postojanka je bila deloma raziskana pred dobrimi 40 leti. Takrat so našli tudi vrč z značilnim ornamentom langobardskega kulturnega horizonta, kar dokazuje obstoj življenja na tem kastelu tudi še v drugi polovici 6. stol. O pomembnosti te obrambne

postojanke pa govore tudi pisani viri, iz katerih zvemo o posebni skrbi bizantinskega cesarja Justinijana za varovanje te trdnjave.⁷

Kolikšen delež je imela ob tem nekoliko zahodnejše ležeča poznoantična naselbina na Starem gradu nad Podbočjem,⁸ zaradi premajhnega poznavanja te naselbine, ni mogoče sklepati. Podobno lahko rečemo tudi za kasnorimsko zidano utrdbo iz Zidanega Gabra pod Gorjanci (arheološke najdbe datirajo predvsem v VI. stoletje),⁹ ter poznoantično zatočišče na Trbincu pri Mirni,¹⁰ kjer so bili odkriti ostanki zidov¹¹ in novec Anastazija I (491—518).¹² Po Deschmannu naj bi najdeno železno orožje pripadalo celo merovinškemu času.¹³

Zelo malo pa je znanega tudi o postojanki na Tinju pri Žusmu, imenovanem tudi Stari grad oziroma Ančkinovo gradišče, kjer so bili baje odkopani obrambni nasipi, ki so varovali to poznoantično zatočišče.¹⁴ Isto pa velja tudi za naselje na Križni gori na Notranjskem, ki bi bila doslej edina znana postojanka na tem predelu.¹⁵

V zadnjem času je obrnjena pozornost zlasti v dve poznoantični, oziroma zgodnjersrednjeveški utrjeni naselbini in to na Vranje¹⁶ pri Sevnici in Rifnik pri Šentjurju.¹⁷

Antični refugij na Vranju iz poznega 4. oziroma 5. stoletja je bil obzidan v obliki trikotnika, s stolpi na dveh koncih. V obrambni zid — to je znano tudi na drugih poznoantičnih kastelih — so bile vzdane antične spolijske. Tu so ljudje prebivali verjetno še tja do prvih vdorov Slovanov, kar bi dokazovale ne samo nekatere najdbe (Justinijanov novce), temveč tudi odmaknjenost postojanke od glavnih poti, kar je omogočalo verjetno mirnejši način življenja.

Severno od Vranja leži Rifnik, čigar greben je bil utrjen že v 2. stol. ter kasneje v pozni antiki. Bil je prav tako obljuden morja tja do konca 6. stol. Zadnje faze naselitve dokazuje 109 odkopanih grobov iz konca 5. ter deloma še iz druge polovice 6. stoletja. V grobovih je poleg predmetov poznoantične in staroselske tradicije (železni noži, razne jagode, koščeni glavniki, uhani s kocko in košarico, novci itd.) najti tudi gradivo vzhodnogotskega (ločna fibula) in langobardskega (s fibula) kulturnega horizonta.

V notranjosti Slovenije moramo omeniti najprej Polhograjsko goro nad Polhovim Gradcem,¹⁸ ki naj bi bila ne samo v času preseljevanja, temveč že prej, važna utrditvena in obrambna točka, ki se je vključevala v

vrhniški klavzurni kompleks.¹⁹ V naselbinskem območju, ki je bilo obzidano — ostanki zidov se lahko sledijo še danes — je bil odkopan depo z raznimi kovinskimi predmeti (npr. tehtnica z utežmi, razne kovinske posode, fibula). Predmeti bi po svoji tipološki strani izražali tako romansko, kot deloma tudi langobardsko in merovinško provenienco. Depo naj bi bil zakopan nekje pred koncem prve polovice 6. stoletja, medtem ko bi posamezni predmeti pripadli še poznemu 5. stol.²⁰

Izrazit obrambni, oziroma varovalni značaj je imela verjetno tudi pred leti raziskana utrdjena postojanka Gradišče nad Pivko pri Kranju²¹ z obrambnimi jarki in nasipom ter štiriočlani stolpom v sredini, v katerem so bili prav tako kot gradbeni material uporabljeni kosi obdelanih antičnih kamnov. Gradišče je varovalo v pozni antiki pa tudi kasneje, vse dokler ga niso podrli Slovani, pot Mengeš—Kranj—Virunum.

Podobno nalogo pa sta imeli tudi poznoantična utrdba Sv. Pavel nad Ajdovščino²² ter Sv. Pavel nad Vrtovinom,²³ kjer je bil poznoantični obrambni kompleks zgrajen na starejših antičnih slojih in kjer bi, po najdbah sodeč, življenje ne zamrlo skoraj tja do 9. stoletja.

Višek opustošenja doživijo naša tla v času prehoda Atilovih hord v Italijo in na zahod. Takrat naj bi propadla tudi vsa tri glavna upravna središča Poetovio, Celeia in Emona, prav gotovo pa ta naval ni prizanesel tudi drugim več ali manj utrjenim naseljem, ki so mu bila napoti.²⁴ Arheološke najdbe v omenjenih treh mestih so iz teh obdobj razmeroma skromne. Na emonskih tleh npr. do pred kratkim iz petega stoletja nismo poznali najdb. Na podlagi zgodovinskega vira moremo le sklepati, da sta škofiji v Emoni in Celei prenehali obstojati proti koncu 6. stoletja.²⁵ Šele zadnja povojna zaščitna raziskovanja so odkrila poleg nekaterih drobnih ostankov tudi stavbne elemente krščanskega škofijskega sedeža s pripadajočim sakralnim kompleksom, ki odpirajo nove poglede v obdobje pred Atilovim porušenjem mesta.^{25a}

V Celju naj bi po Atilovem uničenju mesta postavili starokrščansko baziliko, katere ostanke naj bi našli konec 19. stoletja.²⁶

Nekoliko več dokaznega gradiva poznamo za ta čas na ptujskih tleh. V pozni antiki počasi zamre urbana celota na desnem bregu Drave in vedno bolj pridobiva na pomenu utrjena naselbina na njenem levem bregu (odkopani poznoantični stavbni ostanki)²⁷ in grajskem območju, kjer naj bi odkopali sledove starokrščanske bazilike, zgrajene na prehodu v 5. stoletje, ki so jo porušili Huni.²⁸ V 4. oz. 5. stol. pa naj bi bili pokopani mrt-

veci v antične stavbne ostanke na Zg. bregu, ob katerih naj bi bili tudi pridevki gotskega porekla (predvsem pasni okovi).²⁹ Vendar se teza o gotski pripadnosti grobov danes vse bolj zavrača, zlasti še po analizi grobnih pridatkov z istočasnega, poznoantičnega grobišča v Brezju pri Zrečah.³⁰

V času vzhodnogotske okupacije ali morda še prej pa naj bi stala na Ptujskem gradu trdnjavica, ki bi se vključevala v poznoantični utrdbeni sistem. Tu so bili odkopani tudi temelji večinoma lesenih gotskih hiš.³¹ Poudariti je treba, da celotno ptujsko področje ne premore drobnih, tako vzhodnogotskih kot kasnejših langobardskih najdb, kakršne poznamo običajno na drugih najdiščih tega časa.

Četrto stoletje po Atilovem vdoru razna pretežno germanska ljudstva dokončno uničijo zahodno rimsko cesarstvo. Takrat se verjetno povrne državna meja s Trojan na Hrušico.³² Šele v zadnjem desetletju 5. stol. se razmere nekoliko umirijo in šele boj za obstoj gotske države in kasneje preseljevanje langobardskih plemen v severno Italijo ponovno razburkajo našo sedanjo domovino, ki kmalu zatem, še pred koncem 6. stol., začuti tudi prve navale slovanske in obrske sile. Relativna mirnost v času vzhodno-gotske nadvlade in nekakšna renesansa tradicionalnih antičnih oblik³³ je sicer omogočila naravnejši način življenja, vendar so določeni upravni ukrepi kot tudi nova verska hotenja bila verjetno na eni strani vzrok za še nadaljnje razseljevanje ljudi in na drugi za prve možne infiltracije germanskega življa v že ustaljeno, bolj ali manj romanizirano strukturo prebivalstva. Vendar pa prav iz teh razlogov kot tudi zaradi kratkotrajne in nezadostne gotske prisotnosti do globlje asimilacije ni nikoli prišlo,³⁴ kar velja tudi za kasnejša langobardska plemena. V tem času se prenese verjetno utrjena obrambna črta na italjsko ozemlje in sicer na območje vzhodnega roba furlanske nižine.³⁵

Koliko se je občutil padec gotske države pri nas, danes še ni mogoče ugotoviti. Vsekakor pa se nadaljnja sprememba tako v strukturi prebivalstva kakor tudi v upravnem smislu — saj poskus uveljavljanja germanskega upravnega kodeksa lahko pričakujemo tod šele s prisotnostjo Langobardov — izraža morda šele po padcu gotske države, nekje v sredini 6. stol. in traja do odhoda Langobardov leta 568. Posamezne najdbe, zlasti iz kranjske nekropole in morda tudi iz Podmelca nakazujejo, da so Langobardi kljub bizantinski pogodbi, ki jih je vezala za odhod v Italijo, bodisi zaradi strateških kot tudi gospodarskih razmer, obdržali posamezna ključna mesta zunaj italjske obrambne linije do prvih slovanskih stikov,³⁶ ki dokončno po nekaj stoletjih prekrijejo oz. zabrišejo sledo-

ve tako antične oz. staroselske, kot tudi eventualne germanske tradicije na naših tleh.

Na Gorenjskem sodi v to stoletno prehodno obdobje poleg že imenovanega Gradišča nad Pivko pri Kranju³⁷ tudi doslej največje odkrito zgodnjerednjevsko grobišče pri nas z več kot 750, na začetku tega stoletja odkopanih grobov, na Lajhu v Kranju.³⁸ Prevladujejo ženski grobovi. Pridevki so različni, zlasti pa so pomembni novci, razni tipi fibul (ločne, okrogle, ptičje ter S zaponke), uhani s kockami in poliedri, zapestnice in prstani, raznovrstne pasne sponke, okovi, nekateri od njih so izdelani iz poldragih in dragih kovin ter pogosto okrašeni s poldragim kamenjem. Znano je precejšnje število koščenih glavnikov, ki so pogost pridevek v grobovih tega časa, veliko število raznih steklenih in jantarjevih jagod, vrsta raznega orodja za obdelavo raznovrstnega materiala, keramično gradivo itd. V sedmih grobovih so bili verjetno pokopani vojščaki z orožjem (nekaj primerov langobardske spate). Prvi znaki germanskih ostalin na grobišču segajo v konec 5. stol. in jih sledimo tja do začetkov 7. stol. Večina grobov naj bi pripadala domačemu, dokaj romaniziranemu prebivalstvu, deloma pa tudi Vzhodnim Gotom in več Langobardom in morda celo Alemanom.

Leta 1949 in 1951 so bili raziskani 103 grobovi na Bledu,³⁹ ki pripadajo času od druge polovice 6. stol., predvsem pa 7. stol. Grobni pridevki, kot razni uhani z masivno ali votlo kocko, uhani s košarico, nekaj železnih zapestnic, posamezne fibule, prstani, glavniki, razne ovratnice iz steklenih jagod, bronasti igli in podobno, izražajo predvsem močno zastarelo tradicijo, ki se je ohranila na določenih mestih, čeprav so ti kraji že močno poseljeni s slovenskim življem. Med pridevki je tudi nekaj predmetov (več fibul), ki pripadajo germanskemu kulturnemu krogu.

Poznoantičnemu obdobju pa verjetno lahko pripišemo tudi grob iz Most pri Žirovnici,⁴⁰ ki je bil pokrit z obdelanimi kamni. Od šestih skeletov, ki so ležali v njem, so bili ohranjeni le še štirje. Za to domnevo bi govoril predvsem način pokopa, oziroma položaj skeletov v grobu.

Ob stari poti, ki naj bi vodila prek Selške doline v Tolmin, leži v Baški grapi znano grobišče Podmelec,⁴¹ kjer so bili prvi skeleti odkopani, vendar uničeni že pred prvo svetovno vojno. Po drugi vojni pa je bilo odkritih še osem grobov. Grobne najdbe, oziroma pridevki (železna in bronasta pasna spona, železen nož ter kosi keramike), lega skeletov in skupinska razporeditev grobov omogočajo datiranje grobišča z nasebino, obdano z nasipom severozahodno od tod, v drugo polovico 6. do prvih desetletij 7. stol. oz. v langobardsko zapuščino.

V kontinentalnem delu Primorske bi lahko prišteli temu oz. nekoliko kasnejšemu obdobju poleg že omenjenega Sv. Pavla nad Vrtovinom,⁴² kjer kontinuiteta življenja traja tja do 9. stoletja, grob (verjetno jih je bilo več) iz Morleka pri Gojačah,⁴³ v katerem sta bila tudi dva uhana alemanskega tipa, vendar pa naj bi bila zaradi določenih okoliščin verjetno istodobna najdbi uhanov iz Šmarjete, Laške vasi itd., to je iz 7. stol.

Nekaj let nazaj je bilo dokazano tudi v Ajdovščini⁴⁴ naselje iz druge polovice 6. stoletja. Takrat so namreč na kasno antičnih ruševinskih ostankih našli na sledove lepa, kose suhega zidu, ki se razlikuje od antičnega ter na dve, na površini mrežasto brušeni jagodi.

Iz obmorskega dela poznamo doslej le eno najdbo in sicer nekaj skeletnih grobov iz Stare vasi pri Dvorih⁴⁵ nad Izolo s skromnimi pridatki, ki naj bi po analogijah v bližnji Istri izvirali iz konca 5. stol. oziroma zgodnjega srednjega veka.⁴⁶

Na Dolenjskem se zvrsti vrsta najdišč pod Gorjanci⁴⁷ od Velikih Malenc, Vratoloma, Pendirjevke, Zidanega gabra z grobovi v trdnjavi in okoli nje, Hrastja pri Orehovici in Orehka pri Stopičah, od koder izhajajo razne pasne sponke, sulične osti, koščen glavnik, razni železni okovi, železni noži, keramika itd., ki jih je moč okvirno postaviti v drugo polovico 6. stoletja. Lega tega najdišča jasno izraža razmere časa, ko je bilo najvarnejše življenje v skritem zavetju, proč od glavnih poti.

Nekdaj pomembno in bogato mesto Neviodunum je bilo tedaj prazno in opustošeno. Da pa je še tlela iskra življenja v tej praznoti, kažeta najdeni grob⁴⁸ in okov cikadne oblike, sled gotske zapuščine 5. stol.,⁴⁹ ter prstan s kačjimi glavami, ki ga je našel kmet ob nekdanjem pristanišču in naj bi bil istega, oziroma morda celo rugijskega izvora.⁵⁰

Nad levim bregom Krke se dviga Vinji vrh pri Beli cerkvi,⁵¹ kjer so ob cerkvi sv. Jožefa izkopali 6 skeletov s pridevki (pozlačena srebrna ptičja zaponka, s vdelenimi almanidni, pozlačena bronasta aplikacija z vtisnjenim živalskim motivom, dva koščena glavnik, razne jagode, dve mali bronasti pravokotni pasni sponi, deli raznih srebrnih okovov itd.), ki so shranjeni v muzeju na Dunaju, medtem ko ima Narodni muzej v Ljubljani v svoji lasti le uhan s kocko. Izraziti tipološki elementi nekaterih predmetov narekujejo upravičeno domnevo o prisotnosti langobardskega grobišča. Iz zgodnjega srednjega veka pa naj bi bil tudi grob brez pridatkov, ki so ga našli v bližini Bele cerkve, ob gradnji avtoceste.⁵²

Izrazito poznoantično tradicijo, ki jo kasneje prisvojijo tudi germanska plemena,

predstavlja uhan s kocko, ki se pojavlja v obdobju od 5. do 7. stoletja.⁵³ Pri nas so znani med drugim trije bronasti uhani z masivno kocko in en časovno mlajši bronast uhan s košarico (fragment) iz Šmarjete,⁵⁴ nadalje uhan z masivno kocko iz Kaplje vasi pri Tržišču⁵⁵ ter iz doslej le okvirno in zelo pomanjkljivo raziskanega grobišča v Rojah pri Moravčah⁵⁶ in srebrni uhan z masivno kocko iz Emone.⁵⁷ Na štajerski strani so našli podobne primere uhanov poleg že omenjenih na rifniški nekropoli⁵⁸ tudi na Vranju⁵⁹ in Laški vasi.⁶⁰ Na nekropoli na Ptujskem gradu sta bila v grobu št. 5, čigar inventar naj bi bil germanskega značaja, vdeti v ovratnico dva bronasta uhana s kocko.⁶¹ Opredelitev zlatega uhana s kocko prav tako iz Ptuja⁶² pa bi bila slej ko prej tvegana.

Končno nam preostane še področje Emone, oziroma njena okolica in zaledje. Emonska tla v preteklosti kljub mnogim raziskavam niso dala nekih oprijemljivih materialnih dokazov. Posamezne najdbe, ki so jih vključevali v to epoko, bi bile potrebne ponovne kritične presoje.⁶³ Morda smemo z gotovostjo upoštevati le ne dolgo tega odkopan temelj zidane rotunde in morda njemu pripadajoče fragmente kapitelov dveh pilastrov. Ta, verjetno sakralni objekt, naj bi bil zgrajen v začetku 6. stol., ob koncu istega stoletja pa tudi že porušen.⁶⁴

Prav gotovo pa odkriva nov pogled v življenjski prostor takratnega časa pred nekaj leti odkopana nekropola v Dravljah⁶⁵ z 49 raziskanimi in ca. 10 uničenimi grobovi. Elementi pridevkov v grobovih (ločne fibule, pasne sponne različnih izdelav, uhani s kockami oz. poliedrom, noži, enorezen železni meč, koščeni glavniki itd.), odsevajo poleg poznoantične predvsem tudi vzhodnogotsko in deloma tudi alemansko kulturno komponento. Najstarejši grobovi so bili vkopani na prelomu v 6. stol.; grobišče pa je bilo opuščeno še v prvi polovici istega stoletja.

V emonsko zaledje pa lahko postavimo že omenjeno najdišče s Polhograjske gore nad Polhovim Gradcem,⁶⁶ morda vrh hriba Sv. Lovrenca pri Dragomeru⁶⁷ ter najdbo dveh pozlačenih srebrnih S fibul iz skeletnih grobov na Sveti gori v Zasavju, ki sta brez dvoma langobardskega porekla.⁶⁸

Poskus prikaza poselitve in življenjskih razmer na sedanjem slovenskem ozemlju v dvestoletnem obdobju preseljevanja narodov do naselitve Slovanov bodisi zaradi pomanjkanja materialnih dokazov, bodisi zaradi nezadostno publiciranega gradiva itd. je vse prej kot lahka naloga.⁶⁹

Zato smo pogosto primorani, da se poslužujemo več ali manj ustaljenih tez, ne glede na to, ali se te opirajo tudi na arheološke ma-

terialne dokaze ali ne. Iz tega torej sledi tudi upravičenost zgodnjesrednjeveške arheologije, ki poskuša čimprej nadoknaditi zamujeno in s sistematičnejšim raziskovanjem deloma izpolniti vrzel, ki je doslej obstajala.

OPOMBE

1. B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952, 403 in drugod. Za obdobje preseljevanja narodov glej tudi: F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev I, 1902; B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda I., 1964, 203—223 ter M. Kos, Istorija Slovenaca, Beograd 1960, 17—28 z literaturo na str. 385. — 2. B. Grafenauer, Ustoličevanje... 392 ss. M. Kos, I. c., 19. O klavzurah na Krasu tudi P. Petru, Osječki zbornik 12, 1969, 5 ss.; J. Šašel, Kronika 4, 1956/2, 86 ss. — 3. B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda I, 1964, 208 ss. S. Škaler, Neviodunum v zgodnjem srednjem veku do naselitve Slovencev, Municipium Flavium Latobicorum Neviodunum, 1961, 42, 43. — 4. B. Grafenauer, Ustoličevanje... 404, 405. — 5. O tem vprašanju bo laže spregovoriti bolj kritično po izidu monografije o klavzurah, ki je že v tisku. — 6. B. Saria, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo (odslej GMS) 1—4, 10, 1929, 11 ss.; 11, 1930, 5 ss. Ostalo literaturo glej P. Petru, ibidem pod opombo 26 in 27. O sondiranju pri cerkvi sv. Martina na Vel. Malencah glej P. Petru, Varstvo spomenikov (odslej VS) 13—14, 1968—69 (1970), 176. — 7. S. Škaler, I. c., 44. — 8. S. Rutar, Letopis Matice Slovenske (odslej LMS) 1890, 120, 121. J. Pečnik Mitteilungen der k. k. Zentral-Kommission (odslej MZK) 17, 1891, 123; Izvestja muzejskega društva za Kranjsko (odslej IMK) 14, 1904, 194. A. Müllner, ARGO 7, 1899, 196. — 9. J. Pečnik, MZK 23, 1897, 104; IMK 14, 1904, 194, 195. S. Petru, Arheološki vestnik (odslej AV) 18, 1967, 443 ss. — 10. Premerstein-Rutar, Römische Strassen und Befestigungen in Krain, Wien 1899, 26. B. Saria, GMS 20, 1—4, 1939, 148 in GMS 22, 1941, 38. B. Grafenauer, Ustoličevanje... 404. — 11. A. Müllner, Emona 1879, 98, 274. Freyer, Mitteilungen des Musealvereins für Krain (odslej MMVK) 6, 1851, 27. — 12. Hrovat, Novomeško okrajno glavarstvo, 1885, 74. J. Steklasa, Zgodovina župnije Šent Rupert na Dolenjskem, 1913, 11. — 13. K. Deschmann, Führer durch das krainische Landesmuseum Rudolfinum in Laibach 1888, 122. — 14. M. Kos, GMS 22, 1941, 117. B. Saria, GMS 20, 1—4, 1939, 148; Blatt Rogatec, 1939, 65. W. Schmid, Časopis za zgodovino in narodopisje (odslej ČZN) 31, 1936, 111, op. 25. — 15. M. Urleb, Križna gora, VS 9, 1962—64 (1965), 146. M. Urleb, AV 19, 1968, 473 ss. — 16. A. Riedl — O. Cuntz, Jahrbuch für Altertumskunde (odslej JbA) 3, 1909, 1 ss. W. Schmid, Südsteiermark im Altertum, Graz 1925, 24. S. Rutar LMS 1890, 130. J. Pečnik, Dom in svet 5, 1892, 224. B. Saria, GMS 20, 1—4, 1939, 148. B. Grafenauer, Ustoličevanje... 404. P. Petru, Osječki zbornik 15, 16. — 17. W. Schmid, Das ostgotische Haus von Reichenegg, Joaneum 6, 1943, 275 ss. W. Schmid,

Das ostgotische Dorf auf dem Reichenegg bei Anderburg, Untersteirischer Kalender 1944, 77 ss. B. Saria, GMS 20, 1—4, 1939, 148. B. Grafenauer, Ustoličevanje... 404. V. Kolšek, Rifnik, VS 9, 1962—64 (1965), 161, 162 in 188, 189. V. Kolšek, Celjski zbornik 1965, 281—294. L. Bolta, Rifnik, VS 12, 1967 (1969), 101, 102. L. Bolta, Rifnik, VS 13—14, 1968—69 (1970), 174. L. Bolta, AV 18, 1967, 397 ss. (T. I.—VIII.). L. Bolta, Arheološki pregled 10, 1968, 169, 170, (T. LVI, 2). L. Bolta, Celjski zbornik 1962, 269 ss. L. Bolta, Nécropole du bas-empire à Rifnik près Šentjur, Inventaria archaeologica 1969, F. 12, y 109 — y 118. L. Bolta, Pozmoantični grobovi na Rifniku pri Šentjurju, predavanje na Zgodnjerednješkem kolokviju v Kranju leta 1969. P. Petru, ibidem 16. — 18. P. Petru, AV 18, 1967, 453 ss (T. I.), z navadeno starejšo literaturo. — 19. P. Petru, Osječki zbornik 15. — 20. P. Petru, AV 18, 1967, 456 ss. — 21. A. Valič, Gradišče nad Pivko pri Kranju, VS 12, 1967 (1969), 100, 101. A. Valič, AV 19, 1968, 485 ss. (T. I.—VIII.), s starejšo literaturo. — 22. Petru, Osječki zbornik 16, 17. — 23. D. Svoljšak, Sv. Pavel nad Vrtovinom, VS 11, 1966 (1967), 129. P. Petru, Sv. Pavel nad Vrtovinom, VS 10, 1965 (1966), 206. P. Petru, Osječki zbornik, 17. D. Svoljšak, AV 19, 1968, 427 ss. (T. I.). — 24. B. Grafenauer, Ustoličevanje... 402 ss. M. Kos, Istorija Slovenaca, 1960, 19. W. Schmid, Emona, JbA 7, 1913, 64. J. Klemenc, Zgodovina Ljubljane I., 1955, 333. — 25. M. Kos, GMS 10, 1—4, 1929, 27. M. Kos, Zgodovina Slovencev, 1933, 29. J. Šašel, Vodnik po Emoni, 1955, 31. J. Rus, GMS 20, 1—4, 1939, 152 ss. — 25.a L. Plesničar, Ljubljana, VS 13—14, 1968—69 (1970), 188, 189. — 26. J. Klemenc, AV 18, 1967, 123 ss. z navedeno literaturo. — 27. W. Schmid, ČZN 31, 1936, 111. V. Skrabar, Mitteilungen des Historischen Vereines für Steiermark 8, 1910, 133 ss. — 28. J. Klemenc, ibidem, 118 ss. — 29. S. Jenny, MZK, NF. 22, 1896, 13. V. Skrabar, Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission (odslej JbZK) NF. 2, 1904, 197. W. Schmid, ibidem 112, ss. J. Kovačević, Varvarska kolonizacija južno-slovenskih oblasti, 1960, 29. I. Curk, ČZN NV. 2, 37, 1966, 46 ss z navedeno literaturo. — 30. S. Pahič, Antični in staroslovenski grobovi v Brezju nad Zrečami, Razprave SAZU 6, Raz. 1, 1959, 267, 268. I. Curk, ibidem 46—62. — 31. J. Klemenc, ibidem 111 ss. J. Klemenc, Ptujski grad v kasni antiki, Dela SAZU 4, 1950, 23 in drugod. J. Šašel, Kronika 9, 2, 1961, 152 ss. I. in J. Curk, Ptuj, 1970, 41 ss, z navedeno literaturo na str. 151, 152. — 32. B. Grafenauer, Ustoličevanje... 408. — 33. B. Grafenauer, ibidem 409. — 34. primerjaj B. Grafenauer, ibidem, 411. — 35. B. Grafenauer, ibidem 411. — 36. Z. Vinski, AV 11—12, 1960—61, 229, 230. B. Grafenauer, ibidem 421 ss. — 37. Glej op. 21. — 38. J. Žmavc, JbZK, NF. 2, 1904, 233 ss. W. Schmid, JbA 1, 1907, 35 ss. J. Zontar, Zgodovina mesta Kranja 1939, 4 ss, z navedeno literaturo na str. 430 in 431. J. Kastelic, 900 let Kranja, Spominski zbornik 1960, 38 ss. J. Werner, Die Langobarden in Pannonien, A., 1962, 125 in drugod, z navedeno starejšo literaturo na str. 160. B. Grafenauer, ibidem 412 ss. J. Kovačević, ibidem 28. Z. Vinski, ibidem 229 ss. Z. Vinski, Vjesnik arheol. muzeja u Za-

grebu, ser. 3, sv. 3, 1968, 135 ss. — 39. J. Kastelic, Slovanska nekropola na Bledu, Dela SAZU 13, 1960. Z. Vinski, AV 11—12, 1960—61, 231. J. Kovačević, ibidem 29. J. Werner, ibidem 127 ss. J. Korošec, Glasnik zemaljskog muzeja BiH, n. s. 7, 1952, 16. Z. Vana, Einführung in die Frühgeschichte der Slawen, 1970, 71, 72. — 40. A. Valič, Moste pri Zirovnici, VS 13—14, 1968—69 (1970), 189, 190. — 41. V. Šribar, Podmelec, VS 9, 1962—64 (1965), 188. V. Šribar, AV 18, 1967, 377 ss (T. I.). — 42. Glej op. 23. — 43. J. Kastelic, Zgodovinski časopis (odslej ZČ) 6—7, 1952—53, 98 ss. J. Kovačević, ibidem 28 ss. — 44. P. Petru, Ajdovščina, VS 13—14, 1968—69 (1970), 157 ter 185, 186. P. Petru, Osječki zbornik 17 ss. — 45. E. Boltin, Stara vas pri Dvorih nad Izolo, VS 13—14, 1968—69 (1970), 174, 175. — 46. B. Marušič, Istra u ranom srednjem veku, Pula 1960, 10. — 47. S. Petru, AV 18, 1967, 435 ss (T. I.—VI.). T. Knez, AV 18, 1967, 389 ss. — 48. Stefan, Das Joaneum 6, 1943, 57 ss. — 49. Z. Vinski, AV 11—12, 1960—61, 231. Z. Vinski, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 4, 1957, 140, 154 ss (Abb. 14). J. Kovačević, ibidem 29. — 50. S. Škaler, ibidem 43. — 51. J. Werner, ibidem, 124 ss in 159 s starejšo literaturo. — 52. V. Šribar, AV 9—10, 3—4, 1958—59, 255 ss. — 53. Z. Vinski, AV 11—12, 1960—61, 231. Z. Vinski, VI. Kongres arheologa Jugoslavije I, Ljubljana 1963/1964, 105 ss. J. Kastelic, Dela SAZU 13, 1960, 14 ss. — 54. J. Kastelic, ibidem 15, 16. T. Knez, ibidem 389. S. Gabrovec, Najstarejša zgodovina Dolenjske, 1956, 32. — 55. T. Knez, ibidem 390. Od tod je znano tudi železno streme in keramika, ki ju Ložar predstavi kot srednjeveški ostalini (GMS 20, 1—4, 1939, 187 s). — 56. Z. Vinski, AV 11—12, 1960—61, 231. T. Knez, ibidem 390. S. Gabrovec, ibidem 32 in 34. Tu je navedena tudi starejša literatura za omenjeno najdišče — Roje nad Moravčami. — 57. L. Plesničar, Emona nell'età tarda antica e resti Paleocristiani, predavanje na simpoziju v Poreču 1971. — 58. Glej op. 17. — 59. Rezultati najnovejših raziskav še niso objavljeni. — 60. J. Korošec, Staroslovenska grobišča v severovzh. Sloveniji, 1947, 47 z op. 115 in 116. W. Schmid, Südsteiermark im Altertum, 1925, 24. J. Kastelic, ZČ 6—7, 1952—53, 103. Z. Vinski, ibidem 231. — 61. P. Korošec, ZČ 1970, 24, 1—2, 77 ss. P. Korošec, AV 19, 1968, 287 ss (T. I. I, II). — 62. J. Kastelic, Dela SAZU 13, 1960, 16. — 63. Literatura za te časovno dvomljive najdbe navaja J. Šašel, Paulys Realenzyklopedie der classischen Altertumswissenschaft, Emona 560. Deloma dopol. v članku M. Slabe, Grobišče iz dobe preseljevanja narodov v Dravljah, AV v tisku. — 64. L. Plesničar, ibidem. L. Plesničar, Ljubljana, VS 13—14, 1968—69 (1970), 162. — 65. M. Slabe, Ljubljana, VS 13—14, 1968—69 (1970), 172, 173, 194, 195. M. Slabe, Predavanje na zgodnjerednješkem kolokviju v Kranju leta 1969, v tisku. — 66. Glej op. 18, 19, 20. — 67. Primerjaj P. Petru, AV 18, 1967, 453 do 455. — 68. J. Pečnik, IMK 14, 1904, 132. K. Deschmann, Führer durch das Krain. Landes-Museum Rudolphinum in Laibach 1888, 116. W. Schmid, Ljubljanski zvon 28, 1908, 105. J. Werner, ibidem 125, 159, 160. S. Gabrovec, ibidem 32, vodi pod Vače. — 69. Poudarjam, da v pregledu nisem upošte-

val vrsto poznoantičnih najdišč zaradi nezadostnega poznavanja gradiva, ki ni dostopno oziroma ga ni ohranjenega, bodisi da so sami podatki o najdišču toliko pomanjkljivi, da jih ni mogoče uporabiti.

Vsekakor bo treba v bodoče upoštevati verjetno najdišča, kot so npr. Golo pri Igu, Sv. Marjeta v Žlebeh pri Medvodah itd., kakor tudi področja nasploh okoli cerkvic sv. Lovrenca in sv.

Marjete, kjer vse bolj pogosto naletimo na najdbe, ki bi se vključevale v to obdobje. Prav tako pa obstaja še verjetno nekaj slučajnih najdb kot npr. novc Zenona (474—491) iz Hrastja pri Ljubljani (J. Šašel, Numizmatični vestnik 3/3, 1960, 91), dvokrilna železna puščica iz Zapodij pri Kresnicah (V. Stare, Zapodje pri Kresnicah, VS 11, 1966, 1967, 132) in druge, ki pa danes še ne dovoljujejo nekih določnejših zaključkov.

V raziskovanju in interpretaciji glasbene kulture 17. stoletja v Srednji Evropi, zlasti v južnonemških in avstrijskih deželah, nas pritegne neka prav za ta čas in za ta kulturno-zgodovinski prostor značilna, a v splošnem glasbenem zgodovinopisju še ne dovolj zaznavna resnica. Gre za aktiven, celo agresiven pojav novega protireformacijskega reda v vrsti tradicionalnih nosilcev profesionalne glasbene kulture, ki je kazal, da s svojo trdno postavljeno šolsko organizacijo že tako in tako usodno poseže v zavest povprečnega srednjeevropskega izobraženstva. Kakor se zdi na prvi pogled neverjetno, da bi v posebne obnoviteljske verske namene ustanovljeni in iz matičnih središč ozko in utilitarno vodeni jezuitski red mogel vplivati na kaj več kot na nevtralizacijo reformacijskih ostalin, tako je res, da je le-ta v primerjavi z oslABLJENO predreformacijsko zapuščino predstavljal v miselnem in umetnostnem smislu svež, že kar avantgarden impulz, ki je imel celo pomembno vlogo pri izoblikovanju kulturnozgodovinske in umetnostne kategorije baroka. O tem nam v našem glasbenozgodovinskem primeru govore prav jezuitske izkušnje v šolski organizaciji.

Vloga glasbene umetnosti v okviru šolskega in vzgojnega sistema jezuitskega reda je bila pri nas že dovolj poudarjena.¹ Razlogi, da so jezuiti dajali glasbi tako vidno mesto med vzgojnimi disciplinami in v javnih manifestacijah, so v določeni meri gotovo sad razmer, ki jih je za gledališko umetnost ob neki priložnosti povzel Stanko Škerlj:² verjetno gre res tudi v glasbi za njene čutne možnosti in reprezentančne dimenzije, za njene propagandne učinke tako navznoter v zavesti slehernega posameznika, ki je zašel v jezuitsko izobraževalno kolo, kot navzven v javnosti, od katere je bil red družbeno in gmotno odvisen. Rezultat je bil preprosto ta, da so v pokrajinah, kjer ni bilo drugih resneje zastavljenih glasbeno-vzgojnih zavodov, in tako je bilo tudi v slovenskih deželah, jezuitski kolegiji predstavljali za določeno vrsto gojencev prave glasbene šole in v takšnih okoliščinah dajali, če se lahko tako izrazimo, svojemu zaledju svojo glasbenoumetnostno usmeritev. Tako nam posamezni primeri iz ljubljanskega kolegija jasno razodenejo, da je pomemben delež poklicnih glasbenikov raznih profilov, organistov, instrumentalistov, pevcev, mestnih in deželnih muzikov, delujočih na osrednjem Slovenskem, izšel prav od tam.³

Glavna formalna in vsebinska postavka glasbenega dela na srednjeevropskih kolegijih je bil poseben »glasbeni« seminar oziroma »glasbeno« semenišče, namenjeno revnejšim in glasbeno nadarjenim gojencem, ki so si s svojo glasbeno dejavnostjo in s pomočjo bolj ali manj stalnih štipendij omogočili študij na kolegiju. Formalna diferenciacija takšnega seminarja od drugih, namenjenih aristokratskim dijakom in dobrim plačnikom, v ustrezni slovenski literaturi, kolikor nam je znano, še ni bila navedena in ocenjena. Za tematski okvir pričujoče razprave je dovolj, da opozorimo na resnico, da se ljubljanski kolegij v tem ne razlikuje od drugih v njegovi zemljepisni bližini. Sorodni dunajski seminar sv. Ignacija in Pankracija, imenovan v primerjavi z drugimi dunajskimi seminarji, npr. cesarskim, sv. Barbare ali ogrskim, prav določno kot »Institutum pauperum Collegialium«, je nastal že v 16. stoletju.⁴ Leta 1616 se je preselil v dietrichsteinsko hišo »auf der Freyung«, kjer je bila kapela sv. Pankracija, ki mu je dala ime. Seminar je oskrboval glasbo v hiši profesor na Am Hof, kjer je bila tudi cerkev Devetih angelskih korov in od leta 1620 dalje jezuitsko gledališče; vodil ga je rektor z dvema prefektoma. Zajemal je v 17. stoletju okrog 30 za glasbo določenih seminaristov (alumnov), imel pa je tudi nekaj plačujočih konviktorjev. Leta 1653 se je spojil s seminarjem sv. Ignacija, ustanovljenim leta 1644, in se preselil k njemu na Wollzeile ter prevzel poleg svoje tudi njegovo ime.⁵ V graškem kolegiju je bil za glasbo pristojen zavod »Ferdinandeum«, imenovan tako po ustanovitelju nadvojvodi Ferdinandu III. (poznejšem cesarju Ferdinandu II.) in tesno povezan z nadvojvodsko dvorno kapelo v času, ko je le-ta še obstajala (do leta 1619).⁶ Ljubljanski »glasbeni« seminar imenuje njegova »Historia seminarii Labacensis... ab anno MDC«, ki predstavlja dragocen vir za glasbene razmere v ljubljanskem kolegiju, ob priliki njegovega hišnega reda »Domus pauperum«⁷ in mu pripisuje patrona sv. Rogacija in Donacijana. Med prvimi rektorji mu je bil znani Hrenov sodelavec in literarni organizator Nikolaj Čandik (Čandek, 1603—1627), ki je leta 1614 prispeval med drugim štipendijo 40 goldinarjev za organista seminarja.⁸ V imenovani kroniki podani Catalogus, ki mu žal manjkajo leta med 1626 in 1645, navaja v povprečju nekaj nad sto seminaristov, od katerih je bilo za glasbo določenih alumnov nekako od dvajset do trideset, vodil pa jih je

Et exultatoris nativitate officio fuisse functus, et Petrum ad insignem
 eventum locis in omnem horam accitit. Tunc à laboribus, et nece-
 sario somno vacuum precibus, aut p[er] libellum lectionis, ardentibus erga
 Deum et Sanctos Patronos suffragiis dabat. Noctem infractam profugione,
 postquam terram ephronologice animam e[re]giasset, sacro muniri diatice
 ardenter exoptat, quod etiam floris in etiam genibus magna pietatis,
 et reverentia significatim suscepit.

Hunc ex cepit in Viennensi Professorum Doms pari fere mortis genere
 à serenis solutis P. Joannes Baptista Dolar, gente Carniole, patria
 Polopolitana, quatuor nota profectus. Illam literis humanioribus cultu.
 Vienna anno 1699. Novissima Civitatis ex cepit. Societas postmodum
 Philosophicis et Theologicis Disciplinis omnino instructam, annis
 octo in brenda magisterioribus literis Inventuti profectus, quod ille munus
 magna tum Discipulorum, tum Superiorum satisfactione obijt. Inde
 cum maiorum voluntate gubernationi Resistentiam decessisset, in
 feruenti Doms Professore, ob raram Musices peritiam, Regendo St.
 Ignati, et Sacratiss. Seminaris adnotat, quod in munere undecim ep.

poseben glasbeni prefekt (»praefectus musicae«, »praefectus musices«); ta je imel občasno tudi svojega pomočnika.⁹

Teh dvajset do trideset alumnov (imenovanih ob neki priložnosti »musici seminariatae«), bolj ali manj smiselno razvrščenih po potrebnih pevskih glasovih in instrumentih, kakor kažejo beležke v Historii,¹⁰ je bilo jedro vse glasbene reprodukcije v ljubljanskem jezuitskem kolegiju. Prav tu moramo iskati tudi odgovor na vprašanje, od kod glasbeniki pri uprizorjanju jezuitskih šolskih iger,¹¹ glasbeniki, ki jih je mogoče statistično določiti s primerjanjem imen, navedenih v ohranjenih ljubljanskih sinopsah in v katalogu omenjene Historie. Bilo bi seveda preozko, če bi glasbeno delo v kolegiju omejevali le na to skupino gojencev, zlasti kar zadeva petje, vsekakor pa bo res, da so prav ti bili nosilci zahtevnejše, bolj profesionalne glasbene reprodukcije, kar jih je moralo dovolj uposobiti za poznejši glasbeni poklic, če so se po koncu študija zanj odločili.

Tako splošno očrtani položaj glasbenega dela v okviru jezuitskega šolskega sistema nam zadošča, da si moremo precizneje osvetliti življenjsko pot Janeza Krstnika Dolarja. Gre namreč za jezuitskega glasbenega delavca in skladatelja, ki mu je red po sicer skromnih, a dovolj zgovornih podatkih omogočil uveljavitev njegovih glasbeniških sposobnosti v formalnih mejah svojega sistema, vendar mu pri tem tudi dopustil prodor njegovega ustvarjanja preko redovnih okvirov.

Dolar je v glasbeno zgodovino stopil zaradi pomanjkanja bistvenih življenjskih podat-

kov po dveh poteh. Slovensko zgodovino pisje ga je poznalo kot kranjskega jezuitskega patra Nikolaja, ki je bil na Dunaju izdal zbirko *Musicalia varia* (1665).¹² Vir tega podatka je Valvasor,¹³ zmoto v krstnem imenu pa je po Dragotinu Cvetku povzročilo dejstvo, da Valvasor zanj ni vedel in je na ustreznem mestu v besedilu zapisal konvencionalno kratico N., kar so si poznejši pisci (Pohlin, Dimitz itd.) razložili napačno kot Nikolaj.¹⁴ Na drugi strani ga je kot le po imenu znanega jezuitskega redovnika in skladatelja češkega rodu spoznalo češko in avstrijsko zgodovino pisje. Vzrok takšni interpretaciji je bil v preprosti resnici, da so se dotlej upoštevana Dolarjeva dela bila ohranila le na gradu Kroměříž na Moravskem ter da se tamkaj njegovo ime pojavlja tudi v obliki, ki bi utegnila biti češkega izvora: Tolar, Tollar, oiroma Thollary¹⁵ (kar bi bilo mogoče v preglednejši ortografiji pisati »Tholariii«, verjetno genitiv oblike »Thollarius«). S kritično presojo znanih virov ter pritegnitvijo podatkov v Dolničarjevem rokopisu *Bibliotheca Labacensis publica* ter v jezuitski kroniki *Historia annua Collegii S. J. Labaci* v Arhivu Slovenije oz. v posamehni diariji je Dragotinu Cvetku uspelo dokazati, da gre v obeh omenjenih primerih za eno osebo slovenskega rodu, katere pravo ime je Joannes Baptista Dolar.¹⁶ Rodil se je v Kamniku med leti 1654 in 1647 in je 1656 in 1658 poučeval na ljubljanskem jezuitskem kolegiju, leta 1658 so ga premestili v Passau, nato naj bi se sled za njim izgubila. Medtem pa se je sčasoma našlo še nekaj dotlej neznanih virov o Dolarjevem življenju, katerih najpomembnejši

je njegov nekrolog v analih avstrijske jezuitske province.

Ker želimo v naslednjih odstavkih rekonstruirati skladateljevo življenje v okvirih, ki jih dovoljujejo razpoložljivi podatki, navedimo najprej primarne vire, ki so nam sedaj za to na voljo. Od prej znanih nam sedaj ostaja *Historia annua Collegii Societatis Jesu Labaci*,¹⁷ na novo pa lahko naštejemo njegov omenjeni nekrolog na dan 13. februarja 1673,¹⁸ ordinacijski protokol v dunajski škofiji posvečenih duhovnikov¹⁹ ter prav tako še neupoštevana bratovščinska knjiga Bratovščine Marijinega vnebovzeta pri ljubljanskem kolegiju.²⁰ Nekrolog ima v začetku dvoje pomembnih dejstev: potrjuje, da je Joannes Baptista Dolar po rodu iz Kamnika na Kranjskem (»gente Carniolus, patriâ Lithopolitanus«), ter navaja, da je umrl na Dunaju v hiši profesorov kot vodja seminarja sv. Ignacija in Pankracija, kakor je mogoče razbrati iz nadaljevanja nekrologa. In prav v tem okviru se pne njegovo življenje.

Skladatelj se je torej nedvomno rodil v Kamniku, in sicer okoli leta 1620 ali 1621. Krstne matice kamniške župnije segajo žal le do leta 1622 nazaj, toda kažejo, da je bil priimek Dolar tam že v 17. stoletju znan in razširjen. Prvo omembo tega priimka zasledimo tu 11. septembra 1624, ko se je Gašperju in Magdaleni Dolar rodil sin Mihael.²¹ Gašper in Magdalena Dolar bi utegnili biti tudi skladateljeva starša. Da se je Dolar moral roditi približno leta 1620, lahko sklepamo po njegovem gimnazijskem študiju, ki ga je opravil v ljubljanskem kolegiju: 15. avgusta 1637 je bil namreč sprejet v tukajšnjo bratovščino Marijinega vnebovzeta kot »studiosus«.²² Običajno je bilo, da so sprejemali gojence v to bratovščino, ko so prestopili v razred poetikov. Humanistične študije (poetiko in retoriko) je moral končati v naslednjih dveh letih, saj je že leta 1639 vstopil v dunajski jezuitski novicat, kar mu je omogočilo, da je filozofske in teološke študije opravil na dunajski univerzi. O tem nam poleg nekrologa govorijo podatki, da je prejel na Dunaju 4. aprila 1642 nižje redove, ki so se podeljevali absolventom filozofije, v kratkem času od 23. februarja do 29. marca 1652 pa še preostale tri višje redove, subdiakonat, diakonat in presbiteriat, za kar je bila seveda potrebna končana teologija.²³ Vmesni čas je Dolar moral prebiti s stopnjo magistra, ki mu je omogočila filozofijo, v pedagoški praksi, ki jo je vsaj v letih 1654—1647, kot je že znano, opravil v ljubljanskem kolegiju pri poučevanju parvistov (1645), sintaksistov (1646) in poetikov (1647). Tudi osem let po končani teologiji je Dolar, kot jasno govori njegov nekrolog, posvetil poučevanju, tedaj že s stopnjo profesorja, in je bil vsaj v letih 1655

—1658 zopet v ljubljanskem kolegiju, kjer je prvo leto poučeval retorje in bil, kot kaže bratovščinska knjiga, od 17. januarja do 15. avgusta 1656 tudi prefekt Bratovščine Marijinega vnebovzeta.²⁴ V letih 1657—1658 je bil poleg drugega tudi glasbeni prefekt seminarja sv. Rogacijana in Donacijana. Sredi leta 1658 je odšel na poziv avstrijskega jezuitskega provinciala v Passau,²⁵ toda njegovega bivanja v Passauu ni mogoče dokumentirati. Pač pa omenjeni nekrolog izrecno poudarja Dolarjevo delovanje na Dunaju. Zaradi svojih glasbeniških sposobnosti je (v letu 1661 ali 1662) postal regens dunajskega seminarja sv. Ignacija in Pankracija ter glasbeni vodja jezuitske cerkve Devetih angelskih korov na »Am Hof«. Tu naj bi ostal enajst let, vse do smrti po kratki in hudi bolezni 13. februarja 1673.

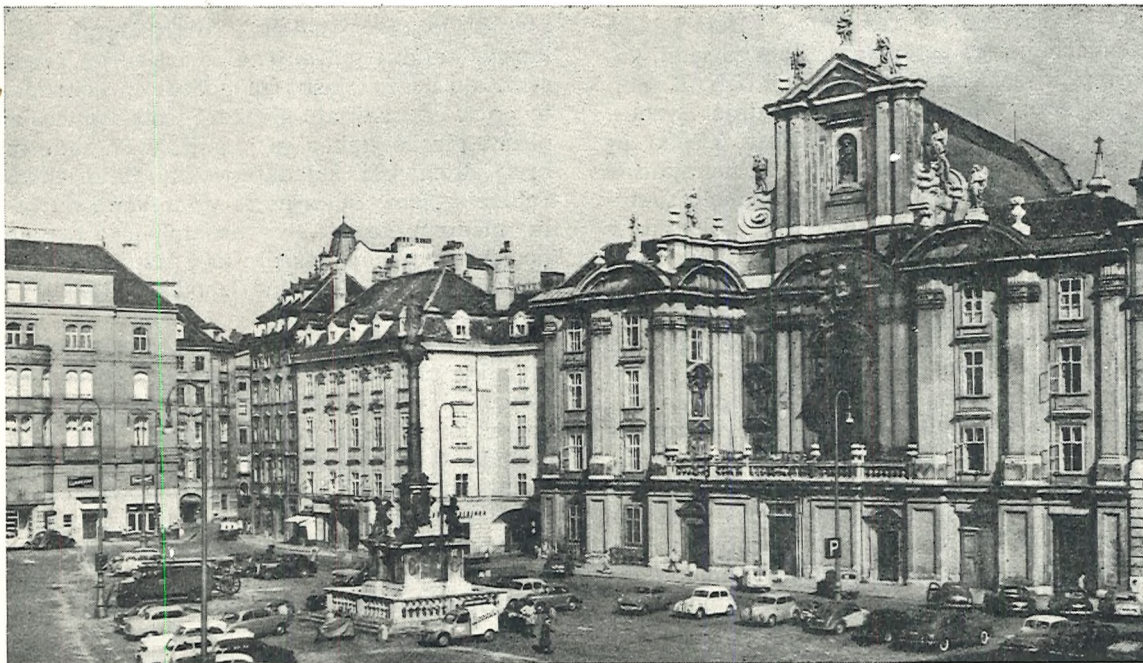
Pomudimo se ob dveh Dolarjevih funkcijah, ki jih razkrivajo doslej neupoštevani viri. Prvo polovico leta 1656, med 17. januarjem in praznikom Marijinega vnebovzeta, je načeloval istoimenski ljubljanski bratovščini.²⁶ Vodstvo Bratovščine Marijinega vnebovzeta se v njeni kroniki imenuje na več načinov, največkrat kot »praefectus«, pri čemer pa narava te funkcije ostaja nejasna. Vendar je najti nekaj namigov, da je moral biti njen prefekt tudi več glasbe. Za eno mandatno obdobje (2. februarja 1677) se imenuje vodja bratovščine »praefectus musicae« (»D. Andreas Scubez, theologus moralis«), a tudi pregled imen, ki so navedena na tem položaju, kaže nekaj takšnih, za katera je mogoče ugotoviti, da so bili glasbeniki. Poleg Dolarja, pri katerem se prefektura pri Marijini bratovščini ni časovno pokrivala z glasbenim vodstvom v seminarju, lahko omenimo za leta 1703—1705 Mihaela Omerzo, ki je to mesto prevzel po vodstvu glasbenega kora jezuitske cerkve (1701—1703)²⁷ in se torej tudi njemu glasbena funkcija v seminarju oz. v cerkvi časovno ni podvajala z vodstvom bratovščine. Druge zanimivejše osebe iz Marijine bratovščine, ki kažejo zveze z glasbo, so npr. Athanasius Georgiceus (tj. Grgičević oziroma Jurjevič, med 4. novembram 1607 in 15. avgustom 1608), za starejšo severnohrvatsko književnost zaslužni Dalmatinec in prireditelj ene od starejših hrvaških pesmaric (1635), čigar bivanje v Ljubljani doslej ni bilo evidentirano,²⁸ dalje Leonard Gobb iz Trsta (prefekt 1632), pozneje pevec v tržaški stolnici, ki se je leta 1638 potegoval za organista v tej cerkvi, kar se mu je dokončno posrečilo leta 1641,²⁹ pa jezuit P. Andreas Lingl (»congregationis praes[ide]« 1661), ki ga neposredno pred tem srečamo na istem mestu kot rahlo kasneje Dolarja, na čelu Ignacijevega in Pankracijevega seminarja na Dunaju (gl. spodaj).

Druga Dolarjeva funkcija je prav ta, za katero njegov nekrolog poudarja, da jo je prejel zaradi svojih redkih glasbenih veščin. Bil je namreč po volji višjih določen za vodstvo rezidenc, vendar je na intervencijo hiše profesorov, ki je spoznalo izredne Dolarjeve sposobnosti v glasbi, prišel na čelo seminarja sv. Ignacija in Pankracija³⁰ in glasbe v domači cerkvi pri hiši profesorov na »Am Hof«, za katere sijaj je skomponiral, kakor se izraža njegov nekrolog, mnogo »svetih himen«, torej cerkvene glasbe, in to ne le »po izbranih načelih umetnosti«, marveč tudi »po smislu besed in njihovi čustveni predstavi«.³¹ V tem ustvarjanju se je po besedah nekrologa tako izkazal, da si je po sodbi izvedencev štel le malo enakih, zaradi česar so se ne samo domači samostani, marveč tudi samostani drugih redov, celo druge province za njegova dela kar trgali.

Trenutno nam spričo siceršnje skoposti virov o položaju glasbe med dunajskimi jezuiti in zaradi nezadostne orientacije v posebni literaturi o tem vprašanju, če je kaj obstaja, ni mogoče celovito in objektivno oceniti pomen te Dolarjeve funkcije na Dunaju. Vendar lahko z mirno vestjo zapišemo, da gre za najpomembnejši glasbeniški položaj v mejah avstrijske jezuitske province, to predvsem zaradi glasbenega vodstva cerkve Devetih angelskih korov pri hiši profesorov, ki je predstavljala matični dom celotne province. Cerkev na »Am Hof« je tudi v gmotnem pogledu glasbenega poustvarjanja prednjačila pred drugimi jezuitskimi cerkvami.³² Prav tako ne vemo za dosedanje evidentiranje regentov

Ignacijevega in Pankracijevega seminarja, za Dolarjeve predhodnike in naslednike. Nekaj imen je mogoče pobrati s prošnj, ki so jih regenti seminarja naslavljali dunajski škofiji za ordinacije:³³ Joannes Jacobus Scriba (1636, 1639), Andreas Lingl (26. marca 1660), Christophorus Schenck (20. decembra 1673, 1674, 1675, 1876), Sebalduš Weger, Simon Grangler, Ignatius Plindenegger, Christianus Zier. Vsi ti so utegnili predstavljati glasbenike in skladatelje Dolarjeve ravni. Za Andreasa Lingla že vemo, da je bil tudi vodja Marijine bratovščine v Ljubljani (gl. zgoraj), za Joannesa Jacoba Scribo pa lahko navedemo, da je bil po rodu s Slovenskega. Kot Kranjca in jezuita ga ima katalog sprejetih v omenjeni ljubljanski bratovščini na dan 8. septembra 1614; poznejša beležka ob imenu razodeva, da je umrl v Ljubljani.

Po besedah Dolarjevega nekrologa je bila splošna ocena, ki si jo je bil skladatelj še za življenja pridobil s svojim kompozicijskim ustvarjanjem, nadvse ugodna. Tudi Valvasor in Dolničar govorita o velikih Dolarjevih glasbeniških sposobnostih. Valvasor, ki mu ne ve za krstno ime, ga imenuje »ein trefflicher Musicus, und guter Componist« in navaja, da so »dannehero auch von seiner Composition gar viel Stücke zu Wien ungefaehr 1665. deß Drucks gewuerdigt seynd«.³⁴ Dolničar se ga tako kot Valvasor spominja že po njegovi smrti in v smislu, kot da je za njim nastala velika praznina (»... insignis sui aevi musices compositor, quo in genere ita excelsit, ut magnum sui post fata reliquerit desiderium«).³⁵ Hval kranjskih kronistov ter ci-

Cerkev »Am Hof« na Dunaju

tiranega dunajskega nekrologa ne moremo razumeti zgolj kot zadostitev konvencionalnim stilističnim zahtevam baročnega zgodovinarja, marveč tudi kot odsev resnične popularnosti, ki si jo je utegnil Dolar kot glasbeni ustvarjalec pridobiti v avstrijskih deželah. Ponavljajo jih tudi poznejši pisci Pohlin, Dimitz, Radics, Rakuša in drugi,³⁶ ne da bi sicer vedeli, kdo je skladatelj pravzaprav bil.

Manj sreče je s konkretnimi navedbami Dolarjevega kompozicijskega dela ali celo z njegovimi ohranjenimi skladbami. V zvezi z Valvasorjevim podatkom o Dolarjevih dunajskih tiskih iz okoli leta 1665 je zanimiva Dolničarjeva omemba, da je skladatelj izdal leta 1666 na Dunaju zbirko »Drammata seu Miserere mei Deus«.³⁷ V bibliografijah jezuitskih avtorjev, kjer, kot rečeno, nastopa skladatelj pod krstnim imenom Nikolaj, se omenja njegovo tiskano delo »Musicalia varia« z letnico 1665,³⁸ kar bi utegnilo pomeniti ne posebne zbirke s takšnim naslovom, pač pa »različne glasbene tiske«, varianto torej, ki je morda v posredni ali neposredni zvezi z Valvasorjevimi »von ... Composition ... viel Stücke«. Avtentična ne more biti tudi Dolničarjeva navedba naslova, saj ta kronist tudi pri opisovanju dela drugih slovenskih kompozitistov ni vselej dovolj jasen in precizen, dovoljuje pa razlago, da je šlo za glasbo k jezuitskim šolskim igram ali za uglasbitev velikotedenskega psalma, enega ali več tiste vrste, ki se jih je ohranilo v njegovi zapuščini. Vsekakor pa govore omenjene navedbe v prid mnenju, da je Dolar moral v času svojega dunajskega službovanja v tem mestu izdati ne samo eno, marveč več tiskanih del, ki so bila širše znana.

O razširjenosti rezultatov Dolarjevega kompozicijskega ustvarjanja nam za sedaj govore predvsem izvirni inventarji bolj ali manj izgubljenih glasbenih zbirk Srednje Evrope. Raziskovalci glasbene preteklosti Češke in Moravske so doslej naleteli na tri nahajališča skladateljevih del, na glasbene kapele samostana v Oseku, piaristovskega kolegija v Slanem ter rezidence škofa Karla Liechtensteinskega-Kastelkorna v gradu Kroměříž. Glasbena inventarja v Oseku iz let 1720–1753 in v Slanem iz leta 1713 navajata po eno neohranjeno delo, od petindvajsetih del v kroměříškem seznamu se jih je ohranilo trinajst — ta so glavnina znanega in dostopnega Dolarjevega kompozicijskega ustvarjanja.³⁹ Tem krajem se pridružuje še eno znano bivše nahajališče, knežja glasbena kapela eggenberškega dvora v Krumlovu z dvema četveroglasnima večerniškim psalmoma, *Laetatus sum* in *Nisi Dominus*, kakor ju pod imenom Dolar oziroma Bollar navaja seznam muzikalij kneginje Marije Ernestine iz let 1666–1706.⁴⁰ Na avstrijski strani nas na Do-

larja opozarja *Missa Viennensis* v samostanu Kremsmünster, ki jo je med leti 1660–1667 prepisal Pater Theophil Schrenk.⁴¹ Ohranjeni primerek navaja za avtorja ime P. Thoma Dolar, novejši prepis naslovne strani pa ima krstno ime v oklepaju in pod njim dodano ime Joan. Bapt. V celoti je to štirinajsto ohranjeno Dolarjevo delo. Šentpavelski benediktinski samostan na Koroškem je v svojem glasbenem arhivu imel vsaj troje Dolarjevih del, psalma Confitebor in Laudate pueri ter en Magnificat; ta dela navaja med leti 1651 in 1702 nastali samostanski inventarij muzikalij.⁴² Končno nas visoko na sever popelje še notica v seznamu muzikalij dvorne kapele rodbine Schwarzenburg-Rudolstadt v Thüringiji. V času Philippa H. Erlebacha (1657–1714), ki je bil tako kot njegova knežja rodbina protestant, so se tam med drugim oskrbeli z nekim, seveda neohranjenim četveroglasnim psalmom *Miserere mei Deus*.⁴³

Pregled ohranjenih in v inventarjih zabeleženih Dolarjevih del kaže dokaj jasno porabniško sestavo njegovega kompozicijskega ustvarjanja: na eni strani katoliška liturgična glasba, ki se v nekaj primerih, kot bomo videli pozneje, razrašča v monumentalne reprezentančne dimenzije, na drugi strani cerkvena in plesna oziroma bolj baletna glasba. Liturgično glasbo zastopajo mašne kompozicije ter psalmi, namenjeni rabi pri večernicah (*Miserere mei, Deus, Laetatus sum* in *Nisi Dominus*), Dolarjeva instrumentalna glasba pa se je mogla uporabljati v cerkvi med obredjem (sonate) ali za dnevne priložnosti, razvedrilo in ples (baletti z zaporedjem francoskih plesnih stavkov), pri čemer je mogoče domnevati, da so slednji nastali prvotno za plesne vložke v jezuitskih šolskih igrah. Dolarjevi balletti (ohranjene so tri suite) predstavljajo svežo glasbo za godala in continuo in po svoje razvijajo glasbeni jezik francoske plesne glasbe, kakor ga je gojil v 17. stoletju krog dunajskih skladateljev s Heinrichom Schmelzerjem, Dolarjevim vrstnikom, na čelu, medtem ko njegove ansambelske sonate po reprezentančni zasedbi in v težnji po zvočnih učinkih kažejo stilna izhodišča Dolarjeve cerkvene glasbe.⁴⁴

Skladateljeve zveze z dunajskim krogom so razvidne tudi na polju vokalnega cerkvenega ustvarjanja, predvsem mašnih kompozicij, kakor je na to opozoril že Adler, uvrščajoč Dolarja (kot »Tolarja«) med »weniger bekannte und unbekannte Lokalkomponisten«.⁴⁵ Značilnosti, ki jih Adler navaja za mašne kompozicije dunajskih skladateljev druge polovice 17. stoletja, pač ponazarjajo splošno usmeritev dunajske pa tudi druge avstrijske glasbe tega časa; le-ta je po obdobju raznih in različnih zgodnjebaročnih impulzov zmogla najti ravnotežje med naprednejšimi bene-

škimi prizadevanji in bolj reprezentančnim rimskim »kolosalnim barokom«, če lahko na tem mestu uporabimo termin, s katerim je med drugim tudi Manfred Bukofzer posrečeno označil za rimske mojstre prve polovice 17. stoletja značilni spoj koncertatnega sloga in tradicionalne pompozne zbarske polifonije.⁴⁶ Dolar se v svojih cerkvenih vokalnih delih ne pogloblja več v detajlno deklamacijsko obdelavo posameznih koncertantnih glasov in v njih ne išče subjektivnih izraznih možnosti. Več mu je do širših, na zunaj učinkovitih muzikalnih dimenzij, do tega, kar je Adler poimenoval kot »akustične perspektive«⁴⁷ in kar je Dolar tako kot njegovi dunajski vrstniki dosegal z obsežnim zbarskim in instrumentalnim aparatom ter slikovitim menjavanjem solov in tuttov oziroma kontrastirujočih orkestralnih barv v instrumentalnem deležu. S tega vidika so zgovorna zlasti reprezentativna skladateljeva dela, katerih vrh pomeni »dvaintridesetglasna« (tako je navedeno na izvirniku) »Missa Viennensis« za šestnajst solističnih pevcev, štiri četveroglasne zборе, dvoje violin, pet viol, po dvoje klarinov in kornetov, štiri trombone in fagot ter orgle in violon; »Dunajski maši« se po reprezentančnosti približuje osemglasni in dvozborski »Miserere mei Deus« z godali, trobili in continuum (v kroměříškem arhivu zaznamovan kot XII-6). Ta je poleg omenjene maše edina znana večzborska Dolarjeva skladba, ki poleg one razodeva, da skladatelj večzborja ne uporablja toliko zato, da bi skladbe gradil na antifonalnih zbarskih blokkih, kolikor v iskanju čimbolj raznoličnih pevsko-instrumentalnih kombinacij; enake glasove celo reducira v isti glas in s tem prihaja npr. v *Missi Viennensis* do dvozborja na mestu četverozborja ali v *Miserere mei Deus* a 8 do enozborja na mestu dvozborja, pri čemer pa skladatelju vendar ne zmanjka domišljije v ohranjanju slikovite zvočne napetosti oziroma moči v doseganju reprezentančne zvočnosti v smislu rimskega kolosalnega baroka.⁴⁸

Podobna ustvarjalna načela vodijo Dolarja tudi v skladbah z manjšim izvajalskim aparatom, z enim šestero- do četveroglasnim zborom in z instrumentalnim korpusom, omejenim na godala. Razodevajo pač skladateljevo pomanjkanje koncentracije, da bi posamezne glasove povzdignil na resnično koncertantno raven v smislu svojih beneških sodobnikov, zato pa je v pasusih z malo glasovi uveljavil čut za kantabilnost oziroma privlačnejšo melodičnost, kakršna je v njegovih zbarskih odstavkih redkejša. V preostalem Dolar ni izjemen ustvarjalec svojega časa. Ljubi za zgodnji in zreli barok 17. stoletja značilno sekvenčno melodiko, ki omogoča le krajše zaključene celote. V tonaliteti je še labilen — tonalno jasni odstavki v smislu klasične

dursko-molske harmonike so mu še redki — basso continuo se mu v glavnem še ne giblje v poznobaročni motoriki. Kontrapunkt sicer obvlada v zadostni meri, vendar se mu nikjer ne razrase v resnični konstrukcijski princip kot pri poznejših mojstrih, že uveljavljajočih corellijevske pridobitve, niti ne napoveduje zavestnega retrospektivnega *stile antica* (kot npr. J. J. Fux, Georg Muffat ali Georg Reutter). Značilen davek 17. stoletju pomeni tudi uporaba standardnih melodij oziroma formalnih melodičnih jeder (*passacalja* v *Sonati a 10* oziroma bergamska v *Missi sopra la bergamasca*).

Za zdaj še niso znani dokumenti, ki bi Dolarja tako ali drugače formalno povezovali s cesarjevo dvorno kapelo, čeravno o Dolarjevem znanstvu s cesarjevimi glasbeniki skoraj ni mogoče dvomiti, odkar je postal glasbeni vodja cerkve na Am Hof, ki je bila blizu dvora in ki je že od leta 1620 imela tudi s cesarske strani obiskovano gledališče.⁴⁹ Tudi pojav Dolarjevih muzikalij na gradu Kroměříž si je mogoče razložiti s skladateljevimi dunajskimi zvezami: znano je, da je tamkajšnja glasbeno kapelo z instrumentarijem in verjetno tudi z notnim gradivom oskrboval sam Schmelzer, škofov znanec, o čemer se je ohranila izvirna korespondenca.⁵⁰ Ne nazadnje lahko v zvezi s tem opozorimo na neko znano, a ne dovolj upoštevano resnico, ki nam jo odkriva kroměříški glasbeni arhiv. Tu se je verjetno povsem slučajno na ovojnem listu nekih muzikalij ohranil seznam mašnih kompozicij, ki jih je imel v lasti cesarski dvorni kapelnik Antonio Bertali ob svoji smrti leta 1669: med njegovimi lastnimi deli in deli Johanna Heinricha Schmelzerja je zabeleženo tudi eno Janeza Krstnika Dolarja, *Missa sopra la bergamasca*.⁵¹ Ko Dolar ne bi bil v svojem krogu ugleden ustvarjalec in ko bi bil na dvoru neznan, si verjetno ne bi mogel prislužiti v Bertalijevem seznamu tako uglednega mesta.

DODATEK

Hunc excepit in Viennensi Professorum Domo pariter mortis genere à terrenis solutus P. Joannes Baptista Dolar, gente Carniolus, patriâ Lithopolitanus, quatuor vota professus. Illum literis humanioribus excultum Viennae anno 1639. Novitium Societatis excepit. Societas postmodum Philosophicis et Theologicis Disciplinis eximie instructum, annis octo imbuendae mansuetioribus literis Iuventuti praecepit, quod ille inunus magna tum Discipulorum, tum Superiorum satisfactione obiit. Inde cum maiorum voluntate gubernationi Residentiarum destinaretur, interventu Domus Professae, ob raram Musices peritiam, regendo SS. Ignatii, et Pancratij Seminario admotus est, quo in munere undecim explevit annos maximo et commissae sibi Iuventutis commodo, et templi Domus Professae honore, ad cuius augendam celebritatem sacras ipse hymnodias, non minus quoad artis praecepta elegantas, quam quod sensus affectusque verborum accomodatas composuit, tantumque in eo genere profecit, ut communi artis peritorum testimonio paucos sibi pares numeraret: unde sacras ipsius cantiones non nostra solum domicilia, sed varia Religionum aliarum claustra, quin et exterarum Provinciae certatim sibi deposcebant. Erat caeteroquin vir candidae mentis, sui neglector, effusae erga omnes caritatis, ut qui nemini suam dene-

garet operam, si quid, quod ad Dei et Societatis gloriam faceret, rogaretur. Amore Paupertatis vestibus utebatur attritis. Studio demissionis res contemnebat suas, alienas extollebat. Magnae erga Deum fiducia, et in gravibus rerum domesticarum damnis animi semper erecti, et laeti. Graves quibus interdum penè ad valetudinis iacturam obruebatur labores pijs itentidem suspirijs, precibusque ut vocant iaculatorijs interpolabat, è quibus eas frequentius ore, et corde circumferebat, quibus à subitanea, et improvisa morte praeservari postulabat. Id quod etiam impertrasse nisus est; nam licet apoplectica catarrhi resolutio mortem ipsi praeter nostram expectationem attulerit: ea tamen mors neque improvisa (utpotè quam animo praesagiens binis ante septimanis pro Iubilaei participatione praemissa totius vitae exhomologesi, et asceticis S. Patris execrationibus in omnem sese casum munierat) neque etiam subitanea dici potuit, quae duarum dierum penè ipsi spatium indulgens, licet usum li[n]guae adimeret, Signa tamen poenitentis, et cum Dei voluntate conjuncti animi quamplurima edendi facultatem permiserit. Unde et saepius iteratam à peccatis absolutionem, supremamque unctionem, quam à se discedari, saepius nutu significaverat, accepit. Elogij compendium sit, quod Augustus Imperator intellecta eius morte protulit: *Dolemus de bono viro: Societas ei parem substituentum vix inveniet.* (podčrtano v izvirniku; za razrešitev nekaj problematičnih mest v besedilu se moram zahvaliti prof. Rafaelu Ajlecu).

OPOMBE

Pričujoča razprava je nastajala sočasno z dvema člankoma oziroma študijama, ki ju je vzpodbudilo odkritje doslej neznanih Dolarjevih življenjskih podatkov (gl. J. Höfler, Slovenski skladatelj J. K. Dolar, Delo, 19. sept. 1970). To sta članek »P. Joannes Dolar (um 1620—1673). Neue Beiträge zu seiner Lebensgeschichte«, pripravljen za objavo v reviji »Die Musikforschung« (Saarbrücken, ZRN), ter uvodna študija k izdaji Dolarjevega Miserere mei Deus a 4 (in E), pripravljeni za zbirko Musik alter Meister. Beiträge zur Musik- und Kulturgeschichte Innerösterreichs, v redakciji prof. Hellmuta Federhoferja (Mainz), Gradec, Avstrija. V želji, da bi bila pričujoča razprava zaključen prispevek, obravnavam na tem mestu vso problematiko na novo, ne da bi se skliceval na obe citirani deli, in ju deloma dobesedno povzemam.

1. D. Cvetko, Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem, I, Ljubljana 1958, str. 184 in dalje; J. Höfler, Tokovi glasbene kulture na Slovenskem od začetkov do 19. stoletja, Ljubljana 1970, str. 56 in dalje. — 2. O jezuitskem gledališču v Ljubljani, Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja, X (1967), str. 153. — 3. Gl. J. Höfler, prav tam. — 4. Gl. npr. A. Mayer (uredil), Geschichte der Stadt Wien, V, Dunaj 1914, str. 424. — 5. A. Mayer, prav tam. — 6. Za celotno podobo problematike o graški dvorni kapeli in Ferdinandeumu gl. H. Federhoferja Musikpflege und Musiker am Grazer Habsburgerhof der Erzherzöge Karl und Ferdinand von Innerösterreich (1564—1619), Mainz 1967; za podrobnosti gl. med drugim A. Vidakovića Vinko Jelić (1569—1632?) i njegova zbirka duhovnih koncerata i cercara »Parnassia militia« (1622), Zagreb 1957, ter P. Kureta Slovenski glasbeniki v graškem Ferdinandeju, Muzikološki zbornik I (1965). — 7. NUK, Ljubljana, ms. 156., str. 4 — 8. Prav tam, str. 3 in dalje po letih. — 9. Prim. J. Höfler, cit. delo, str. 57—58, izpiski iz cit. Historie pod ustreznimi letnicami. — 10. Prim. prav tam navedene podatke o pevskih in instrumentalnih sposobnostih gojencev, navedene poleg njihovih imen v katalogu cit. Historie. Izraz »musici seminari-

stae« na str. 22 te Historie. — 11. Prim. S. Škerlj, cit. delo, str. 189—190; gl. tudi J. Höfler, cit. delo, str. 59—61. — 12. Prim. A. de Backer — C. Sommervogel, Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, III, 1842, str. 112, in J. N. Stoecker Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu, I, 1856, str. 63; razen tega tudi D. Cvetko, Zgodovina I, str. 217—218, z ustreznimi navedbami slovenskih virov. — 13. Ehre des Herzogtums Krain, VI, 1689, str. 359. — 14. D. Cvetko, prav tam. — 15. Za problematiko Dolarja kot češkega skladatelja gl. komentar J. Pohanke k izdaji Dolarjevih baletov in sonat (Jan Krätzel Tolar, Balleti e sonate, Musica Antiqua Bohemica 40, Praga 1959) in tam navedeno literaturo. — 16. D. Cvetko, prav tam, ter istega Gallus, Plautzius, Dolar in njihovo delo, Ljubljana 1963, str. XVI in dalje. Identiteto Nicolausa Dolarja in »češkega« Dolarja je prvi domneval C. Schönbaum v oceni omenjene Pohankove izdaje (Die Musikforschung XIV-1961, 358—9). — 17. AS, ms. 35 I 2d. — 18. Litterae annuae Provinciae Austriae S. J. 1673; Österreichische Nationalbibliothek, Dunaj, Handschriftensammlung, Cod. 1207 L, str. 9—10; objava nekrologa v dodatku k tej razpravi. Na obstoj teh analov me je ljubeznivo opozoril prof. Jože Koruza, za kar se mu na tem mestu najlepše zahvaljujem. — 19. Prothocollum Ordinatorum, Diözesanarchiv, Dunaj. — 20. Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae... In archiducali Collegio S. J. Labaci, AS, ms. II 51 r. Navedbe iz tega in prejšnjega vira slede letnicam, po katerih sta oba vira urejena. — 21. NSAL; gl. tudi D. Cvetko, Gallus, Plautzius, Dolar..., prav tam. — 22. Bratovščinska knjiga, na dan 15. avg. 1637. — 23. Cit. protokol posvečenih, pod ustreznimi letnicami. Zanimivo je, da se v tem viru javlja še neki Joannes Dolar, ki pa očitno ni naš skladatelj: nižje redove, subdiakoniat in diakonat je prejel 16. marca, 15. maja ter 21. septembra 1646, presbiteriat pa 7. aprila 1651 (tu kot »Joannes Tallat«). Ne samo, da gre za leto 1646, ki ga je skladatelj prebil v Ljubljani, tudi časovno zaporedje zaobljub ne ustreza jezuitski praksi, medtem ko ima naš Janez Dolar ob vsaki omembi v protokolu označbo Ex societate Jesu. — 24. Prav tam, na dan 17. januarja 1656. — 25. Vsi podatki o Dolarjevi pedagoški dejavnosti v Ljubljani po cit. Historii v AS, str. 210, 225, 233, 303, 310, 314. Prim. tudi D. Cvetko, cit. delo, prav tam. — 26. Vsi podatki o Marijini bratovščini ljubljanskega kolegija so povzeti po bratovščinski knjigi (gl. op. 20) pod ustreznimi letnicami. — 27. Prim. J. Höfler, Tokovi..., str. 58. — 28. Prim. J. Mantuanija v Sv. Ceciliji IX (1915) ter H. Federhoferja v Musik in Geschichte und Gegenwart IV (1955), pod geslom Georgiceus. — 29. Gl. G. Radole, La cívica cappella di San Giusto in Trieste, Trst 1970, str. 23 in dalje. — 30. V celoti se ta pomembni stavki v nekrologu glasi takole: »Inde cum maiorum voluntate gubernationi Residentiarum destinaret(ur), interventu Domūs Professae, ob raram Musicas peritiam, regendo SS. Ignatij et Pantrati Seminario admotus est...« Glej objavo. — 31. »... ad cuius augendam celebritatem sacras hymnodias, non minus quoad artis praecepta elegantes, quam quod sensus affectus-

que verborum accomodas composuit...» Tipično baročno pojmovanje bistva glasbenega ustvarjanja! — 32. V letu 1774 je znašal glasbeni fond cerkve na Am Hof 17200 goldinarjev, univerzitetne cerkve in cerkve Sv. Ane pa le 8600 oziroma 7500 goldinarjev. Podatki v Diözesanarchiv, Dunaj, Jezuiti, fasc. 3. — 33. Diözesanarchiv, Dunaj, fasc. Ordinationes. — 34. J. V. Valvasor, Die Ehre des Herzogtums Krain, Ljubljana-Nürnberg 1689, VI, str. 359, cit. tudi v Cvetku, Gallus, Plautzius, Dolar... — 35. J. Gr. Dolničar, Bibliotheca Labacensis publica Collegii Carolini nobilitium, ms. v Semeniški knjižnici v Ljubljani, cit. tudi v Cvetku, ibid. — 36. Gl. Cvetko, ibid. — 37. J. Gr. Dolničar, ibid. — 38. G. op. 12. — 39. Prim. J. Pohanka v cit. izdaji in tam navedeno literaturo. Vsa Dolarjeva ohranjena dela v Kromerizu so na voljo v fotokopijah v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani. — 40. Gl. D. Ludvik, Eggenbergi in eggenberški arhivi, Kronika XIX (1971), str. 77—81. — 41. Gl. A. Kellner, Musikgeschichte des Stiftes Kremsmünster, Kassel 1956, str. 235; fotokopija kremsmün-

strske maše v NUK, Ljubljana. — 42. Gl. H. Federhofer, Alte Musikalien-Inventare der Klöster St. Paul (Kärnten) und Göss (Steiermark), Kirchenmusikalisches Jahrbuch XXXV (1951), 97—112. — 43. Gl. B. Baselt, Die Musikaliensammlung der Schwarzenburg-Rudolstädtschen Hofkapelle unter Philipp Heinrich Erlebach (1657—1714), v: Traditionen und Aufgaben der hallischen Musikwissenschaft, 108, 116. Ta podatek dolgujem prof. Rafaelu Ajlecu, za kar se mu najlepše zahvaljujem. — 44. Za dopolnilo gl. J. Höfler, cit. delo, str. 62—66. — 45. V študiji Zur Geschichte der Wiener Messkomposition in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhundert, Studien zur Musikwissenschaft IV (1916). — 46. Music in the Baroque Era, London 1948, str. 64 in dalje. — 47. Prav tam. — 48. Za dopolnilo gl. J. Höfler, prav tam. — 49. Gl. npr. A. Mayer, cit. delo V (1914), str. 425 in dalje, VI (1981), str. 367. — 50. Gl. npr. J. Sehnal, Die Musikkapelle des Olmützer Bischofs Karl Liechtenstein-Castelcorn in Kremsier, Kirchenmusikalisches Jahrbuch LI (1967), 79—123. — 51. J. Pohanka, cit. uvod.

»BUCVICE TEGA SADERSHANJA SA MLADUST« IZ LETA 1794

TATJANA HOJAN

Knjižnica Slovenskega šolskega muzeja¹ ima pod signaturo 15133 zanimivo dvojezično knjigo v slovenščini in nemščini, verjetno unikat, saj je po dosedanjih ugotovitvah ni- ma nobena druga knjižnica v Sloveniji. Na desni polovici ima knjiga slovenski naslov: »Bucvice tega sadershanja sa mladust. V Zelouzi. Vtisnjene inu se naidejo per Ign. od Kleinmayr, deshelskimu Shtamparju 1794.« Nemški naslov je »Sittenbüchlein für die Jugend in den Städten.« Knjiga ima 111 strani, na levi strani z nemškim, na desni s slovenskim tekstom. Obsega 4 večerne pogovore z osmimi poglavji.

Bucvice pripovedujejo o dobrem in pravičnem možu Bogalubu Zhastibogarju, ki posebno rad kramlja z otroki in jih uči. Pripoved se prične, ko je Bogalub star 70 let in se pogovarja s svojim sosedom Andrejem Dobrovolom in otroki, odgovarja na njihova vprašanja in jih nagovarja, da tudi sami pripovedujejo zgodbe, ki so se jih že naučili.

Prvi večerni pogovor ima samo eno poglavje z vodilno temo:

I. Dolžnosti do samega sebe.

1. O našem telesu, negi in zdravju, ki ga ohranimo s previdnostjo, zmer- nostjo in delom.
2. O duši, ki jo bomo ohranili zdravo, če se bomo varovali pregreh.
3. O varčnosti, nemarnosti in lakomno- sti.

Drugi večerni pogovor obravnava:

II. Dolžnosti do drugih.

1. Začetki oblasti: kraljev, gosposke, sodnije, vojske, davkarije. Govori o zgodovini oblasti in njihovi potreb- nosti ter uči, da jim moramo biti po- dložni, ker skrbe za naš blagor.
2. Dolžnosti do gosposke.
3. Dolžnosti do drugih ljudi. Ogibati se moramo nasilja, tatvine, goljufije, laži in krive prisege.

Tretji večerni pogovor obsega poglavje s temo:

III. Dolžnosti do družabnosti.

Našteva naslednje lastnosti: 1. usluž- nost, 2. nevoščljivost, 3. napuh, 4. obrekovanje in posmehljivost, 5. pri- jaznost, 6. jeza, 7. trma, 8. jezikavost in 9. nehvaležnost.

Četrty večerni pogovor ima 5 poglavij, ki govorijo:

- IV. O dolžnostih hišnega življenja.
- V. O dolžnosti do staršev, učiteljev, bratov in sester, sošolcev in poslov.
- VI. O dolžnostih do živali.
- VII. O vesti.
- VIII. O veri.

Za vsako obravnavano temo je v pogovorih dodana ustrezna kratka zgodba, ki naj bi vzgojno vplivala na otroke.

To knjigo omenja dr. Vlado Schmidt v I. knjigi svoje »Zgodovine šolstva in pedagogi- ke na Slovenskem«. Dr. Schmidt meni, da so jo vsekakor uporabljali v koroških šolah in je bila izdana z namenom, da olajša slovenskim učencem pouk nemščine. To je v tem obdobju edini slovenski prevod šolske knjige, ki je bila namenjena izrecno učencem v mestih.

V Simoničevi »Bibliografiji slovenskih knjig« iz leta 1905 ta knjiga ni omenjena in prav tako ne v Strastilovi »Bibliographie der im Herzogthum Kärnten bis 1910 erschienenen Druckschriften«, ki je izšla leta 1912.

Ni znano, kdo je knjigo prevedel v sloven- ščino. Prevedena je v lep koroški dialekt, ki se razlikuje od Gutsmanovega jezika po tem, da uporablja črko y, ki je Gutsman ni in pa znak Š. Prav gotovo pa je jezuit Ožbalt Guts- man s svojim delovanjem vplival tudi na prevod te knjige. S svojimi deli, zlasti s pre- vodom Velikega katekizma leta 1790 ter z »ABC ali bukvice teh čerk inu besied« iz iste- ga leta je namreč omogočil začetek upošteva- nja slovenščine v koroških šolah. Da je bil takrat v celovškem šolskem okrožju sloven- ski jezik prevladujoč, priznava med drugim tudi dopis gubernija z dne 26. 10. 1787. Prav tako je tudi razpis za mesto okrožnega šolske- ga komisarja z dne 23. 10. 1787 za celovski okraj zahteval od kandidatov znanje sloven- ščine.²

V Koroškem zborniku iz leta 1946 je obja- vil Ivan Grafenauer članek: »Slovensko slov- stvo na Koroškem, živ člen vseslovenskega slovstva«, v katerem ugotavlja: »Kako dobro je zoral Gutsman koroško slovensko kulturno njivo spričuje to, da tudi po njegovi smrti leta 1790 delo ni prenehalo, ampak se je celo razširilo na torišča, na katera se Gutsman ni vzupal. Od 1790 do 1809 je izšlo v Celovcu vsaj 19 knjig, med njimi nove izdaje Guts- manovih spisov.« In prav v tem razdobju je izšla tudi knjiga »Bucvice tega sadershanja sa mladust.«

Prvotni nemški original dvojezične izdaje iz leta 1794 je nekajkrat omenjen in je izšel

že pred letom 1786. Dr. Anton Weiss ga prvič omenja v svojih dveh knjigah iz leta 1904 »Geschichte der österreichischen Volksschulen 1792—1848« in v prvi knjigi ugotavlja, da so leta 1786 uvedli v avstrijskih šolah novo berilo »Male povesti za šole na kmetih«. Na podlagi spoznanja, da to berilo zajema snov le iz okolja kmečkega otroka, je bilo odrejeno, da se berilo vsebinsko razširi. Tako so nastale tudi »Male povesti za šole v mestih«. Odločeno je bilo, naj se uporablja to berilo v višjih oddelkih prvega razreda mestnih šol namesto dosedanjega »Sittenbüchlein für die Jugend in den Städten.« Weiss omenja to knjigo tudi kot učbenik za I. in II. razred glavnih in normalnih šol. Weiss navaja tudi obširne razprave državnega svetnika Martina Lorenza, ki je leta 1803 predlagal izboljšanje šolstva in uvedbo posameznih učbenikov za šole. Poleg že omenjene knjige je predlagal tudi »Sittenbüchlein für die Jugend auf dem Lande«. Obe naj bi uporabljali že v prvem razredu za vaje v branju, čeprav nista bili predpisani kot obvezna šolska učbenika. V svoji II. knjigi navaja dr. Weiss vsebino posameznih učbenikov in omenja med priročniki za verouk tudi izdajo »Sittenbüchlein für die Jugend in den Städten« iz leta 1828. Vsebinska se ujema z dvojezično izdajo leta 1794, le tretji večerni pogovor se konča že s točko 6, medtem ko so v naši dvojezični izdaji navedena še »od nehvaležnosti«, »od nepotolazljivosti« in »od jezičljivosti«. To knjigo omenja tudi Hye v svoji knjigi »Methodenbuch oder ausführliche Anweisung alle in der Politischen Verfassung der deutschen Schule in den k. k. deutschen Erbstaaten enthaltenen den Unterricht und Lehrstand betreffenden Anordnungen zu erfüllen.« Navedena je na koncu, kjer je seznam oziroma cenik učbenikov za normalke in drugi nabožni spisi. Hye-va knjiga je izšla leta 1812 in je »Sittenbüchlein« navedena tudi v seznamu njene druge izdaje iz leta 1814. Verjetno je ta knjiga doživela mnogo različnih izdaj in ponatisov.

V obdobju, ki je sledilo Splošni šolski naredbi leta 1775, so učbenike izdajale posamezne okrožne šolske komisije. Koroška je imela šolsko založbo v Celovcu, leta 1790 pa je založništvo šolskih knjig za Koroško prevzel Ignaz Alojzij Kleinmayr.³ Zanimivo je, da Gutsmanovega abecednika, ki je izšel prav to leto, ni izdal Kleinmayr, temveč Šoter. Leta 1794 je Kleinmayr oddal svojo celovško založbo v najem in spada knjiga »Bucvice tega sadershanja sa mladust«, ki je izšla prav v tem letu, med njegove zadnje izdaje.

Bucvice so bile eno izmed prvih slovenskih beril. Za slovenska berila v osnovnih šolah

se namreč niso kaj prida menili, saj so slovenski šolarji vse do leta 1778 lahko brali v slovenščini edino le učbenike za verouk. Šele leta 1778 je Blaž Kumerdej prevedel v slovenščino prvo poglavje drugega dela Felbingrjevega berila, ki je izšlo leta 1777. To je bilo naše prvo dvojezično berilo s slovenskim naslovom »Vodenja sa brati u use sorte pisanja sa šolarje tih duželskih šol v c. kr. dushe-lah«. Izšlo je pri Egerju v Ljubljani. Snov berila je bila povzeta po delu Friedricha Rochowa, ki je leta 1776 napisal obsežno berilo »Der Kinderfreund«, po katerem so se zgledovala precej časa vsa avstrijska šolska berila. Kumerdejevo dvojezično berilo je obravnavalo predvsem snov iz podeželskega okolja. Po vsebini je le prav malo podobno Bucvicam, saj njegove kratke zgodbe nimajo nikakršne sličnosti v Bucvicah in so povsem različne tudi osebe, ki nastopajo v enih in drugih. Neka podobnost se kaže le v sorodnem stališču glede vdanosti oblastem ter glede vernosti in poštenja.

Tudi »Male povesti za šole v mestih« niso imele nobene podobnosti z Bucvicami. Male povesti bi morali po odloku dvorne komisije že leta 1807 predelati, ker so bile po mnenju komisije neprimerne za šolsko berilo. Ker pa predelava ni bila opravljena, je komisija leta 1825 proglasila Male povesti kot neuporabne za šolsko berilo. Namesto tega so začeli v šolah uporabljati knjigo nemškega mladinskega pisatelja Egidija Jäisa, ki je imela v slovenskem prevodu Stanka Vraza naslov: »Lepe zgodbe in poučne povesti za otroke«. Knjiga je obsegala okrog 80 zgodb, ki jih pripovedujejo starši svojim otrokom. Na koncu vsake zgodbe je bil izražen njen nauk v verzih. Z Bucvicami ta knjiga ni imela podobnosti in tudi ne z berili, ki so vsebovala moralni nauk. Tudi naša berila, ki so izšla kasneje, na primer Metelkov prevod »Berila za male šole na kmetih« iz leta 1834 ali Slomškovo »Veliko berilo« iz leta 1856, nimajo beril, ki bi bila podobna kakemu poglavju iz Bucvic.

»Bucvice tega sadershanja sa mladust« iz leta 1794 so naša prva šolska knjiga, ki je bila namenjena izključno moralnemu pouku. Zanimivo je, da moralne vzgoje ne enači z versko, čeprav je napisana v duhu krščanske morale.

OPOMBE

1. Knjigo je Slovenski šolski muzej odkupil 13. novembra 1957 od učitelja Janeza Veninška. Hranila se je na njegovem domu v Rečici ob Savinji. — 2. Arhiv v Slovenskem šolskem muzeju, fascikel 247/15. — 3. Arhiv Slovenskega šolskega muzeja, fascikel 247/3.

ČRNE KOZE NA KRANJSKEM IN V LJUBLJANI V LETIH 1873/74

PETER VODOPIVEC

Velika epidemija črnih koz, ki jo je sprožila francosko-pruska vojna 1870-71 in ki je posebno v Franciji in na Pruskem zahtevala mnogo smrtnih žrtev, se je razširila po vsej Evropi in v letih 1872, 1873 in 1874 močno prizadela tudi bivšo Avstrijo. V treh letih je v avstrijskih deželah več kot 141.000 ljudi umrlo za črnimi kozami.¹ Epidemija je v Avstrijo prodirala postopoma in še leta 1870 je bila smrtnost zaradi črnih koz razmeroma nizka (trije umrli na deset tisoč prebivalcev). Leta 1871 je začelo rasti število smrtnih primerov zaradi te bolezni predvsem v Spodnji Avstriji in Salzburgu, delno pa tudi v Vzhodni Avstriji, na Moravskem, v Šleziji in na Češkem. Leto kasneje je epidemija v Spodnji Avstriji, Salzburgu in Šleziji že dosegla svoj višek (Spodnja Avstrija 37 umrlih na 10.000 prebivalcev, Salzburg 20,4 in Šlezija 57,7), medtem, ko je bil v južnem delu monarhije najmočnejše prizadet Trst (72,2 umrlih na 10.000 prebivalcev). V letih 1872 in 1873 se je bolezen razširila tudi na Štajersko, Koroško in Kranjsko, kjer je največji obseg zavzela leta 1874.²

V avstrijskih deželah s slovenskim prebivalstvom je v letih 1871 do 1875 naslednje število ljudi umrlo za kozami:³

Dežela	1871	1872	1873	1874	1875
Kranjska . . .	58	187	993	2407	203
Koroška . . .	65	90	620	947	191
Štajerska . . .	190	806	1745	2612	934
Trst	27	923	53	77	36
Gorica					
z Gradiščansko	22	112	156	107	28
Istra	15	481	251	238	82

Če primerjamo absolutno število smrtnih primerov v pravkar navedenih deželah s številom prebivalcev, bomo videli, da je epidemija najmočnejše prizadela Trst (leta 1872) in nato Kranjsko (leta 1874):⁴

Število umrlih za kozami na 10.000 prebivalcev

Dežela	1871	1872	1873	1874	1875
Kranjska . . .	1,2	4,0	21,2	51,1	4,3
Koroška . . .	1,9	2,7	18,3	27,8	5,6
Štajerska . . .	1,7	7,0	15,1	22,4	8,0
Trst	2,1	72,2	4,1	5,9	2,7
Gorica z Gr.	1,1	5,5	7,6	5,2	1,4
Istra	0,6	18,3	9,5	8,9	3,0

Vesti o bolezni na Kranjskem je mogoče zaslediti že spomladi leta 1873 sočasno s poročili o epidemičnih pojavih črnih koz na južnem Koroškem in na Štajerskem. Tako že 9. marca 1873 piše Slovenski narod o umrlih za kozami iz Kranjske gore, pa tudi o povečanem številu bolnikov v Ljubljani. Zdi pa

se, da vse do poletja 1873 na Kranjskem bolezen še ni dosegla epidemičnega obsega. Poročila o njeni razširitvi postajajo pogostejša v drugi polovici leta. Kot je leta 1875 pisal ljubljanski mestni fizik dr. Viljem Kovač se je epidemija širila proti Ljubljani iz Trsta in naj bi bili najprej prizadeti kraji ob južni železnici.⁵ Tudi poročila, ki jih je prejemale deželna vlada v Ljubljani, kažejo, da je v nekaterih krajih postojnskega okrožja začelo število obolevanj za kozami naraščati že julija meseca, v okolici Kranja pa meseca avgusta. V septembru, oktobru in novembru se je epidemija razširila že v samo okolico Ljubljane in neko poročilo o stanju epidemije na Kranjskem z dne 7. decembra 1873 našteva primere bolezni že praktično po vsej Kranjski v okolici Postojne, Radovljice, Kranja, Ljubljane in Novega mesta.⁶

Med glavne vzroke za razmeroma velik obseg epidemije in nato posebno v letu 1874 veliko smrtnih žrtev je šteti dejstvo, da se je prebivalstvo večinoma še vedno upiralo cepljenju. Kar v »Letnih zdravstvenih poročilih mestnega fizikata« piše dr. Kovač, gotovo ne velja le za Ljubljano, pač pa za vso Kranjsko: ne samo, da so mnogi ranocelniki in celo zdravniki odklanjali cepljenje, temveč so s posebnimi letaki in časopisnimi članki tudi javno agitirali proti vakcinaciji. Nesrečni primeri prenosa raznih bolezni, predvsem luesa, zaradi neprevidne izbire ali priprave cepiva so še povečali nezaupanje pri prebivalstvu, saj so bili prek časopisja znani tudi širši publiki. Prisilno cepljenje je bilo izvedeno v nezadostni meri in potrdilo o cepljenju je bilo potrebno le ob podelitvi štipendij.⁷ Kot piše dr. I. Logar v svojem članku o »Zgodovini črnih koz na Slovenskem«, je bil v Avstriji sicer leta 1836 izdan predpis, ki cepljenje priporoča, ni pa bilo vprašanje vakcinacije nikoli zakonsko urejeno.⁸

Statistični podatki pa kažejo, da so kljub navedenim predsodkom v sedemdesetih letih na Kranjskem proti kozam cepili okoli 13.000 do 14.000 ljudi letno.⁹ Deželni odbori in avstrijska vlada so zdravnikom, ki so se pri cepljenju posebej izkazali, podeljevali posebne premije in pohvale. Taka premija je bila razmeroma visoka, saj je lahko preseгла vsoto 100 fl.

Od decembra 1873 do aprila 1874 poroča časopisje o bolezni iz vse Kranjske, pa tudi velikega dela južne Štajerske. V več sestavkih so pisci opozarjali na nalezljivost bolezni in na potrebne sanitarne ukrepe. Posebno poučen članek z naslovom: »Koze, kozice ali

osepnice« so 7. januarja 1874 objavile Novice; v članku propagirajo cepljenje, opisujejo simptome bolezni in njen potek; »Če so se koze vrinile, ne zatre jih nobeno zdravilo, noben zdravnik,« piše pisec v Novicah. »Svoj tek v človeku morajo dokončati, razpasti se po životi in dozoreti morajo, kot so se začele. Zdravil tedaj iz lekarne ni nikakoršnih treba... vodo (pa ne premrzlo) naj pijo čisto ali enmalo okisano z limono ali z jesihom. Vino ali druga vinska pijača ali jedila so strup takim bolnikom. Juha (župa) in kako pečeno jabolko bodi naj jim jedilo«. Tudi Novice opozarjajo, da je bolezen zelo nalezljiva — »komur ni treba, naj ne gre blizu, kjer je kozavi bolnik« — in je treba takoj poklicati zdravnika.

Kot kaže, pa so vsa ta opozorila imela le delen uspeh. Predvsem se svojci niso hoteli takoj ob smrti obolelega ločiti od njegovega trupla in ga prepustiti mrtvašnici. Tudi črnih tabel, ki so opozarjale na bolezen v hiši, niso redno obešali. Slovenski narod celo poroča 16. januarja 1874 iz Brežic, da »naš glasoviti zdravnik dopušča, da se kozavo deklet iz hiše, kjer je po njej tudi gospodinja zbolela na kozeh, prevaža iz mesta v dve uri oddaljeno okolico, kakor da bi si tudi tam boleznijo želeli«. Brežiški poročevalec sklepa, da verjetno zdravnik pri dekletu koz niti opazil ni, »ker navadno le izmed vrat s »cvikarjem« na postelji bolnika gleda«. Brežiški zdravnik pa je moral biti med izjemami, saj so poročevalci od drugod poročali o požrtvovalnosti in zaslužnosti svojih zdravnikov.

Slabi preventivni ukrepi proti širjenju epidemije so 30. marca 1874 vzpodbudili dr. Vošnjaka, da je v državnem zboru interpeliral pri notranjem ministru. V interpelaciji, ki jo je 19. aprila 1874 objavil Slovenski narod, se naglašja, da na Štajerskem in skoraj po vsem Kranjskem že nekaj mesecev trajajo epidemije koz, vročinske bolezni in škrlatinka in vendar vlada na okuženih krajih ne vpelje epidemnega ravnanja in se ne skrbi za podučenje ljudstva in dovoljno zdravniško pomoč. Po Vošnjakovem mnenju je bilo za osamitev bolnikov storjeno premalo, tako v bolnišnici kot v privatnih hišah lahko bolnika vsakdo obišče. Umrli za kužno boleznijo so ostajali v hišah tudi po osemindeset ur, obiskovalcem, med njimi mnogim beračem, ki so živeli od posedanja pri mrtvem, saj so tako dobili svoj obrok hrane, se je ob takih prilikah streglo s kruhom in vinom. Tudi gostilne so bile ves čas epidemij odprte, hiše z bolniki brez svarilnih črnih tabel. »Dale se niti posteljna slama ne sežiga, niti se obleka in posteljna oprava ne desinficira, nego se meni nič, tebi nič med dediče razdeli ali pa beračem podari«, se omenja v interpelaciji. »Okrevajoči bolniki, še vsi krastovi,

pridejo kar v cerkev, v pisarne, v prodajalnice, v šolo in na trge... Sanitarni okraj končno so toliki, da bi se vsak okrajni zdravnik moral pomnožiti, da bi ob enem na 30 ali 40 okuženih krajih bil«. Vošnjak ob koncu svoje interpelacije opozori na zastarelost dosedanjih odločb v »epidemnih stvareh« in da »jako potrebujemo reforme v duhu časa in moderne vede«.

Največji obseg je dosegla epidemija v prvi tretjini leta 1874. O bolezni poročajo iz okolice Kranja, Planine, Postojne, Novega mesta, Brežic, Celja, Savinjske doline in Ljutomer. Slovenski narod poroča 14. aprila 1874 iz Horjula pri Polhovem gradcu, da je od 1. januarja 1874 umrlo 53 ljudi za kozami in tifusom, medtem ko jih sicer v vsem letu umre od 20—24. Toda v istem mesecu prihajajo tudi že prva poročila o pojenjavanju epidemije. Tako je v aprilu zaslediti vse manj bolezni na Notranjskem in Primorskem,¹⁰ v maju pa je tudi v Ljubljani že skoraj ni več.¹¹ Od junija dalje je mogoče zaslediti vesti o kozah v posameznih delih Kranjske v časopisju le še občasno. Vso pozornost zopet pritegne stalno ponavljajoča se živinska kuga in preteča nova epidemija, tokrat epidemija kolere.

Prve primere koz v Ljubljani je Slovenski narod zabeležil že v marcu in aprilu 1873. Tako je 14. marca 1873 poročal o prihodu »13 Lahov«, ki so prišli »po šubu iz Gradca in so v šubnem lokalu v Ljubljani prenočevali«. Zdravnik je drugega dne ugotovil, da je eden med njimi že tako bolan za kozami, da »je bil po vsem životu kakor posut z mozolji«, bolehal pa sta tudi že dva njegova tovariša. Istega meseca so v Ljubljani zabeležili še več primerov črnih koz, vendar je iz poročil razvidno, da spomladi in poleti 1873 v Ljubljani bolezen še ni imela epidemičnega značaja. Mestni svet je kljub temu že s prvim januarjem uvedel izredno cepljenje; do novembra 1873 so tako cepili redno vsak teden, v novembru pa so morali delo prekiniti, ker meščani k vakcinaciji niso več prihajali.¹²

Tako je lahko 30. novembra 1873 mestni fizik dr. Viljem Kovač sporočil magistratu, da se je v tednu od 23. do 30. novembra tudi v Ljubljani nevarno povečalo število bolnikov s črnimi kozami. Večje število obolelih za kozami je bilo sicer opaziti že vse zadnje leto od novembra 1872, je pisal dr. Kovač, toda primeri so bili le sporadičnega značaja. Zdaj pa mestu grozi epidemija. V več točkah je mestni fizik predlagal zaščitne ukrepe.¹³ Bil pa je že prekasno, da bi preprečili razširitev bolezni.

6. decembra 1873 je magistrat na svoji seji razpravljal o Kovačevem poročilu in njegovih predlogih. Odločil se je za več preventivnih ukrepov. Takoj je ponovno uvedel izred-

no cepljenje in z javnim razglasom poučil prebivalstvo o pomenu cepljenja ter načinu in pomenu desinfekcije. Mestne zdravnike je pozval, naj na posebej zato pripravljenih tiskanih obrazcih vsake tri dni poročajo o uspehu zdravljenja že obolelih in o novih bolnikih. Zdravnike so še opozorili, naj vse bolne, ki jih ni mogoče izolirati, zagotovo pošljejo v bolnišnico in so za kozave bolnike odprli posebno zasilno bolnišnico v trnovskem predmestju, saj je bila podružnica deželne bolnišnice na Poljanah hitro polna. Magistrat se je obrnil tudi na upravo šol, da bi vplivale na svoje gojence in jih pripravile na cepljenje; otroke so nato na določenih mestih in v določenih dneh cepili mestni zdravniki. Oboleli otroci so se lahko vrnil v šolo šele s potrdilom zdravnika, da so bolezen že prestali, otroci iz hiše, v kateri je kdo zbolel, pa so morali ostati doma, dokler ni bolezen v družini povsem prenehala. Na istem sestanku so mestni očetje pretresli vprašanje o organizaciji desinfekcije. Odločeno je bilo, da bo magistrat zaprosil upravo civilne bolnišnice, naj v uporabo odstopi desinfekcijsko peč, v kateri bi nato sežigali posteljno perilo kozavih bolnikov. Za zbiranje in prenos tega perila je magistrat najel posebnega slugo, obenem pa je določil, da tudi kozave bolnike lahko prenašajo s posebej za to določeno nosilnico.¹⁴

Kljub razmeroma zgodnjemu opozorilu pa je Ljubljana v zadnji tretjini meseca decembra doživela pravi izbruh bolezni. Medtem ko je od 9. do 23. decembra v Ljubljani zbolelo za kozami vsega 22 oseb, je bilo v tednu od 23. do 29. decembra prijavljeno mestnemu svetu 75 novih bolnikov.¹⁵ Dne 20. decembra 1873 je sporočil Slovenski narod, da je deželna vlada vse ljubljanske šole »včeraj nana gloma zaprla za tri tedne, ker se kužna bolezen kože posebno med mladino strašno širi«. Bolnišnica za kozave na Poljanah je bila do konca decembra že povsem polna, tudi v Trnovem so lahko sprejemali le mestne bolnike in zavračali obolele iz mestne okolice. Mnogo bolnikov je ležalo kar doma, v privatnih hišah. Mestni svet je pooblastil posebno komisijo svoje sanitetne policije, da je iskala po hišah nenaznanjene bolnike, saj je bilo med ubogimi — kot je zapisal Slovenski narod 28. decembra 1873 — mnogo bolnih, ki niso niti vedeli, kakšno bolezen imajo.

Na sestanku 29. decembra se je magistrat odločil za nove ukrepe in določil posebno sanitetno komisijo, ki »ima vse storiti, da se tej epidemiji pot zapre«. V komisiji so bili župan, štirje mestni odborniki, dva mestna zdravnika in prvi magistratni svetovalec.¹⁶ Na istem sestanku je dr. Keesbacher opozoril, da se dosedanjí sklepi o preventivnih ukrepih, ki jih je sprejel magistrat, niso dosledno

izvajali. Tako prostorov, v katerih so se kozavi bolniki zadrževali, marsikje sploh niso desinficirali, kjer pa so desinfekcijo opravili, ni postopka nihče nadzoroval. Poziv k vakcinaciji in revakcinaciji ni naletel na zaželen odmev, medtem ko so bolne in celo mrtve kar fiakarji sami prevažali v bolnišnico. Sanitetna komisija, ki se je sestala že 30. decembra, je zato sklenila nabaviti lasten voz za prevoz kozavih bolnikov, fiakarjem pa najstrože prepovedati ta posel. Poseben predmet razprave je bilo tudi vprašanje bolnikov, ki jih doma ni bilo mogoče izolirati, niso pa hoteli v bolnišnico. Saniteta komisija je priporočila, naj zdravnik takega bolnika poduči o pomenu izolacije, tako da bo prevoz v bolnišnico zahteval sam, s silo ga namreč ni bilo mogoče spraviti. Bolnišnico v Trnovem so sklenili povečati za petdeset ležišč, poostriti nadzor nad desinfekcijo perila in obleke bolnikov za katero bo stroške pri revežih poravnal magistrat. Župan — tedaj Karel Dežman — je dobil vsa pooblastila in odločeno je bilo, da sme »neomejeno denar rabiti v zabranjevanje bolezni«.¹⁷

V istem času je magistratu uspelo rešiti tudi vprašanje desinfekcijskega čistilca. Po sklepu svojega sestanka 6. decembra se je mestni svet obrnil na upravo civilne bolnišnice s prošnjo, da odstopi svojo desinfekcijsko peč mestu v uporabo. S pismom z dne 16. decembra je bolnišnica — podpisan dr. Valenta — prošnjo mestnega sveta zavrnila, češ da te peči iz varnostnih sanitarnih razlogov — aus polizeisanitätlichen Gründen — tudi sama ne uporablja za sežiganje perila iz svoje podružnice za kozave na Poljanah, magistratu pa je za tako delo sploh ne more odstopiti. To je bila edina tovrstna naprava v Ljubljani in tedaj mestnemu svetu ni preostalo drugega, kot da se je odločil za nabavo novega desinfekcijskega čistilca. Iz pripisa na enem izmed poročil je mogoče sklepati, da je Ljubljana tak čistilec dobila že konec decembra 1873.¹⁸

Bolezen pa je v januarju in februarju 1874 v Ljubljani šele dosegla svoj višek, medtem ko je vesti o obolelih mogoče slediti še vso pomlad. »Sploh v več krajih naše dežele koke razsajajo prav hudo,« so 21. januarja 1874 vzdihovale Novice. »Al tudi po mnogih drugih deželah jih je toliko, da zdravniki že mnogo let ne pomnijo toliko te kuge naenkrat po svetu«. In nato resigniran zaključek: »Lakota in dragina, kuge človeške in živinske, pa brezverski liberalizem; vse te tri nadloge te po človeštvo zdaj naenkrat; še vojska naj pritisne, potem pa bode napredka na kupe«.

Pregled umrlih zaradi črnih koz po posameznih mesecih prve polovice leta 1874 po kaže na potek epidemije v Ljubljani in njeno upadanje.¹⁹

Mesec	Število vseh umrlih	Število umrlih za kozami
Januar	113	31
Februar	111	28
Marec	122	18
April	88	10
Maj	89	4
Junij	94	4

Deželna vlada je morala še večkrat podaljšati šolski premor in so šole odprli šele v začetku februarja, ko je mestna zdravstvena komisija ugotovila, da bolezen v zadnjem času v mestu ne pridobiva več na številu. Ob takem podaljšanju šolskih počitnic se je Slovenski narod 18. januarja 1874 spraševal, če bodo zaradi koz tudi »predpustni javni plesi morda prepovedani, kakor so te dni v Monakovem prepovedali vse javne veselice zaradi kolere«. Piscu v Slovenskem narodu bi se zdel tak ukrep povsem ustrezen, »kajti zlasti v nižje krčme se shaja vsakovrstno ljudstvo in tako kužno bolezen raznaša«. Vesti o tem, ali je mestna zdravstvena komisija razpravljala o predlogu Narodovega dopisnika, nisem zasledil, Slovenski narod pa ga ni več ponovil. Že teden kasneje so njegove strani polnili dopisi o pustnih slavljih, ki so se v Ljubljani vrstila kar drugo za drugo: najprej meščanski bal na strelišču, nato delavski ples pri »Slonu«, ples točajev in za pustni torek sokolska maškarada. »Tudi po mnogih manjših krčmah so zadnje nedeljo prav živahno plesali,« poroča Slovenski narod 27. januarja 1874, »vsaj pobita okna, katera sem včeraj zjutraj pri nekaterih teh krčmah opazoval, so nam to pričala«. Istega dne poroča list še o semnju v Ljubljani, številna poročila o gledaliških predstavah pa kažejo, da so bila v času epidemije tudi gledališča odprta kot običajno.

Medtem pa sta bili obe bolnišnici za kozave, deželna na Poljanah in mestna v Trnovem, še vedno polni in v Laibacher Zeitung, kjer je magistrat dnevno objavljajl vesti o širjenju bolezn, so še poročali o novih obolelih. Kozave bolnike so odkrili tudi med jetniki na ljubljanskem gradu in, ko so jih prenesli v mestno bolnišnico, je nastalo veliko razburjenje. »Govori se, da na kozah bolne ujetnike prenašajo v bolnišnico v Trnovo,« je poročal Slovenski narod. »Uže zdaj se boje ljudje v bolnico hoditi, a to jih za boga ne bode vabilo niti tolažilo, če bodo morali poleg razbojnikov in tatov ležati.«²⁰

Posebne težave pa so nastale, ker so nekateri poziv mestne zdravstvene komisije k desinfekciji vzeli preveč zares in so se posla lotili s preveliko vnemo. Dne 28. januarja so opozorile Novice, da so »poduki zdravstvene komisije o desifenkciji ali napačno razumljeni ali nejasno dani bili, da si ljudje nespametno svoja stanovanja s karbolno kislino tako smradijo, da so zdravju (pljučam in mož-

ganom) očitno škodljiva«. Poučen prispevek o načinu in pomenu desinfekcije z naslovom: »Le pametno, da si pri kužnih boleznih več ne škodujemo, kakor koristimo«, je nato sestavil sam dr. Bleiweis in v njem opozoril, da je treba razkuževati le tam, kjer je nevarnost okužbe in ne vse povprek. »Kjer kužnine ni, je škodljivo smraditi take prostore s karbolom ali klorom, namesti čisti zrak vsak dan vanje spuščati,« piše dr. Bleiweis. »Kako, da hočete s karbolom pregnati kože iz sobe svoje, ki jih v sobi ni? . . . Kdor se koz boji, naj ne hodi okoli med ljudmi, da ne bode jih nalezl drugod in jih potem šele prinesel v nedolžno svojo sobo, katero trpinči s smrdljivim karbolom.«²¹

V marcu je že vse več vesti, da bolezen ponjenuje in 22. marca 1874 je Slovenski narod sporočil, da je mestni svet zaprl zasilno bolnišnico za kozave v Trnovem, čeprav bo še nekaj časa ostala v pripravljenosti. V maju je bolezen že skoraj povsem ponehala; neko sporočilo omenja 7. maja, da je od začetka epidemije v mestu zbolelo 423 ljudi, za kozami, umrlo pa jih je 79.²² V juniju je Slovenski narod še enkrat preplašeno zapisal, da so se kože v Ljubljani »zopet začele po malem prikazovati« in se je ponovno bati epidemije.²³ Toda vesti o širjenju koz v Ljubljani nato ni več zaslediti. Nova epidemija, ki je jeseni 1874 prizadela Ljubljano, ni bila več epidemija koz, pač pa epidemija difteritisa.

V času, ko se je epidemija v Ljubljani že bližala koncu, se je deželni odbor začel ukvarjati z mislijo o zgraditvi posebnega bolniškega oddelka za nalezljive bolezni. Misel ni bila povsem nova, saj je že leta 1868 dr. Keesbacher predlagal, naj bi na vrtu bolnišnice zgradili dve baraki in tako bolnike z nalezljivimi boleznimi, ki so do tedaj prebivali v istih prostorih z drugimi bolniki v bolnišnici, povsem izolirali. Deželni odbor se je ob epidemiji koz spomladi leta 1874 ponovno vnel za ta predlog. Predlog so podprli — kot so poročale Novice — tudi vsi primariji, upravnik in adjunkt bolnišnice ter deželni inženir.²⁴ Tedaj pa se je v načrt odločno zaletel Slovenski narod. »Kajti komaj je potihnila govorica po mestu, da več ali manje je zadnje kože zakrivil deželni odbor, ki je na spodnjih Poljanah za kozave bolnike hišo najel,« je pisal Narodov dopisnik, »uže slišimo, da je deželni odbor sklenil začasno bolnišnico za kužne bolezni postaviti na velikem špitalskem vrtu, ki leži prav ob dunajski cesti, najbolje frekventirani ulici v vsej Ljubljani«. Kaj ne bi bilo po tej logiki barake za nalezljivo bolne najpametneje postaviti kar v Zvezdi? se sprašuje Slovenski narod. Pisec članka nato predlaga, naj deželni odbor za tako gradnjo poišče primernejši prostor, po možnosti zunaj mestnega središča.²⁵

Več kot petdeset let so ležali nalezljivo bolni v istih prostorih z drugimi bolniki in nihče se ni posebej pritoževal, so odgovarjale Novice, »ali ni bila nevarnost večja kot zdaj, ko se ločitev izpeljala bode kar najbolj popolno«. Tudi Novicam se misel, da bi se bolnišnica za nalezljivo bolne zidala na primernejšem kraju, ne zdi napačna, imajo pa svoj pomislek in ta pomislek so stroški: pri tedanjem stanju dežele in že tako velikih davkih gradnja ne bi prišla v poštev, še misliti pa ni seveda, da bi stroške v celoti prevzela dežela.²⁶ Dne 24. maja 1874 je Slovenski narod sporočil, da je vprašanje gradnje barak na bolniškem vrtu predloženo kranjskemu sanitetnemu svetovalstvu. Zdi pa se, da je predlog za gradnjo barak tudi tokrat ostal le predlog. Kot piše Peter Radics v svoji zgodovini deželne bolnišnice v Ljubljani, je deželni odbor leta 1877 kupil Dedkovo hišo na Poljanah, ki naj bi služila za bolnišnico za kozave bolnike.²⁷

V letu 1874 je v Ljubljani, ki je tedaj imela 24.000 prebivalcev, umrlo 1142 ljudi, od tega 99 za kozami. Med navedenimi vzroki smrti so kozе na tretjem mestu, za jetiko in difteritisom.²⁷

Mestni fizik dr. Viljem Kovač je v svoji »Spomenici mestnega fizikata ljubljanskega«, ki je izšla leta 1875 kot enega glavnih vzrokov za naraščajočo smrtnost (ta je leta 1874 dosegla največji odstotek v zadnjih petnajstih letih) in pogoste epidemije navedel slabe sanitarne razmere v mestu. Pokazal je na številne šibke točke mestne snage od neprimerno zgrajenih greznic in kanalizacije do neustreznih vodnjakov za pitno vodo in javnih kopališč. Kovač je predlagal večje število ukrepov, od katerih so morali nekateri še razmeroma dolgo počakati na svojo uresničitev. Epidemije so se v Ljubljani še pojavlja-

le, pa tudi kozе v letu 1873/74 v Ljubljani niso bile zadnjič v gosteh, saj so se ponovno oglasile že leta 1882.

OPOMBE

1. Dr. Friederich Prinzing, *Epidemics Resulting From Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Oxford: At the Clarendon Press 1916, str. 275. — 2. Prav tam, str. 276. — 3. »Statistisches Jahrbuch« für das Jahr 1872 (zv. I, str. 52), 1873 (zv. I, str. 72, zv. X, str. 22—23), 1874 (zv. X, str. 22—23), 1875 (zv. X, str. 22—23). — 4. Citiram po F. Prinzingu, nav. delo: str. 257. — 5. »Denkschrift des Laibacher Stadtphysikates« betreffend die Sanitären Uebelstände der Landeshauptstadt Laibach..., verfasst von Stadtphysiker und Magistrath Dr. Wilhelm Kowatsch, Ljubljana 1875, str. 22 sl. — 6. AS, arhiv deželne vlade za Kranjsko, fasc. 17/7 za leto 1873, fasc. 17/8 za leto 1873, št. 2069. — 7. Dr. Ivan Logar, *Iz zgodovine črnih koz na Slovenskem*, Priroda, človek in zdravje XX/1965, str. 75. — 8. Prav tam, str. 72. — 9. Po: »Statistisches Jahrbuch« 1872 (zv. X, str. 9), 1873, 1874, 1875 (zv. X, str. 12). — 10. Slovenski narod, 24. aprila 1874. — 11. Slovenski narod, 7. maja 1874. — 12. Laibacher Zeitung, 19. decembra 1873. — 13. Mestni arhiv ljubljanski, Reg. I, fasc. 860, XI/7, fol. 1041. — 14. Laibacher Zeitung, 19. decembra 1873. — 15. Laibacher Zeitung, 3. januarja 1874. — 16. Slovenski narod, 1. januarja 1874. — 17. Laibacher Zeitung, 30. decembra 1873 in 8. januarja 1874. — 18. Mestni arhiv ljubljanski, Reg. I, fasc. 860, XI/7, fol. 1082. — 19. Mestni arhiv ljubljanski Reg. I, fasc. 862, fol. 126, 129, 133, 139, 143, 148. — 20. Slovenski narod, 20. januarja 1874. — 21. Novice, 5. februarja 1874, str. 36—37. — 22. Slovenski narod, 7. maja 1874. — 23. Slovenski narod, 13. junija 1874. — 24. Novice, 30. maja 1874, str. 161. — 25. Slovenski narod, 5. maja 1874. — 26. Novice, 10. maja 1874, str. 161. — 27. P. v. Radics, *Geschichte des landschaftlichen Civilspitales in Laibach*, Ljubljana 1887, str. 82—83.

Pri prvih začetkih delavskega gibanja v Avstriji in še posebej na Štajerskem, kjer so bili ti začetki primeroma močnejši kot v nekaterih drugih deželah monarhije, so sodelovali tudi naši delavci, to se pravi, delavci naše narodnosti. V začetnem obdobju zgodovine našega delavskega gibanja seveda ne moremo iskati začetkov in pobud kakšne slovenske oblike političnega gibanja naših delavcev, kot je to primer ob raziskovanju politične preteklosti meščanskega gibanja. Zato je prav avstrijsko delavsko gibanje neločljivo povezano s slovenskim in če v arhivskih in drugih virih ne najdemo imen slovenskih delavcev, to nikakor ne pomeni, da niso bili vključeni v njem, sestavljali so bolj tisto brezimno in številno maso v delavskem gibanju, vsaj praviloma pa niso imeli kakšnih večjih in pomembnejših funkcij v društvih in gibanju. V vseh obratih, kjer se je delavsko gibanje organiziralo, so se družno z delavci drugih narodnosti v gibanje solidarno vključili ter sodelovali in gibanje finančno podpirali. Žal se najbrž ne bo nikoli dalo ugotoviti, koliko slovenskih delavcev je bilo zaposlenih v tovarnah v Avstriji in Nemčiji, vendar jih najbrž ni bilo tako malo. Zato pa so zanimivi in ilustrativni primeri o osebah iz naših krajev, ki so se v tem gibanju udeležile.

Ena takšnih zanimivih figur v tem pionirskem razdobju avstrijskega delavskega gibanja je bil tudi Milan (Emil) Subarič, ki je sicer deloval v Gradcu in na Dunaju, vendar je imel zveze tudi s slovenskim prostorom, predvsem z mariborskim delavsko-izobraževalnim društvom in z delavci v Rosthorn-Dickmannovi železarni v Prevaljah. Najtesneje pa je bil Subarič povezan z graškim delavsko-izobraževalnim društvom Vorwärts, kjer je bil eden izmed njegovih ustanoviteljev. Zato je treba, da si vsaj v grobih obrisih pogledamo delovanje društva Vorwärts od ustanovitve pa do Subaričeve smrti.

Oktobra 1868 je prišlo v graškem splošnem delavsko-izobraževalnem društvu do radikalizacije in do ustanovitve društva Vorwärts. Splošno delavsko-izobraževalno društvo je bilo namreč pod močnim vplivom liberalcev in se je skupaj z njimi borilo v glavnem le za ideje liberalcev proti klerikalizmu, kaj večjih stremeljenj kot svobodomiselnost meščanstvo pa društvo ni imelo.¹ Levičarji Strasser, Subarič, Macher, Moser, Kappauf in še 42 drugih so bili iz društva v oktobru 1868 izključeni. Povod za izključitev je bil prav neki Subaričev shod, ki so se ga udeležili številni graški liberalni intelektualci in

na katerem je Subarič s svojimi somišljeniki hotel z njimi prekiniti in društvo radikalizirati za boj za delavske pravice.² Izključeni radikali so že 16. novembra 1868 osnovali svoje delavsko-izobraževalno društvo z imenom Vorwärts, katerega predsednik je postal mizar Gustav Warnke. Značilno za to društvo je bilo, da je bilo v njem mnogo nemških delavcev Madžarov, Čehov, Slovencev in Hrvatov. Ob ustanovitvi društva Subarič ni bil več v Gradcu, čeprav je razkol in radikalizacija v veliki meri njegovo delo. Tistih nekaj mesecev do svoje smrti, od novembra 1868 do septembra 1869, je ostal v pismenih stikih z društvom tako z Dunaja kot tudi iz zapora.³ Društvo Vorwärts je izdalo svoj program v nemškem, češkem, madžarskem in slovenskem jeziku,⁴ v proklamaciji, ki je bila v nemščini objavljena v glasilu nemške sekcije prve internacionale, ženevskem Vorbote, v njegovi januarski številki 1869. Verjetno jo po tem viru citirata tudi Bunzel in Winterberg, saj letakov v arhivu nisem našel in tako tudi ne slovenskega teksta. Kolikor je doslej znano, menim, da je to prvi tiskani slovenski letak, za katerega je težko ugibati, na kakšnem teritoriju so ga raztrosili, če ni ostal omejen le na Gradec in morda še na Maribor.⁵ V tem programu med drugim piše: Delavsko-izobraževalno društvo Vorwärts si je, kot pove že ime, postavilo za nalogo, da bo v vseh ozirih postavilo delavski stan na isto stopnjo z doslej vladajočimi razredi... Država mora biti urejena na izključno demokratični podlagi. Temeljna osnova za to je splošna in direktna volilna pravica, vključno s poslanskimi diletami. Ko bo ves narod zastopan v zakonodajnih telesih, bodo delavci kmalu lahko prevzeli proizvodnjo v svoje roke, ne pa da bodo kot doslej odvisni od borne dnine, ki komaj zadošča za ohranitev življenja. Skupno s političnimi zahtevami je treba stremeti, da se delavski razredi osvobodijo kapitala. Prva naloga v boju za delavske pravice pa je skrajšanje delovnega dne.⁶ Kljub temu, da je Vorwärts postal najbolj radikalno delavsko društvo v Gradcu in so vsa druga omejila svojo dejavnost samo še na dobrodelne bolniške blagajne, je bilo vsaj v začetku še na dobrem z oblastjo in precej blizu nemškemu demokratu. Tako sta se januarja 1869 društvenega koncertnega večera udeležila celo graški župan in pa poveljnik garnizona Feldzeugmeister Maroičič.⁷ Imeli so zveze z burševskim društvom Arminia, katerega člani so predavali o zgodovini delavskega gibanja.⁸ Društvo je tudi prosilo ministrstvo za uk

in bogočastje, da mu nakloni dotacijo za izobraževalne tečaje, kar pa je bilo seveda odbito. Februarja 1869 je prišel z Dunaja v Gradec Pfeiffer. Njegov prihod pomeni dejansko prekinitev z vsemi meščanskimi strujami in naslonitev na internacionalo, kar je izzvalo silovit napad liberalnega tiska.⁹ Korrespondenca v arhivu prve internacionale v Moskvi odkriva, da so bili graški socialni demokrati v živahnih pismenih stikih z nemško sekcijo prve internacionale, predvsem z urednikom lista *Vorbote* J. Ph. Beckerjem, in sicer od 1869 pa vse do 1872, ko se je sedež internacionale preselil v ZDA. To pa je bila tista smer v mednarodnem delavskem gibanju, ki je šla od lassallovstva k marksizmu. Društvo *Vorwärts* je bilo gonilna sila jugovzhodnega dela avstrijskega delavskega gibanja in je imelo dominanten vpliv tudi na delavska društva na slovenskem ozemlju na Prevaljah, še posebej pa na Wiesthalerjevo delavsko-izobraževalno društvo v Mariboru. Tako je tudi mariborsko delavsko društvo imelo posredne stike s prvo internacionalo in je spadalo med radikalna, obstoječemu društvenemu sistemu nevarna društva. Bila pa je to le epizoda in razvoj ni šel naprej po tej poti.¹⁰ V sedemdesetih letih namreč upade aktivnost štajerskega delavstva. Ohranjeno je primeroma malo gradiva in lahko samo slutimo, da so bili pismeni stiki in osebni kontakti mnogo bolj pogosti, kot pa se da izluščiti iz skromnih preostankov. Znani so le podatki, da so vodilni graški socialni demokrati kot Warnke, Strasser, Pfeiffer, Moser idr. hodili tudi na shode v Maribor, saj je mesto čisto blizu, kjer so širili ideje internacionale. Mariborski delavci so bili naročeni na iste delavske liste kot graški, a policijska poročila govore, da je na Štajerskem poleg graškega najbolj agilno in državi najbolj nevarno prav mariborsko delavsko-izobraževalno društvo.¹¹

Pfeiffer je v Gradcu že 15. februarja 1869 objavi program, torej kmalu po že omenjenem letaku, ki zahteva neomejeno svobodo združevanja društev, tiska, splošno, direktno in enako volilno pravico v vse zastope, popolno svobodo veroizpovedi, ukinitve stalne vojske in splošno ljudsko oborožitev ter udeležbo delavcev pri dobičku. Približno ob istem času je *Vorbote* pisal, da je v Gradcu 600 somišljenikov internacionale, v Mariboru, Zeltwegu in okolici pa 1.500.¹² Od tod prihajajo tudi denarni dorozi. Društvo je imelo okrog 700 članov in je bilo naročeno na 23 časopisov. Takrat je prišlo tudi do poskusov, ustanoviti posebno slovansko delavsko društvo, kar so poskušali klerikalni krogi, vendar je načrt šel po vodi.¹³ Morda je bil Pfeifferjev prihod odločilen za odnos do nacionalnega vprašanja na društveni ravni, če pri-

merjamo poročilo namestništva o delovanju društva s poznejšimi dogodki. Ko graški namestnik poroča ministrstvu za obrambo in javno varnost o delavskem gibanju na Štajerskem, piše med drugim, da je bilo na shodu društva *Vorwärts* dne 19. januarja 1869 rečeno, da so delavci sicer internacionalistični, toda tudi za enakopravnost jezikov znotraj društva ter da naj se v debatah in predavanjih uporabljajo tudi drugi jeziki. Enakopravni jeziki v društvu naj bi bili nemški, češki, madžarski in hrvaški jezik.¹⁴ Po drugi strani pa je maja 1879 na nekem shodu slovensko zavedni študent Pošnik¹⁵ zahteval, da so Slovenci glede na to, da jih v društvu ni malo, zastopani tudi v odboru društva. Vendar so ga na zelo odkrit način zavrnili, da mora biti društvo internacionalistično in da ne izhaja iz nacionalističnega zornega kota niti pri volitvah niti kjerkoli drugje. Pošniku so tudi odvzeli besedo.¹⁶ Kmalu zatem, 23. maja 1869, so na shodu spet poudarili, da je društvo mednarodno, ne pa nacionalno in se delavci ne smejo zbirati v posebnih narodnostnih skupinah.¹⁷ Seveda pa je ta mednarodnost šla na račun nenemških delavcev, kajti časniki so bili nemški, govorni jezik večinoma nemški, ob slehernem znaku svoje nacionalnosti pa so morali poslušati, da morajo biti internacionalni, medtem ko so se nemško govoreči delavci še kako čutili Nemce oziroma Avstrijce.

To okolje je bilo tudi del političnega torišča k avanturam in zanesenjaštvu nagnjenega Milana Subarića, ali »socialističnega potujočega pridigarja«, kot ga v svojem biografskem leksikonu označuje Wurzbach, ki ga sicer hvali, da je bil odličen govornik, imel da je mogočen glas, njegovi govori so bili miselno bogati in slikoviti, dodaja pa »leider stark rot angehaucht«; poleg tega je imel Subarić tudi pogum, da je povedal tisto, kar je mislil.¹⁸ Subarić je bil rojen 15. julija 1843 v Glini v Vojni krajini kot sin¹⁹ Marka Subarića, upokojenega majorja 52. pešpolka Franza Karla, ki pa je živel ločeno od svoje žene Amalije Kunz; ta je bila hči polkovnika in po rodu z Maribora. V enem izmed svojih govorov je 1. septembra 1868 Milan Subarić zelo nežno govoril o svoji materi, povsem drugače, kot o svojem k bakanalijam in hazarderstvu nagnjenem očetu, ki se je po osmih letih zakona ločil od žene in leta 1865 umrl v Veroni. Milan je obiskoval realko v Mariboru in dotlej sploh ni znal drugega kot srbsko, decembra 1859 je odšel na vojno akademijo v Wiener Neustadt, kjer je bil že čez dober mesec 6. januarja 1860 odpuščen zaradi nediscipline. Kot nadarjen, toda neurejen in nemiren duh je sam študiral geografska in historična dela ter bral klasike. Tedaj se je tudi prvič seznanil z deli Saint-

Simona, Proudhona in Cabeta. Na očetovo željo je kot kadet vstopil v 22. pešpolk Wimpfen in tu služboval 6—7 let, bil je večkrat disciplinsko kaznovan, vendar je le dosegel čin »manipulierender Feldwebel«. Leta 1866 je s polkom odšel v Italijo ter napredoval v oficirja. Značilno za njegov odpor do vojske, ki ga je kasneje tolikokrat izpričal, je, da ni hotel prevzeti čina in je ušel. Ko je hotel preplavati Gardsko jezero, je bil ujet in obtožen dezerterstva ter špijonaže. V zaporu je skušal napraviti samomor, toda že ga najdemo v Benetkah kot člana Comitato d'azione, ker je očitno pobegnil in je bil kot garibaldinec leta 1866 ranjen pri Bececci, od koder je šel na pomoč upornikom na Kreto ter 18. decembra padel v turško ujetništvo. Potem ko je Turkom ušel, se je januarja 1867 prostovoljno vrnil v Avstrijo in je bil v Trstu superarbitriran. Vrnil se je k materi v Gradec in spet kot samouk študiral. Začel se je označevati za socialdemokrata ter bil eden najbolj pogostih govornikov na raznih delavsko-meščanskih shodih,²⁰ kjer je bil znan in priljubljen zaradi svojih ognjevitih govorov. Ob smrti mu je list Floh posvetil celo pesem z naslovom Milan Subarić Rdeči.²¹ V prezidialnih aktih državnega namestništva je mogoče najti veliko podatkov o njegovem bivanju in delovanju v Gradcu. Poročilo z dne 20. januarja 1869²² govori, da je začel v delavskem gibanju sodelovati julija 1868, ko je najprej prirejal shode, na katerih se je zavzemal za verske reforme. Že kmalu pa se je izrekel za zagovornika socialnodemokratskih idej ter postal odkrito veri sovražen. Vedno je imel po nekaj sto poslušalcev in somišljenikov, očitno ne malo zaradi svojih retoričnih sposobnosti. Tedaj je bil v službi pri znanem advokatu in liberalcu Johannu von Kaiserfeldu kot pisar, pomagal pa je tudi v tiskarni Leykam. Ob obisku katoliškega reformatorja Rongeja v Gradcu avgusta 1868 se je že proklamiral za socialdemokrata ter zahteval popolno svobodo brez avtoritet, odpravo cerkvenega davka ter dvig delavskega razreda.²³ Napadati ga je začel tudi liberalni tisk. V istem poročilu je omenjeno, da je dejal, da si delavstvo ne bo moglo zagotoviti svojih pravic po zakonito možni poti, ampak samo z revolucijo.²⁴ Policija je menila, da obstajajo različna znamenja, ki pa niso podrobneje razložena, da je Subarić orodje mednarodnega delavskega gibanja ter da je v pismenih zvezah z dunajskim socialističnim voditeljem Hartungom. Policija ga je tudi povezovala z delovanjem v korist Rusije kot rojenega Slovana, za kar pa tudi ni najti podrobnejših podatkov.²⁵ Po njenem mnenju je tako častihlepen, da bi v Avstriji rad prevzel vlogo Herostrata in Ravallaca. V svojem govoru 23. avgusta 1868 v Puntigamovi pivnici²⁶ je

podal svoja naziranja, ki so v tem policijskem poročilu podrobneje opisana. V bistvu bi ga lahko strnili v tri točke. Najprej je silovito napadel katoliško cerkev, papeža, duhovščino, praznoverje, ki ga cerkev samo izkorišča ter sploh vse, kar je v zvezi s cerkveno hierarhijo. Po drugi strani je po Subarićevem mnenju podoben krivec človeških nadlog posvetna gosposka, ki je v tesni povezavi s klerom. Zanj je vlada samo španska stena, za katero se skriva despotizem. V zadnjem delu svojega govora se je spet deklariral za socialdemokrata ter dejal, da visoko dviga zastavo človeštva v borbi proti vse-splošnemu zatiranju. Po njegovem naj bi se šele v socializmu izpolnile svetopisemske besede: Ljubi svojega bližnjega kakor samega sebe. Zahteval je, da se ukine stalna vojska ter da se dá čimveč sredstev za izobraževanje. Duhovščini naj se vzamejo vsa posestva, samostani pa dajo delavcem za stanovanja. Uradništvo naj bo voljeno.²⁷ Iz teh podatkov se vidi, da je bil Subarić vse prej kot sistematično formirana osebnost. Njegove ideje niso bile domišljene, saj zato ni imel časa, izobraževal se je na hitrico, hlastal kar mu je pač prišlo v roke. Njegovo geslo je bilo: »Samo boj je življenje, mir pa je smrt.« V nekem pismu svojim prijateljem je pisal: »Ljubim pustolovščine, življenje sem začel kot roman in tako ga bom tudi končal. Naj žive pogumni in predrzni možje, sovražniki mirnega škricarskega življenja.«²⁸ V njegovih mislih so ideje, ki so jih zagovarjali tudi liberalci in demokrati, ne le socialisti. Opazen je vpliv utopističnih socialistov. Iz korespondence med Beckerjem in Strasserjem 1868/69 je razvidno, da je v zadnjem letu tudi pod močnim vplivom nemške sekcije prve internacionale, ko so Gradčani prav iz Ženeve zajemali glavne vire svoje propagande.²⁹ Subarić je bil med graškim delavstvom najbolj izobražen in bi ob daljšem življenju gotovo odigral še pomembno vlogo. Tako pa je nekoliko nenavadno in skrivnostno 29. oktobra 1868 zvečer odpotoval na Dunaj, češ da se mora izpopolniti v francoščini ter se seznaniti z delavskim gibanjem na Dunaju, kot je sam dejal na policiji. Po poročilu namestništva ministrstvu za obrambo in javno varnost je nameraval odpotovati še v Salzburg in München. Namestništvo je tudi opozarjalo, da ima v Gradcu eno vodilnih vlog v delavskem gibanju in morebitne zveze s protiaustrijskim društvom, ustanovljenim v Bukarešti.³⁰

Subarić je tudi na Dunaju in v njegovi okolici prirejal shode, na katerih je govoril s svojo znano retorično vehemenco in bojevitostjo. Kot je razvidno iz obtožnice na procesu zoper njega februarja 1869, je na zborovanju v Leobersdorfu primerjal položaj de-

lavcev s položajem sužnjev, 26. decembra 1868 je v Zobelovi pivnici, ki je bila znano shajališče socialdemokratov, zahteval odpravo stalne vojske ter uvedbo davka na cerkveno premoženje, čeprav na dnevnem redu ni bilo verskega vprašanja. Cerkev je označil za »goro nesmisla in prevare«, na shodu v Wiener Neustadtu 3. januarja 1869 je pozival delavce, naj bodo enotni in naj stisnejo pesti, da se jih bo vlada bala in jim vendar ugodila v njihovih pravičnih zahtevah.³¹ Zaradi te dejavnosti ga je oblast z motivacijo, da hujška proti posedujočim slojem in kali verski mir, 14. januarja 1869 v advokatski pisarni, v kateri je bil zaposlen, aretirala.³² Dne 15. februarja 1869 je bil na dunajskem deželnem sodišču proces, na katerem je bil obsojen na sedemmesečno ječo. Subarić se je na procesu dokaj spretno branil in je skupaj z zagovornikom uspel, da mu je bila prvotna kazen 13 mesecev zmanjšana za šest mesecev. V zagovoru je med drugim dejal, da je pristaš Lassalla, ne pa Proudihona in da se bori za splošno volilno pravico, ne poziva pa na oboroženo vstajo. Na očitke tožilca, da je na nekem shodu dejal, da je bil vzgojen za ropanje in ubijanje, je pojasnil, da so ga kot vojaka učili strokovno in vešče ubijati.³³ Če je verjeti dopisu v Agramer Zeitung, ki se sklicuje na dobro obveščenost, naj bi januarja 1869 odbor dunajskega delavsko-izobraževalnega društva odklonil njegov sprejem v društvo, češ da Subarić s svojimi ostrimi govori ter proklamiranjem »rdečih bratov« vzbuja nezaupanje med delavci, kar bi lahko ogrozilo delavsko stvar, podobno kot njegov nastop v Badnu pri Dunaju, ko je na koncu govora izvel nož in z njim mahal okrog sebe.³⁴

Subarić je prestajal kazen v znanem zaporu Suben v Gornji Avstriji, kjer je bil kasneje zaprt tudi Železnikar. V celici je bil skupaj z dunajskim socialistom Pfeiferjem in patrom Florencourtom. Po dopisu v Agramer Zeitung se je Subarić v nedeljo, 12. septembra 1869, skupaj s sojetnikom Pfeiferjem sprehajal po vrtu jetnišnice. Pfeifer se je kmalu vrnil v celico, Subarić pa je iznenada skočil preko nizkega zidu v vodo in se še nekajkrat pojavil na površini ter vpil na pomoč, potem pa je dokončno izginil v valovih Donave; njegovo truplo so našli šele 20. septembra v Donavi med Ennsom in Melkom. V njegovi celici je policija našla precej papirjev, o katerih pa danes ni sledu. Nekateri viri poročajo, da se je bal ponovne obravnave, do katere bi moralo vsak čas priti,

menda naj bi se moral sestati tudi s Hartungom, ki se mu je posrečilo pobegniti v Belgijo in se tako izmakniti velikemu veleizdajniškemu procesu proti vodilnim dunajskim socialdemokratom.³⁵

OPOMBE

1. J. Bunzel: Die Anfänge der modernen Arbeiterbewegung in der Steiermark, Leipzig, 1913, str. 8. — odslej cit. Bunzel ter H. Winterberg: Die I. Internationale und die Anfänge der modernen Arbeiterbewegung in der Steiermark v Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung VII, 1965, zv. 6. str. 1112 (odslej citiram Winterberg...). — 2. Steierrätkisches Landesarchiv Graz (odslej cit. StLAG), Statthalterei Präsidial 2543/868. — 3. H. Steiner: Die Internationale Arbeiterassoziation und die österreichische Arbeiterbewegung v Archiv für Sozialgeschichte IV, 1964, str. 463—465 (odslej cit. Steiner). — 4. Bunzel l. c., str. 13—14, Winterberg l. c., str. 1114. — 5. Ibid. — 6. Ibid. — 7. Bunzel l. c. str. 16. — 8. Bunzel l. c. str. 28. — 9. Bunzel l. c. str. 18. — 10. Ibid. — 11. Med drugim tudi StLAG, Statth. Prä. 5—371/869. — 12. Bunzel l. c. str. 24., Steiner l. c. str. 485. — 13. Bunzel l. c. str. 26, M. Gros: Počeci radničkog pokreta u Zagrebu, Historijski zbornik VIII, 1955 str. 11, L. Brügel: Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie, I. Wien, 1922, str. 186, 276—278. — 14. StLAG, Statth. Prä. 5—371/869. — 15. Morda gre tu za Albina ali Radivoja Poznika, ki sta takrat obadva študirala v Gradcu, vendar trenutno gradivo ne daje oporišč za potrditev tega mnenja. — 16. Bunzel l. c. str. 26. — 17. Ibid. — 18. C. von Wurzbach: Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österreich, Wien, 1880, 40. zv, str. 256—260. Najnovejši Dictionnaire biographique du Mouvement ouvrier international, 1. zv., Autriche, Paris, 1971., Subarića ne omenja, prav tako tudi ne 8. zv. Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb, 1971. — 19. Wurzbach govori kot o »verjetnem« očetu, vendar v virih nisem zasledil, zaradi česa sumi v očetovstvo Marka Subarića. — 20. Wurzbach, l. c. str. 257. — 21. Wurzbach, l. c. str. 260. — 22. StLAG, Statth. Prä. 5—153/869. — 23. StLAG, Statth. Prä. 5—2345/868. — 24. Ibid. — 25. Wurzbach, l. c. str. 260. — 26. StLAG, Statth. Prä. 14-784/868. — 27. Ibid. — 28. StLAG, Statth. Prä. 5/153/1869. — 29. Steiner, l. c., na več mestih. — 30. StLAG, Statth. Prä. 2910/868. Tudi o tem društvu doslej ni najti kaj več kot golo omembo. — 31. Agramer Zeitung, št. 38., 17. 2. 1869. Kseroks kopije iz zagrebške vseučiliške knjižnice mi je ljubeznivo oskrbela dr. Miroslava Despot, za kar se ji najlepše zahvaljujem. — 32. Agramer Zeitung, št. 13, 18. 1. 1869. — 33. Agramer Zeitung, št. 38, 17. 2. 1869. — 34. Agramer Zeitung, št. 13., 18. 1. 1869. — 35. Agramer Zeitung, št. 211, 16. 9. 1869., Wurzbach, l. c. str. 259.

PISARNA ZA ZASEDENO OZEMLJE

DUŠAN NEČAK

Pisarna za zasedeno ozemlje naj bo skupno ime, ki ga bomo uporabljali v orisu nastanka in dela organizacije, nastale po prvi svetovni vojni, ki je imela na skrbi rešiti »neodrešene brate«, tiste Slovence, ki so po letu 1918 ostali zunaj meja matične domovine v sosedni Italiji.

Pisarna za zasedeno ozemlje je nastala ob italijanski zasedbi Slovenskega Primorja ob koncu prve svetovne vojne. Izšla je iz Narodnega sveta, ki je bil ustanovljen že avgusta 1918 v Ljubljani kot politična organizacija, ki naj bi pripravila teren za novo nastajajočo, iz delov Avstroogrske sestavljeno kraljevino SHS. Narodni svet, njegova organizacija in delovanje je vzpodbudilo nekatere zavedne Slovence v Ljubljani, zlasti tiste, ki so zaradi bližajoče se fronte ali neposredno iz frontne črte pribežali v Ljubljano, da so začeli razmišljati in kaj kmalu izdelali načrt za neko organizacijo, ki bi skrbela za tiste Slovence in njihove rojake, ki so ostali zunaj meja SHS. Pisarna za zasedeno ozemlje je svoje delovanje, vsaj na začetku, naslonila na delovanje Narodnega sveta. Narodni svet je namreč v Slovenskem narodu izdal proglas, naj se začno v posameznih krajih ustanavljati krajevni narodni odbori.¹ Kmalu po objavi proglasa in še preden je bilo konec prve svetovne vojne, je bilo celo Slovensko Primorje prepredeno z mrežo narodnih odborov. V Cerknem so ustanovili narodni odbor 1. decembra 1918, v Dutovljah 2. novembra, v Hrpeljah-Kozini 20. oktobra, v Pazinu 31. oktobra, v Podbrdu 23. oktobra, Podmelcu 2. oktobra, Proseku 26. oktobra, Sežani 2. novembra, v Škriljah — Sv. Tomažu 31. oktobra, Šmarjah pri Ajdovščini 23. oktobra, Štanjelu 2. novembra, Postojni 26. oktobra, Trnovem, Ilirski Bistrici in Jablanici 27. oktobra, Gočah 1. novembra, Šempetru na Krasu 31. oktobra, Vipavi 4. novembra, Čehovinu pri Idriji 3. novembra, Cerknici 28. oktobra, Begunjah pri Cerknici 29. oktobra, Grahovem, Martinjaku in Žirovnici 29. oktobra, Idriji 1. novembra, Godoviču 1. novembra, Hotederščici 1. novembra, Lazah 23. oktobra, Logatcu 26. oktobra, Planini 27. oktobra, Sp. Idriji 1. novembra, Starem trgu pri Rakeku 27. oktobra, Rakeku 24. oktobra, Vojskem 3. novembra in Žireh 2. novembra.²

Vojna se je končala in Pisarna za zasedeno ozemlje je s pridom začela uporabljati mrežo narodnih odborov. Seveda narodni odbori niso bili legalni in jih italijanske okupacijske oblasti niso priznavale.

To so bili prvi skromni začetki Pisarne za zasedeno ozemlje, ki je začela zbirati gradivo

za pariško mirovno konferenco, gradivo o postopanju Italijanov na zasedenem ozemlju in propagirala za »odrešitev« zasedenega ozemlja, posredovala zbiranje izjav in protestov proti zasedbi, izdajala brošure in knjige za konferenco v Parizu.

Že 8. decembra 1918 je Pisarna izdelala svoj prvi program, ki ga je imenovala »Delokrog Pisarne za zasedeno ozemlje«. Iz tega prvega programa ali statuta nam bo najbolj jasno, kakšen je bil namen pri ustanovitvi Pisarne in s čim se bo ukvarjala. Naj navedem samo nekaj glavnih točk tega »delokroga«:

I. Zbiranje gradiva o postopanju italijanskih oblasti na zasedenem ozemlju

1. na osnovi poročil prebivalstva iz zasedenega ozemlja,
2. s posebnimi poročevalci,
2. iz časopisja.

II. Propaganda

S članki v časopisju.

III. Informacije ljudstva na zasedenem ozemlju.

Stalen stik s kurirji, ki naj dajejo ljudstvu navodila in mu poročajo o položaju

IV. Pisarna naj bo poseben oddelek — odsek Narodnega sveta.

Obstajala bi:

1. iz dveh uradnikov v Pisarni Narodnega sveta;
2. iz dveh drugih uradnikov.

Ti štirje bi imeli nalogo opravljati vse v točkah I—III navedeno delo...

V. Pisarniški prostori bi bili v Zidarjevi hiši na Dunajsti cesti...

VI. Osebe v Pisarni:

dr. Fornazarič in dr. Jež, oba iz Narodnega sveta dalje dr. Puc, četrti pa se še določi.

Poročevalec in kurir Avgust Kuzma, uradnica Jerasova; prevajalci: za hrvaščino prof. Ivan Mazovec, za francoščino in angleščino prof. Debenjak in g. Jurkovič — kurir.³ V tem obsegu in v taki sestavi je Pisarna delovala nekako do sredine leta 1919. Za svojo dejavnost je potrebovala dokaj velika finančna sredstva. V začetku jo je financiral Narodni svet v Ljubljani, pozneje pa je dobivala sredstva od Narodnega viječa iz Zagreba iz Središnjega odbora za okupirane krajeve. Zapisnik seje Središnjega odbora v Zagrebu nam kaže, da je Pisarna za zasedeno ozemlje me-

seca aprila 1919 porabila 12.100 kron. Pri tem ne smemo pozabiti, da je iz teh sredstev tudi vzdrževala 80 dijakov srednješolcev.

Dne 7. avgusta 1919 je predsednik in vodja Pisarne za zasedeno ozemlje poslal dolgo spomenico predsedstvu deželne vlade za Slovenijo. V njej razlaga in utemeljuje organizacijo, ki naj bi imela širše delovno področje, več osebja in seveda večjo moč. Imenovala naj bi se »Odbor za zasedeno ozemlje«. Ustroj in sestava Pisarne nista mogla več zadovoljivo urejati problemov, ki so nastali v zvezi z okupiranim ozemljem. Zato se je v Ljubljani zbralo večje število Primorcev v »Odbor za zasedeno ozemlje«. »Odbor« naj bi se ukvarjal izključno s problemi, ki so trli prebivalce zasedenega ozemlja. Z vprašanji narodnostnega, kulturnega, gospodarskega ali političnega značaja, se je »Odbor« ukvarjal toliko časa, dokler ni bila ustanovljena organizacija, ki je delovala na najširši podlagi. V »Odbor« so poskušali pritegniti zastopnike vseh političnih strank, kljub temu, da je odbor jasno poudaril, da je strankarstvo stvari škodljivo in da ga načeloma odklanja. Iz svojih vrst je »Odbor« izbral osem odsekov, prek katerih naj bi deloval: Odsek za šolstvo, Odsek za delavstvo in uradništvo, Odsek za begunce, Odsek za naseljevanje in stanovanjstvo, Odsek za gospodarstvo, Odsek za propagando, Odsek za protiaagitacijo, Odsek za finance.

Predstavniki vseh teh odsekov, predsednik »Begunskega sosveta« (poseben organ, ki je deloval zunaj Pisarne in je imel nalogo skrbeti za begunce, ki so prihajali iz Primorske) in vodja Pisarne za zasedeno ozemlje, so postali člani vodstva Odbora za zasedeno ozemlje — Centralnega odbora. Predsednik tega odbora je postal dr. Vodopivec. S tem je dobila Pisarna za zasedeno ozemlje na delovnem področju »Odbora za zasedeno ozemlje« posebno avtonomijo.⁴

»Odbor za zasedeno ozemlje« ni imel dolgega življenja. Kmalu se je začela oblikovati ideja o novi še večji in uspešnejši organizaciji. Pobudnik te ideje je bil spet dr. Slavko Fornazarič, predsednik Pisarne za zasedeno ozemlje in podpredsednik Odbora za zasedeno ozemlje. To pot je dr. Fornazarič poslal spomenico predsedniku ministrskega sveta v Beograd. Spomenica vsebuje veliko predlogov za ustanovitev raznih privatnih in javnih organizacij. Toda uspeha je bilo malo. Fornazariču je uspelo sestaviti le pripravljalni odbor za privatno organizacijo »Narodni svet za zasedeno ozemlje«. Člani pripravljalnega odbora so bili: Dr. Slavko Fornazarič, Pisarna za zasedeno ozemlje; Rudolf Golouh, Uredništvo »Napreja«; dr. Janko, Mestni fizikat Ptuj; dr. Lenart, Uredništvo »Mariborske straže«; prof. Ribarič, Gimnazija Mari-

bor; Bradner, Narodno socialna zveza; Pigan, Narodno socialna zveza; Fran Merljak, Begunski sosvet; Kozman, Pisarna za zasedeno ozemlje; Tomo Šorli, notar in dr. Anton Breclj, primarij.

Pripravljalni odbor Narodnega sveta za neodrešeno domovino je hitro začel delati. Najprej so sestavili načrt pravilnika Narodnega sveta, ki so ga pozneje še nekajkrat spremenjili, vendar tako, da so naloge Narodnega sveta za neodrešeno domovino ostale v bistvu neizpremenjene. V prvotnem načrtu Pravilnika so naloge N. S. začrtane takole:

A.

1. »Narodni svet« ima nalogo zastopati in reprezentirati vse begunce in izseljence iz jugoslovanskega, po Italijanih in Nemcih zasedenega ozemlja, v gospodarskem, političnem in kulturnem oziru.

Zastopati vse interese neodrešenih krajev in njihovih prebivalcev. Voditi v državi SHS dela za bodočo osvoboditev vsega neodrešenega naroda in njegovo združenje s samostojno jugoslovansko državo.

2. Narodni svet je strogo demokratičen in nestrankarski.

3. Svoje delo opravlja v plenumu, v predsedstvu, po raznih odsekih, podrobno delo v narodu pa opravljajo okrajni odbori in zaupniki Narodnega sveta.

4. Organizacija sloni na sistemu zaupnikov.

B. (organizacija)

I. Zaupniki.

Najmanj 20 beguncev voli zaupnika v okrajni odbor, kjer jih prebiva več skupaj, pa na vsakih 50. Če je pribitek 25 ali več, se računa kot 20. Če jih je v kraju manj kot 20, naj se združijo iz več krajev.

II. Okrajni odbori.

Ustanove se v središčih, kjer je več beguncev in sestavljajo vodstva okrajne organizacije. Okrajni odbori so zveza med predsedstvom Narodnega sveta in zaupniki. Okrajni odbor šteje 7 članov (predsednik, namestnik predsednika, tajnik, blagajnik ter trije odborniki). Zbor zaupnikov okraja je vsako leto na zahtevo predsedstva, predsednika Narodnega sveta ali vsaj 1/3 zaupnikov. Redni zbor zaupnikov voli okrajni odbor za eno leto ter delegata za plenum Narodnega sveta. Voli se z večino. Okrajni odbor voli delegata Narodnega sveta za dobo enega leta.

III. Narodni svet.

1. Narodni svet se sestoji iz največ 60 članov.

2. Člani so zaslužne osebe za zasedeno ozemlje in zunaj zasedenega ozemlja (državni poslanci, politični delavci v tujini, ter osebe, ki jih volijo okrajni odbori).

3. Sedež Narodnega sveta je v Ljubljani. Tudi člani morajo imeti stalno bivališče v Ljubljani.

4. O pristopu izseljencev in beguncev iz Reke in Dalmacije se podrobno dogovori predsedstvo Narodnega sveta za primer, da bi do ustanovitve ne bil dosežen sporazum.

5. Narodni svet deluje a) v plenumu, b) v predsedstvu (10 članov: predsednik, podpredsednik, blagajnik, tajnik in 6 članov), c) v oddelkih: begunski, delavsko-uradniški, šolski, trgovski, obrtni, pravovarstveni, propagandni, zgodovinsko statistični, finančni, kulturno prosvetni ter gospodarski.

6. V primeru spora so stranke podrejene razsodišču Narodnega sveta, ki razsoja po prostem preudarku.⁵

Dne 30. januarja 1920 je pripravljalni odbor »Narodnega sveta za neodrešeno domovino« poslal vabila za ustanovno zborovanje. Poleg delegatov so vabila dobili še ljudje, ki so bili takrat cvet ljubljanske inteligence. Naj omenim le nekatere: dr. Dinko Puc, prof. dr. Srebrnič, dr. Pitamic, dr. Milko Kos, ing. Mačkovšek, France Bevk in drugi.

Zborovanje je trajalo od 31. januarja do 2. februarja 1920 v veliki dvorani Mestnega doma. Za predsednika je bil izvoljen prof. dr. Leonid Pitamic, za podpredsednike dr. Dinko Puc, dr. Anton Breclj in Josip Kopač, za tajnika dr. Fornazarič, za blagajnika pa dr. Bajc.

Na sestanku so izvolili tudi vodje posameznih odsekov Narodnega sveta.

Narodni svet za neodrešeno jugoslovansko ozemlje je bil s tem ustanovljen. Vsi so pričakovali veliko od njega. Toda že takoj po ustanovitvi so nastale težave, iz katerih se ni nikoli izmotal. Najprej je odstopil predsednik dr. Pitamic. Minil ni niti mesec dni od ustanovitve, ko je poslal pismo, v katerem se opravičuje, češ da ne more sprejeti predsedstva Narodnega sveta, ker je član »Jugoslovanskega združenja za Ligo narodov« in tako preveč zaposlen. Delo je odslej vodil »Odbor za zasedeno ozemlje« z dr. Vodopivcem na čelu. »Pisarna za zasedeno ozemlje« pa je spet dobila posebno avtonomijo. Delovala je kot tajništvo Narodnega sveta. Predsedstvo Narodnega sveta se ni sestalo od ustanovitve do 22. julija 1920. Pol leta ni bilo o Narodnem svetu za neodrešeno jugoslovansko ozemlje nobenega glasu. Sestal pa se ni zaradi težav, ki so se pojavile že v pripravljalni dobi. V Narodni svet namreč na noben način niso hoteli pristopiti Hrvati. Trdili so, da »Jugoslovanska Matica« kot vsejugoslovanska begunska organizacija popolnoma zadošča.

Nesoglasje Hrvatov je pomenilo hud udarec za učinkovitost Narodnega sveta za neodrešeno jugoslovansko ozemlje tako pri domači vladi, kot na zasedenem ozemlju. Prva seja predsedstva Narodnega sveta je tako kot prvo točko dnevnega reda postavila vprašanje, ali naj Narodni svet za neosvobojeno jugoslovansko ozemlje, tak kot je prvi zamišljen, obstaja ali ne.⁶ Vsi navzoči so bili mnenja, da je Narodni svet potreben in so za novega predsednika izvolili dr. Gregorina. Toda tudi soglasna ugotovitev, da je Narodni svet potreben, ni rešila njegovih težav. Životaril je le še nekaj časa. O njegovem koncu v arhivu Pisarne za zasedeno ozemlje ni podatkov, sodim pa, da je končal svoje delo z rapalsko pogodbo ali pa z ustanovitvijo nove pisarne za zasedeno ozemlje. Toda o tem pozneje.

Edini odsek, ki je v Narodnem svetu za neosvobojeno ozemlje res deloval, je bil poleg Pisarne še begunski odsek. Svoje prvotno načrtano delo je nadaljeval brez prekinitev. Dne 9. aprila 1920, torej v času »brezvladja«, se je begunski sosvet na čelu s Franom Merljakom razšel in izročil ves svoj inventar begunskemu odseku pri Narodnem svetu. Begunski odsek je bil pravzaprav prisiljen delovati, saj je bil to čas, ko so se begunci vračali domov in so potrebovali veliko pomoči. Da bi begunski odsek deloval kar se da gladko in tekoče, je bilo določeno tudi njegovo delovno področje. Tako smo prišli do usodnega 12. novembra 1920, ko je bila podpisana rapalska pogodba. Po njenem podpisu se je situacija bistveno spremenila. Po Italijanih zasedeno ozemlje je bilo priključeno razen majhnih korektur Italiji in Jugoslaviji ji je postala seveda »dobra sosedica«.

Mednarodna situacija se je spremenila, doma je bilo politično razpoloženje drugačno kot prej in Narodni svet je nenadoma prešel v fazo »umiranja«. Z vprašanjem »neodrešenih bratov« smo bili spet pri začetku. Ponovno se je konstituirala »Pisarna za zasedeno ozemlje« v starem samostojnem smislu. Kako pa naj bi delovala, nam govori njen pravilnik od dne 21. decembra 1920.

Urad naj bi opravljal sledečo nalogo:

1. V njem naj bi se zbiral vse, kar se tiče nerešenih krajev.

2. Iz njega naj bi izhajalo vse iniciativno delo za te kraje in njihove prebivalce. Prek njega naj bi se vršile vse akcije v tej zadevi ter zveza z zasedenim ozemljem in prek njega naj bi šla tudi pomoč za zasedeno ozemlje. Podrobneje naj bi imel v njem sedež »Narodni svet za neodrešeno domovino«, ki naj razširi svoje delo na Koroško, v tesnem stiku z njim pa naj bi delovalo tudi tajništvo »Ju-

goslovanske Matice«. Iz njega naj bi izhajala propaganda za zasedeno ozemlje, ki bo le tedaj uspešna, če se ustanovi za to potreben časopis.

Da bo to mogoče, naj si uredi Pisarna sledeče:

1. Ustanovi naj se v njej poseben referat za informacije (za izseljence, šolske zadeve in druga materialna vprašanja)

2. Nadalje naj se ustanovi politični referat, ki bo obenem tajništvo Narodnega sveta in Jadranskega zbora.

3. Narodno-obrambni referat, ki se ukvarja predvsem z delovanjem, katerega opravlja Jugoslovanska Matica in s katero naj ima najožje stike.

4. Propagandni referat z enim stalnim časnikarjem.

5. Narodni odbor.

Nadzorni odbor naj bi bil kuratorij petih oseb: predsednik oziroma zastopnik politične organizacije Primorcev in Korošcev, predsednik oziroma delegat Jugoslovanske Matice, zastopnik Narodnega odbora, vodja Pisarne, ki si izvoli svojega namestnika kot petega člana.⁷

Pisarna za zasedeno ozemlje se je torej prilagodila novi situaciji. Bistvo njenega dela je ostalo isto. Novi momenti so bili samo v tem, da postane sedež Narodnega sveta za neodrešeno domovino, da začne tesneje sodelovati z Jugoslovansko Matico ter da razširi svoje delovno področje Koroške. Kako pa je bilo s Pisarno med obema vojnama in koliko časa je še delovala, bi bilo treba še raziskati.

DELO

Iz prejšnjega poglavja je razvidno, da je »Pisarna za zasedeno ozemlje« nosila večji del bremena, ki so bila načrtana za delovno področje tako »Pisarne« kot pozneje vseh večjih organizacij, kjer je imela »Pisarna za zasedeno ozemlje« zelo pomembno vlogo. Njeno delo je bilo zelo različno. Od podpore dijakom in študentom, prek zbiranja podatkov za Pariz, pa tja do begunskega vprašanja. Ugotovili smo že, da delo Pisarne ni bilo bogve kako uspešno, kajti osnova za uspešno delovanje v mednarodnem okviru je prav gotovo priznanje in podpora države, ter koordinirano delo vseh podobnih organizacij v državi. Pisarna ni imela ne enega ne drugega. Poleg vsega pa Pisarna ni stala na pravi strani. Zakaj? Osnovna naloga Pisarne za zasedeno ozemlje je bila delovati na tak način, da reši »neodrešene brate«. To pa je bilo mogoče samo s pritiskom na mirovni konferenci. Najmočnejši jugoslovanski osebnosti na konferenci v Parizu sta bila Pašić in Trumbić.

Nedvomno sta imela težak položaj že zaradi mednarodnega statusa kraljevine SHS. V nekolikaj drugačni luči, pa ju prikazujeta poslanca Narodnega sveta Tomo Lušin in dr. Matej Šmalc, ki sta v Ženevi prišla v stik z dobro obveščenimi krogi in o tem obširno poročala v Ljubljano. »Mesto, da se naša delegacija (Pašić, Trumbić) absolutno postavi v obrambo principa (Wilsonovih točk), je nastopila pot oportunitizma. Dalmacijo, ki bi se dala kar implicitno rešiti s tem, da se brani Slovensko Primorje in Goriško, sta si hotela pribarantati z odstopom zanju manj važnih, ter itak neznanih naših krajev... Danes so se lahko prepričali tudi drugi faktorji o tem, da mi Slovenci za antanto v resnici ne prihajamo v poštev kot narod, ki se ga ne sme raztrgati. Pri tej konferenci smo Slovenci izgubljeni.«⁸

Kakšno pa je bilo mnenje drugih opazovalcev? Pogled na naše vprašanje s tujimi očmi nam prav gotovo razodene članek Züriškega lista v Parizu: »... in če dobi danes Italija slovanske pokrajine, slovansko ljudstvo in slovansko zemljo je ne dobi vsled tega, ker je »zmagala« z mečem, ker ima meč, ampak v največji meri vsled tega, ker je imela Danteja, Michelangela...⁹ Član naše delegacije dr. Ivan Marija Čok pa v pismu Narodnemu svetu (politični organizaciji iz avgusta 1918) v Ljubljani piše med drugim tole: »... mislim na našo mejo proti Lahom. V tem pogledu je namreč stališče naše delegacije težavno, da, naravnost obupno. Tukajšnje javno mnenje je namreč tako, kakor da o Trstu, Istri, Goriški in delih Kranjske, ki so jo zasedli Italijani, sploh ni govora in da se samo po sebi razume, da to pripada Lahom ter da gre spor le za Dalmacijo in Reko. Naj omenim, da tukajšnji časopisi o naših pritožbah proti Lahom sploh ne smejo pisati. Zaplenjena je bila na primer številka glasila Jugoslovanskega odbora »Bulletin Jugoslave«, ki je prinesla etnografično karto Jugoslavije, ker so bili na njej tudi kraji, ki jih Italija reklamira zase, označeni kot naši. Da svoječasno se ni smelo pisati, da je bilo pri zadnjem ljudskem štetju naštetih 60.000 (!) Jugoslovancev. Taka strogost v cenzuri sicer ne obstaja več, vendar imajo časopisi nalog, da upoštevajo zavezništvo z Italijo in torej ne smejo nič takega publicirati, kar bi bilo naperjeno proti Italiji. Pred tednom dni sva z dr. Vošnjakom obiskala g. A. Gauvaina, glavnega urednika »Journal de Débats«, našega najboljšega in najiskrenejšega prijatelja ter zelo vplivnega moža. V skoraj dvournem pogovoru smo do dna predelali vprašanje našega spora z Lahi. Vtis njegovih informacij na naju je bil naravnost porazen, tudi za tega našega prijatelja Istra, Trst, Goriška itd. ne tvorijo več predmeta spora, tudi on je tega

prepričanja, da mora biti govora in taktiziranja le še o Dalmaciji in Reki.

Tako je javno mnenje, da je to le odmev politike odločujočih faktorjev je jasno. Vsaj oni prepovedujejo listom pisanje o naših pritožbah proti Lahom. Sploh se kaže, da ima Italija v koncertu petih velesil žal le preveliko vpliva, oziroma, da imajo velesile preveč obzirnosti do nje v vprašanju našega spora...¹⁰

Pisarna za zasedeno ozemlje je bila veliko premalo pomembna organizacija, da bi lahko kakorkoli pritiskala na pariško konferenco, o tem pa, da bi lahko spremenila potek dogodkov sploh ni bilo misliti. Osnovnega namena in cilja rešiti »neodrešene brate« pisarna ni mogla izpolniti in doseči. Zato se bomo v poglavju o delu Pisarne za zasedeno ozemlje omejili samo na tisti del nalog, ki jih je kolikor toliko uspešno reševala.

Mnenje vodje Pisarne dr. Fornazariča, da se je Pisarna v prvem obdobju ukvarjala predvsem z delom za pariško konferenco, pozneje pa, ko se je izvedelo, da z rešitvijo na konferenci ne bo nič, z organizacijo tajne službe na zasedenem ozemlju, ne drži popolnoma.¹¹

V prejšnjem poglavju sem omenil, da je Pisarna prevzela mrežo narodnih odborov na področju zasedenem po Italijanih. To mrežo je s pridom uporabila. Že v januarju 1919 se na pobudo in s pomočjo Pisarne v Gorici osnuje »Tajni odbor« ali »Glavni odbor«. Tajni odbor je imel približno iste naloge kot Pisarna, saj sta imeli obe organizaciji za cilj dokončno priključitev zasedenih področij h kraljevini SHS in sta obe temeljili na sistemu zaupnikov. S tem si je Pisarna za zasedeno ozemlje v tem delu Slovenije osnovala nekakšno podružnico. Kot kažejo viri je verjetno v Trstu deloval tako imenovani »Centralni odbor« s katerim je bil goriški »Glavni odbor« tesno povezan.¹² Kdo je bil vodja in kdo člani tega Centralnega odbora, iz virov ni razvidno.

Delo Tajnega odbora v Gorici je bilo za časa vojaškega guvernerja conteja Pettiti di Roreta zelo težko. Odbor je izvedel le nekaj akcij s trosenjem letakov, namenjenih našemu ljudstvu in italijanskim vojakom. Pozneje, ko je prišla civilna uprava, je bilo veliko lažje. Iz poročila v delu Tajnega odbora razberemo, da je preprečil »gospodarsko katastrofo« pri zamenjavi kron v lire s parolo, naj ljudje zamenjajo vse krone. Odbor je ustanovil pevsko in glasbeno društvo v Gorici in pet pevskih društev v njeni okolici. Poslali so tudi dve spomenici v Rim. V njih zahtevajo priključitev vsega slovenskega dela Goriške Jugoslaviji na podlagi samoodločbe.¹³

Samoodločba, beseda, ki je v tistem času pomenila za Slovence pod tujo oblastjo rešitev iz vseh težav. Tudi v Ljubljani so vsaj nekaj časa zahtevali in pričakovali tako rešitev našega vprašanja. Naše časopisje in javno mnenje je bilo nastrojeno nacionalistično.

Tudi Pisarna se je zavzemala za to, da naj se ljudje sami odločijo, v kateri državi želijo živeti. Sestavila je celo nekakšen načrt za izvedbo plebiscita na zasedenem ozemlju. Toda že iz načrta veje nekakšna skepsa, zlasti o tem kako se bo odločila Istra. Načrt v glavnem ugotavlja, da bo mogoče rešiti samo Goriško, Trst se bo najbrž odločil za samostojno mesto, zahodna Istra se bo odločila za Italijo, drugi del Istre pa skoraj gotovo za Jugoslavijo.¹⁴

Delo in načrti so bili seveda jalovi, saj do plebiscita nikoli ni prišlo.

Najbolje izpolnjena in najbolj natančno izdelana naloga Pisarne je bila organizacija tajnih zvez med zasedenim ozemljem in Slovenijo. Promet prek demarkacijske črte med Jugoslavijo in Italijo je bil skoraj nemogoč, ker je bila črta močno zastražena. Zato si je Pisarna organizirala drugo, ilegalno zvezo z zasedenim ozemljem. Najbolj znana pot, in pot, ki je najbolje delovala je na zasedeno ozemlje peljala prek Bohinjske Bistrice. Zveza se je delila na tri dele: Ljubljana—Bohinjska Bistrica, Bohinjska Bistrica—Podmelec in Podmelec—Gorica. Do Bohinjske Bistrice so pisma pošiljali po pošti, ravno tako od tam v Ljubljano. Naprej pa so pošto prenašali ilegalno peš prek Suhe in Knežkih ravni v Podmelec. Poseben kurir je pošiljke oddajal v Sopotnici pri Kosu v mlinu. Tam jih je sprejemal in oddajal drug kurir iz Gorice. Ta je pošto odnašal iz Podmelca skozi Sveto Lucijo in Kanal v Gorico, odkoder so jo raznašali v Brda in Vipavsko dolino. Pošto za cerkljanski in za tolminski okraj in gornji del Soške doline je prenašal poseben kurir. Za vso to organizacijo so skrbeli posebni zaupniki, ki so obenem tudi vohunili za Jugoslavijo. Zveza ni bila vedno uspešna in tudi ni stalno delovala. Prekinitve v delovanju so nastajale zaradi vse večjega utrjevanja demarkacijske črte in drugih objektivnih težav. Kljub temu pa je ta zveza vzor natančno izdelane organizacije. Ta zveza je vsekakor največ pripomogla pri zbiranju podatkov za mirovno konferenco v Parizu.

Ena najvažnejših nalog Pisarne za zasedeno ozemlje je bila skrb za izdelavo znanstvenih študij, ki bi podpirale jugoslovanske zahteve na mirovni konferenci. Pisarna je imela pri tem veliko uspeha. Prav gotovo eno najboljših razprav o upravičenosti naših zahtev glede meje med Italijo in Jugoslavijo je sestavil novomeški profesor Ferdinand Seidel. Svojo razpravo (geološko-geografsko) je raz-

delil na tri dele, v katerih analizira tri možne mejne črte med Jugoslavijo in Italijo. Razprava je v glavnem zgrajena na znanstvenih temeljih, vendar pa je pisec poskušal najti vse mogoče za nas pozitivne momente. Take in podobne študije o novi meji med Jugoslavijo in Italijo so romale v Pariz. Pa ne samo študije o mejah. Pisarna je zbirala za Pariz vse mogoče podatke in pripravljala različne materiale. V tej zvezi naj navedem zanimiv primer. Ko je prestolonaslednik Aleksander potoval v Pariz, je dr. Korošec poslal brzojav »Pisarni za zasedeno ozemlje«. V njem je zahteval, naj spremljevalca prestolonaslednika dr. Rybař in ing. Mačkovšek vzameta s seboj vse časopise od 3. novembra 1918 dalje, prepise poročil o vseh nasilstvih v okupiranih deželah, statistične podatke, karte in literaturo.¹⁶

Posebno pozornost je Pisarna posvetila izdajanju brošur, ki naj bi pravilno obveščale tujino o našem vprašanju. Takih propagandnih brošur je Pisarna izdala celo vrsto.¹⁷ Propagandno delo in obveščanje javnosti je bil pomembni sestavni del delovanja Pisarne. Poleg brošur, ki so bile v glavnem pisane v tujih jezikih, je Pisarna obveščala javnost z raznimi resolucijami in prirejala protestne shode. Resolucije so bile namenjene ljudstvu, pariški mirovni konferenci, naši in italijanski vladi, ameriškemu predsedniku Wilsonu in drugim. Toda vsemogočne, bobneče in odločne besede, zapisane v resolucijah in spomenicah, so izzvenele v prazno. Druga oblika obveščanja in stika z javnostjo so bili protestni shodi. Organizirali so jih povsod po Sloveniji, največkrat v tistih krajih, kjer je bilo največ beguncev. Pisarna za zasedeno ozemlje je najbolj učinkovito in najbolj uspešno opravljala naloge v Sloveniji. Urediti je bilo treba vprašanja, ki so nastala s prilivom beguncev iz zasedenih krajev. Prvi begunci so prišli iz Primorja že leta 1915, ko je v vojno vstopila Italija in je na tem področju nastala fronta. Drugi val beguncev pa je prišel v Slovenijo ob koncu vojne, ko je italijanska armada okupirala Primorje.

Ureditev begunskega vprašanja in vprašanja dijakov, ki so prišli iz zasedenega ozemlja, je bilo najbolj pereče vprašanje v vsem času delovanja Pisarne. Število beguncev je

bilo tako veliko, da je že ob prvem begunskem valu nastal »Begunski sosvet«. Ta je podobno kot Pisarna prehajal iz ene organizacije v drugo in imel v vseh nekako avtonomijo in samostojnost. Arhivski fond delovanja Begunskega sosveta in s tem v zvezi tudi Pisarne za zasedeno ozemlje, kakor tudi obseg dela, ki sta ga opravili ti dve organizaciji pri urejevanju begunskega vprašanja, terja samostojno obdelavo. Zato želim na tem mestu samo poudariti, da je Pisarna za zasedeno ozemlje prispevala velik delež k ureditvi begunskega vprašanja.

Na koncu se prav na kratko ustavimo še pri eni nalogi. Pisarna je s svojo mrežo zaupnikov zbirala tudi vojaške podatke, ki jih je sporočala poveljstvu dravske divizije v Ljubljani. Pri tem je imela veliko uspeha, saj je s pomočjo njihovih podatkov dravska divizija vedela za vsak premik italijanske vojske in za vsak na novo postavljen top.

Pisarna za zasedeno ozemlje je marsikatero nalogo, ki je bila ali ni bila zapisana v njenem statutu, uspešno opravila. Nalogo pa, zaradi katere je bila ustanovljena, ni mogla uspešno opraviti. Gotovo, ne toliko zaradi svoje lastne, notranje nemoči, temveč predvsem zato, ker ni bila deležna nikakršne podpore od države in — kar je najvažnejše — kraljevina SHS v mednarodnem pogledu ni pomenila veliko in je bila samo drobiž za poravnavanje računov velesil.

OPOMBE

1. Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja, Fasc. 41, zavoje 4. — 2. Ibid. Fasc. 41, zavoje 4 št. 1079 do 1101. — 3. Arhiv Slovenije, Arhiv Pisarne za zasedeno ozemlje, organizacija urada, Fasc. 1. — 4. Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja, Fasc. 39 R. 113. — 5. Ibid. Fasc. zav. 7 št. 1. — 6. Ibid. Fasc. 41 zavoje 7 št. 3 do 7. — 7. Arhiv Slovenije, Pisarna za zasedeno ozemlje, organizacija urada, Fasc. 1. — 8. Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja, Fasc. 39 R. 197 pril. 2 — 9. Ibid. Fasc. 39 R. 197, priloga 3. — 10. Ibid. Fasc. 39 R. 7. — 11. Ibid. Fasc. 39 R. 129. — 12. Ibid. Fasc. 39 R. 115 — 13. Ibid. — 14. Ibid. Fasc. 39 R. 194 — 15. Ibid. Fasc. 35 št. 1698 — 16. Ibid. Fasc. 35 št. 145. — 17. Ibid. Fasc. 42, neurejeni dokumenti — 18. Ibid. Fasc. 51 št. 4743.

ŠE NEKAJ PODATKOV O KULTURNI AVTONOMIJI ZA KOROŠKE SLOVENCE V DVAJSETIH LETIH

TONE ZORN

I

V Slovenskem biografskem leksikonu zv. 10, str. 446, piše dr. Julij Felaher, da je takratni slovenski deželnozborski poslanec v koroškem deželnem zboru Ivan Starc obveščal v letih 1927—28 zagrebški dnevnik Agramer Tagblatt o sočasnih pogajanjih za uvedbo kulturne avtonomije za koroško slovensko skupnost. Razvid lista za kritični čas ni potrdil te domneve, pač pa je v njem med drugim izhajala polemika o vprašanih kulturne avtonomije med Francem Smodejem in tiskovnim referentom koroške deželne vlade Bernhardom Scheichelbauerjem. Nasprotno pa najdemo nadrobnejše vesti o pogajanjih med slovensko in nemško koroško stranjo v listu Manjinski presbiro, biltenu, ki je izhajal v letih 1928 do 1929, in to najprej v Zagrebu, od koder se je kmalu preselil v Ljubljano. Izdajatelj lista je bilo narodnoobrambno društvo Jugoslovanska matica.

List je razumljivo obveščal javnost ter tisk predvsem o dogajanju na tistem slovenskem in hrvaškem narodnostnem prostoru, ki je prišel po prvi svetovni vojni pod Italijo. Ob tem pa je bilo dokaj prostora posvečeno vprašanju Slovencev na avstrijskem Koroškem in to predvsem o vprašanih znanega načrta o kulturni avtonomiji. Viri, iz katerih je list črpal to problematiko, je bil po eni strani sodobni tisk, z gotovostjo pa moremo trditi, da je vsaj leta 1928, če že ne prej, povzemal tudi druga poročila o stališčih slovenskih predstavnikov do tega vprašanja. Prav to pa napotuje na dovolj poučenega poročevalca iz Koroške, morda tudi na Ivana Starca. Mogoče utegne prav ta misel pojasniti spominski spodrseljaj dr. Felaherja, moglo pa bi jo potrditi tudi dejstvo, da je bilten izhajal na srbohrvaškem jeziku.

Že prva številka Manjinskega presbiroja je dokaj nadrobno povzemala odprto problematiko kulturne avtonomije ter jo povezala s takrat aktualno recipročnostjo manjšinske zaščite v Avstriji in Jugoslaviji. Ob tem je značilna za izdajatelje lista zahteva z dne 23. julija 1927 po izenačenju položaja Nemcev v Jugoslaviji s tistim koroških Slovencev.

Ob znani predložitvi koroškega zakonskega osnutka o kulturni avtonomiji slovenske manjšine deželnemu zboru v obravnavo in sprejem, je list brez nadrobnejšega stališča povzel glavne misli osnutka (14. julija 1927, 28), je pa že v naslednjih dneh ponovil misel, da bi mogel ta zakon voditi do recipročne rešitve manjinskega vprašanja za koroške Slovence in Nemce v Jugoslaviji. Značilno pa

je, da je že v tem komentarju Manjinski presbiro odklonil uvedbo narodnega katastra za slovensko manjšino ter to utemeljil s stoletnim slovenskim »suženjstvom pod nemškim jarmom«. Prav tako je bil odklonjen subjektivni princip kot pogoj pripadnosti posamezni narodnosti. Ob zaključku pa je list sprejel celovski zakonski predlog kot podlago za »resno razpravo, da bi rešili edino sporno točko za sporazum med nami in Nemčijo«, kar bi moglo voditi k najboljšemu zavezništvu »za velike skupne naloge v prihodnosti« (21. julija 1927, 29).

Ob tem spodrseljaju pa je bila točna ugotovitev lista, da je neslovenski koroški tisk že kmalu po predložitvi zakonskega osnutka o kulturni avtonomiji za slovensko skupnost nakazal, da pričakujejo Nemci od nameravane avtonomije izboljšanje položaja svojih manjšin v državah naslednicah nekdanje monarhije. Prav tako drži tudi zagotovilo, da je bil predlog sestavljen po »okusu«, mnenje pa, da predlog ni računal »s posebnimi razmerami na Koroškem« gotovo ne drži, saj so ga večinske politične stranke v deželi sprejele kot najugodnejšo varianto za koroško nemštvo. Največjo pomanjkljivost predloga so videli izdajatelji Manjinskega presbiroja v narodnem katastru in uvajanju subjektivnega principa. Vsekakor zanimiva je bila v listu ugotovitev, da je bil z osnutkom predloga za uveljavitev kulturne avtonomije napravljen korak dalje v tem smislu, da sta priznana z njim slovenska manjšina na Koroškem in nujnost rešitve slovenskega vprašanja (prim. 4. avgusta 1927, 31).

Ob sedmi obletnici koroškega plebiscita je skušal Manjinski presbiro podati tudi prerez položaja Slovencev v sosednji Avstriji. Ob tem vprašanju je list uvodoma opozarjal, da »ne zahtevamo ničesar več« od sosednje države kot to, da »popravi vse krivice in da našemu tamkajšnjemu narodu vse naravne in etnične, kot tudi zakonske možnosti za razvoj narodnostnega, kulturnega in gospodarskega življenja«. Zatem omenja, da koroški Slovenci v primerjavi z dogajanjem neposredno po plebiscitu vendarle dihajo nekoliko svobodneje. Medtem ko ima njihovo društveno življenje — nadaljuje list — možnost razvoja, pa položaj šolstva in slovenskega jezika niti malo ne ustreza državi, ki »redno poudarja svojo kulturo in enakopravnost do vseh svojih državljanov«. Poslabšal pa se je tudi položaj slovenskega jezika v cerkvi. Ko članek govori o kulturni avtonomiji, med drugim poudarja, da bi se z njeno uveljavitvijo ne le

priznalo nepravilno stanje, ustvarjeno s ti-sočletno germanizacijo, »ampak bi postalo celo to stanje vprašljivo«. Zato je za koroške Slovence sprejemljiva le takšna kulturna avtonomija, ki bi jo koroška deželna vlada predložila v sporazumu s predstavniki manjšine; morala pa bi se taka avtonomija le postopoma ustvarjati, predvsem pa ustvariti pogoje zanjo. Taki pogoji bi bili po Manjinskem presbiroju očitno tudi znanje slovenskega jezika v vseh ustreznih uradih, medtem ko bi učitelji morali imeti strokovni izpit iz slovenskega jezika. Nadaljnji pogoj je bila ureditev ustreznih učnih knjig, prav tako pa tudi pošiljanje nemške duhovščine na slovenske fare. In šele ko bi bila izpolnjena večina teh pogojev, bi se mogli pričeti razgovori o dokončnem javnopravnem odnosu med Slovenci in Nemci na Koroškem (6. oktobra 1927, 40). O trditvi nemško-koroške strani, da predlog kulturne avtonomije sloni na ustrezni resoluciji takratne mednarodne manjšinske organizacije, znane pod imenom manjšinski kongresi s sedežem v Ženevi, je list ugotavljal, da koroški predlog ne zajema ustrezne ženevske resolucije, prav tako pa tudi ne zakonske zaščite tistih, ki bi se vpisali v narodni kataster. List je dalje ponovno ugotavljal, da je celovski načrt dejansko usmerjen proti slovenski manjšini na Koroškem. Med kritikami nemško-koroške strani najdemo dalje kritiko pogrevanja tako imenovanega »vindišarstva«, s katerim so skušali nemški koroški nacionalisti ne le omejiti morebitni sprejem predloga kulturne avtonomije, ampak po možnosti avtonomijo tudi preprečiti, in zaključuje: »Ko nemške stranke niso uspeli vsiliti svoje volje koroškim Slovincem, iščejo častni izhod v izgovoru, da njihovi volivci ne odobravajo politike sporazuma s Slovenci. S tem so znova dokazale, da s predlogom o kulturni avtonomiji niso sledile pravični rešitvi vprašanja koroške manjšine, ampak samo svojim dobro poznanim političnim ciljem« (21. oktobra 1927, 42). Dalje je v Manjinskem presbiroju zajeta zanimiva nadrobnotost, ki je v drugih občilih (vsaj v tej obliki) ni najti, nanaša pa se na pritisk izvenavstrijskih Nemcev, da bi se dokončno uredilo slovensko vprašanje. Kolikor vemo, je ta pritisk leta 1928 sicer vodil k določenim pogovorom s slovensko stranjo v takratnem šolskem odboru koroškega deželnega zbora, vendar brez otipljivejših rešitev za slovensko skupnost. Tako izvemo, da je bil v Celovcu sestanek (»velika skupščina«), katerega so se udeležili predstavniki liberalnega južnokoroškega Landbunda (»vsi predstavniki nemških rene-gatov«), »pravih Nemcev«, nemških manjšin ter končno delegat iz Berlina (mišljen je predstavnik tamkajšnje manjšinske organizacije,* da bi sprejeli stališče do vprašanja

kulturne avtonomije za slovensko skupnost. Izvemo tudi, da je bila »skupščina zelo burna in to posebej zaradi odločnega nastopa južnokoroškega Nemca, ki je branil stališča ženevskega kongresa« in da sta ostali koroškimi Nemcem dve poti pri urejevanju slovenskega vprašanja: ali resnični sporazum, ki bi bil v pomoč nemškim manjšinam drugod, ali pa odreka upanju, ki ga je vanje polagalo izvenkoroško nemštvo (prim. 2. decembra 1927, 48). Kot vemo, je šlo koroško nemštvo drugo pot (Tone Zorn, v opombi cit. članek).

Očitno je, da so prav ta dejstva pogojevala vzporejanje položaja Nemcev v Jugoslaviji in položaja slovenske skupnosti na Koroškem in to hkrati z opozorilom, da morajo koroški Nemci, kolikor imajo resne namene s kulturno avtonomijo za slovensko manjšino upoštevati tudi jugoslovanske želje in recipročnost položaja obeh manjšin in to kljub temu, da je bilo po pisanju Manjinskega presbiroja v Jugoslaviji »mnogo več Nemcev kot naših sorjakov v Avstriji«. In še: »Naša vlada je z uredbo o določanju narodnosti otrok na podlagi izjave staršev rešila pri nas vprašanje nemškega šolstva in sedaj morajo storiti Nemci isto za koroške Slovence. S tem bo postavljena najvažnejša podlaga za sporazum z nemškim narodom« (4. aprila, 14). 29. novembra 1928, 28 je list predlagal ustanovitev mešane komisije, sestavljene iz predstavnikov jugoslovanskih Nemcev, slovenske in hrvaške manjšine iz Avstrije ter predstavnikov obeh zainteresiranih držav z nalogo, da bi prišlo do medsebojnega sporazuma na podlagi katerega bi obe državi uredili na parlamentaren način to »vprašanje«. Po predlogu bi morala komisija preučiti zahteve in pritožbe obeh manjšin ter na podlagi obdelanega gradiva »ustvariti podlago za obojestransko zadovoljivo rešitev«.

Misel na morebitnega poročevalca iz Koroške o slovenskih stališčih do kulturne avtonomije in šolskega vprašanja v že omenjenem šolskem odboru koroškega deželnega zbora nakazuje v Manjinskem presbiroju dokaj nadrobno povzemanje stališč predstavnika slovenske manjšine v tem odboru Ivana Starca. Za razumevanje prihodnje usode predloga o uvedbi kulturne avtonomije za slovensko skupnost je v Manjinskem presbiroju vsekakor povzetek nastopa Ivana Starca v deželnem zboru januarja leta 1928. Ob tem nastopu je Ivan Starc podčrtal, da se manjšina zavzema za ureditev položaja s kulturno avtonomijo in to s takšno ureditvijo, ki bi omogočala manjšini, da sama upravlja s sredstvi, namenjenimi kulturnemu življenju. Poudaril je tudi, da je treba urediti vprašanje narodnega katastra, saj je vprašljivo, ali zadostuje osebna prijava za zagotovitev potrebne stabilnosti take avtonomije. Po njegovih

besedah je vedno mogoča nevarnost, da bi večina, sledeč lastnemu interesu, preglasovala manjšino. Ob šolskem vprašanju je Starc postavil vprašanje o tem, kdo naj bi določal narodnost otroka: volja staršev ali materinščina posameznika in pri tem pokazal na nevarnost morebitne subjektivne izjave: Mnogi otroci, ki govore doma slovensko, bi ostali izven kulturne avtonomije, ker nobena manjšina ne more vzdrževati državne manjšinske šole ob avtonomnih (mišljene so tiste šole, ki bi jih zajela kulturna avtonomija op.). To vprašanje se lahko reši le s preureditvijo manjšinskega šolstva v smislu sklepov manjšinskih kongresov in z lastno avtonomno upravo (prim. Manjinski presbiro z dne 19. januarja 1928, 3).

Kako so v tem času potekali pogovori o predlogu za uvedbo kulturne avtonomije za koroške Slovence, kaže povzetek poročila vodilnega koroškega Slovenca dr. Franca Petka na občnem zboru Političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem dne 28. julija 1928. Med drugim je na tem občnem zboru dr. Petek nakazal, da slovenska stran ni mogla sprejeti nemškega predloga, po katerem bi ob posebnem šolstvu v okviru kulturne avtonomije obstajalo na Koroškem še posebno (»konkurenčno«) šolstvo z manjšinskim učnim jezikom, na katero manjšina ne bi imela vpliva. Poudaril je dalje, da obstajajo ob tem dve možnosti: upoštevati stališče manjšine ali pa manjšino odbiti, kar seveda ne bi govorilo o »vzorni« rešitvi manjšinskega vprašanja. Dejal je tudi, da na dvojno manjšinsko šolo ne bi mogla pristati nobena manjšina, ne glede na to, da bi tako šolstvo presegalo denarne možnosti dežele in države. Po njegovem bi morali odločati o obliki manjšinskega šolstva pripadniki manjšine sami (se pravi tisti, ki bi bili po predlogu koroškega deželnega zbora vpisani v narodni kataster). Ob koncu pa je dr. Petek opozoril, da so bili pogovori obeh zainteresiranih strani o šolskem vprašanju prekinjeni in preloženi na jesen (12. julija 1928, 28). Kmalu zatem najdemo v Manjinskem presbiroju nekaj bistvenih zadržkov slovenske manjšine do predloga kulturne avtonomije. Tako je list po eni strani opozarjal na možnost prisilnega odvrčanja Slovencev od vpisa v narodni kataster, po drugi strani pa na dejstvo, da bi mogli Nemci vključiti v kataster Nemcem prijazne Slovence ter si tako ustvariti večino v predvidenem slovenskem Narodnem svetu. Kolikor lahko presodimo, je slovenska stran do tega časa sprejela nemško zahtevo po uvedbi subjektivnega principa kot edinega izhodišča za določevanje narodnosti posameznika, zahtevo, za katero je večinska stran menila, da je Slovenci ne bodo osvojili. Članek se med drugim zavzema tudi za predajo

manjšinskega šolstva v roke manjšini (23. avgusta 1928, 34).

Iz dokumentacije Manjinskega presbiroja povzemimo ob zaključku še dva dokumenta. Prvi dokument je opozorilo dr. Petka v pro-računski debati deželnega zbora, da so Slovenci izključeni iz tako imenovanega deželnega kulturnega sveta, organa, ki se je ukvarjal z gospodarskimi vprašanji koroškega kmeta in iz deželnega šolskega odbora. Obe ustanovi je tudi obtožil, da nosita glavno krivdo za protislovensko dejavnost v deželi: »Težko govorim o gospodarstvu, če se nam stalno očita iredenta. Že pred časom smo izjavili v deželnem zboru, da izhajamo iz stvarnega stanja... Tisti krogi pa, ki nam stalno očitajo iredento, naj pomislijo, da se utegne prav isto obrniti proti nemškim manjšinam... Drugo vprašanje pa, ki ga želimo omeniti, so kulturne vezi manjšine s sorojaki v nacionalni (matični op.) državi.« Še posebej se je v nadaljevanju govora dr. Petek dotaknil vprašanja kulturne avtonomije in tako imenovanega »vindišarskega« vprašanja: »Ker so tako imenovani Nemcem prijazni Slovenci ovira za kulturno avtonomijo, smo skušali spoznati realnost kulturnih teženj teh ljudi. Niti ene zahteve, ki so jo manjšinski kongresi postavili za narodnostne skupine, ti ljudje ne sprejemajo«. Ob tem »vprašanju« je dalje opozoril, da politično prepričanje ne more biti odločilno za kulturno pripadnost posameznika. O usodi načrta kulturne avtonomije pa je dr. Petek razkril, da so nemške politične stranke pod vplivom osrednje protislovenske organizacije na Koroškem, Kärntner Heimatbunda (Koroške domovinske zveze) odstranile iz načrta kulturne avtonomije eno izmed osnovnih določil in »s tem pokopale tudi kulturno avtonomijo«. Ivan Starc pa je opozoril, da skuša ob pogovorih za uvedbo kulturne avtonomije »večina ohraniti za slovenske otroke dosedanja pouk (t. j. dotedanjo utrakvistično šolo op.) in ga po možnosti še poslabšati, samo da bi se nadaljevalo raznarodovanje«. Dotaknil se je tudi nemškonacionalističnih napadov na slovenske duhovnike, ki da se jim očita, da so na čelu »veleizdajalcev« (t. j. narodno osveščenih Slovencev op. 3. januar 1929, 1): »Ali je zvestoba lastnemu narodu že iredentizem? Če obsojajo Nemci naše delo, morajo obsoditi tudi delo nemških manjšin«. Za primer je ob tem Starc pokazal, kako slave Nemci tiste nemške duhovnike na južnem Tirolskem, ki so se javno postavili v bran pred raznarodovanjem nemškega življa (predzadnji Manjinski presbiro, 15. 2. 1929, 7; zadnji 4. 4. 1929, 8).

* Tone Zorn, Stališča koroških strank glede kulturne avtonomije za koroške Slovence v letih 1925–1968, Zgodovinski časopis 1971, str. 271–277.

IZ DELA NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Ob razstavi »Rezljana vrata v Tuhinjski dolini«

Vsa ljudska umetnost, ki jo poznamo in ki jo pojmuje kot našo ljudsko umetnost, je uspeh ustvarjalnosti druge polovice 18. in predvsem vsega 19. stol. Tako so le skrinje, slike na steklo, panjske končnice, vezenine in podobno, datirane od začetka pa do konca 19. stol., kot umetnostne stvaritve preprostega človeka visoko cenjene, medtem ko so raziskave na prvi pogled neznatnega dela ljudske arhitekture v Tuhinjski dolini — rezljanih vrat — pokazale, da je to pravzaprav še neznan, a enako bogat in kvaliteten vir iz zakladnice ljudskega ustvarjanja, čeprav doslej še ne pravilno cenjen in študijsko obravnavan.

Pri bežnem pregledu posameznih predelov Slovenije smo ugotovili, da Tuhinjska dolina ni bila edino področje, ki je bogato takih spo-

menikov, čeprav je morda eno izmed najbolj strnjeno ohranjenih, in da bo nujno treba čimprej registrirati in nato še obdelati tako kot Tuhinjsko dolino tudi vse druge predele ter dokončno pojasniti podobo ljudskega umetnika-rezbarja vratnih kril. Le-ta je popolnoma samosvoja osebnost in se ne more enačiti z rezbarji plastik in cerkvene opreme ter podobarji.

Rezljana vrata iz druge polovice 19. stol. pomenijo verjetno v naši ljudski umetnosti njen zadnji kvalitetni vzpon, čeprav se prav tukaj že opažajo znaki razkroja te umetnosti v prevzemanju in posnemanju tudi dekadentnih oblik iz tako imenovane »visoke umetnosti«. To hladnost dekadentne umetnosti pa je uspel ljudski umetnik, rezbar vratnih kril, po svoje oplemenititi. Le iz ljudstva izhajajoč umetnik, ki je bil prežet z globoko tradicijo ljudskega smisla za lepoto ter sorazmerno

Detajl rezljanih vrat —
srednje polnilo — izdelek
Hribnikove delavnice v Tu-
hinju

Detajl rezljanih vrat iz Spitališča. Motiv znan iz kmečkih skrinj, slik na steklo itd. Hribnikova delavnica okrog 1864

neuk v poznavanju stilnih zahtev visoke umetnosti, je lahko dodal hladnim in izumetničenim oblikam klasicizma potrebno toplino, ki jo je zahteval nepokvarjeni okus preprostega naročnika.

Razstava rezljanih vrat v Tuhinjski dolini, ki je bila postavljena decembra 1971 v prostorih Kamniškega muzeja, je vzbudila veliko zanimanje tako med domačini v Tuhinjski dolini, ki so mojstre rezbarje še dobro pomnili, kot tudi širše javnosti, o čemer pričajo vabila na različna razstavišča. Marca letošnjega leta je razstava gostovala v kranjski Mestni galeriji in imela zelo številen obisk, istočasno pa je bil v Kranjskem muzeju pogovor na tisto temo. Sklepi pogovora so izzveneli v željo, da bi se z raziskavami teh okrasnih arhitekturnih detajlov, ki so nedvomno prispevali k reprezentančnosti in lepši zunanosti kmečkih hiš, nadaljevali — morda najprej na območju Gorenjske, kasneje pa bi jih razširili tudi na druge slovenske pokrajine.

Tuhinjski rezbarji, ki so bili sicer po policu mizarji, so danes oti anonimnosti. Registrirana so njihova dela, ki jih je po dolini ohranjenih še nad 50, in določena je njihova visoka kvaliteta, ki je v drugi polovici 19. stol. doživela svoj vrh. Znano nam je, da so to rezbarji-samouki, da so njihove delavnice nastajale samoniklo brez vsake rezbarske tradicije, njihov oblikovni repertoar pa je bil preprost in razumljiv, da je ugajal kmečkim naročnikom. Poglavitna značilnost teh izdelkov je enkratnost, ki je bistveno nasprotje današnjim kot tudi že takratnim serijskim izdelkom. Vsak izdelek ima popolnoma individualne poteze, prav zato so to dela, ki so iskrena in topla, približana ljudskemu čustvovanju, pa naj so figure na njih še tako nerodne in okorne; ljudem je bila ta umetnost domača in razumljiva, postala je del njih samih in del njihovega pogleda na umetnost, zato lahko tu govorimo o pravem, doslej še neraziskanem delu naše ljudske umetnosti.

Majda Fister

NOVE PUBLIKACIJE

Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo. Izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti, založila Državna založba Slovenije, Ljubljana 1970, 651 strani.

V načrtu je petnajst knjig gospodarske in družbene zgodovine Slovencev. Prva se je začela obdelovati agrarna zgodovina. Prvi del, o katerem tukaj pišemo, je izšel pred sredo prejšnjega leta in obravnava produkcijski del agrarnih panog. Drugi del, ki je v pripravi, bo obsegal zgodovino agrarnih panog s socialnega gledišča.

Dela je vodil Agrarni odsek sekcije za občo in narodno zgodovino pri Inštitutu za zgodovino SAZU. V odseku so sodelovali Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Milko Kos, Sergij Vilfan, Fran Zwitter in Josip Žontar. Glavno uredniško delo je opravila ožja redakcija, katere člani so bili P. Blaznik, B. Grafenauer in S. Vilfan.

Kako je knjiga nastajala od takrat, ko se je ideja prvič rodila konec štiridesetih let, pa do končnega izida prvega dela nam pojasnijo sodelavci agrarnega odseka v predgovoru. Odločilna pobuda je bilo predavanje prof. Grafenauerja na VI. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Celju, kjer je naravnost pozval Inštitut za zgodovino pri SAZU, naj sprejme med svoje načrte tudi Leksikon za gospodarsko zgodovino. Inštitut se je odzval pobudi in kmalu nato so sodelavci pripravili natančnejši načrt, ki zajema ne le gospodarsko, temveč tudi socialno zgodovino slovenskega etničnega ozemlja od naselitve do druge svetovne vojne. Že tedaj so se odločili, da se bo najprej obravnavala agrarna zgodovina. Takrat se je izoblikoval tudi agrarni odsek, za sodelovanje pa so bili naprošeni številni sodelavci. Do leta 1964 je bila v bolj ali manj dokončni obliki pripravljena večina gesel in agrarni odsek je izdelal na gesla še prediskutiral in jih »brez izjeme enkrat ali dvakrat vrnil avtorjem v bolj ali manj temeljito predelavo«. Ožja redakcija je nato porabila še nekaj let, da je zbrana gesla dopolnila s še manjkajočimi, usklajevala besedila med seboj, napravila dokončno shemo knjige in dopolnila ter poenotila bibliografijo, zbrala slikovni material, skice, risbe in sploh obsežno ponazoritveno gradivo, ki vrednost knjige znatno poveča.

Knjigo je treba kot izvedbo prve etape obsežnega načrta presojati v okviru splošnega koncepta, za katerega je bistven naslov celote: »Enciklopedična obravnava po panogah«. Enciklopedična obravnava pomeni predvsem dokaj strnjen in po enotni shemi

zasnovan prikaz. Obravnava po panogah pa pomeni ne le ločeno obravnavo glavnih gospodarskih panog, temveč tudi zaokroženo obravnavo posameznih odsekov, kot so npr. čebelarstvo, gozdarstvo itd. Le v teh odsekih je snov razdeljena tudi na dobe.

Zgodovina agrarnih panog je razdeljena na poglavja takole: prvo je posvečeno izključno virom in literaturi (21 strani!), drugo kolonizaciji in populaciji, tretje nosi naslov »Agrarni proizvodnji namenjena zemlja«, četrto »Orodja in načini«, peto obravnava organizacijo za napredek agrarne proizvodnje, šesto poglavje govori o domačijah in zadnje o gospodarskem obratu kmetije. Ta poglavja so razčlenjena v skupaj 28 gesel. Nato sledijo še tri priloge oziroma zemljevidi. Seznam fotografij, risb in zemljevidov bo objavljen v drugem delu, prav tako seznam oseb in krajev ter stvarni register. Sledila bosta tudi povzetka v dveh tujih jezikih.

Avtorji člankov po abecednem redu so tile: F. Baš, P. Blaznik, B. Grafenauer, M. Kos, S. Mihelič, V. Novak, E. Umek, V. Valenčič, S. Vilfan in J. Žontar. Poleg teh so pri knjigi sodelovali še številni drugi sodelavci.

Kolikšen pomen ima izid take publikacije za slovensko zgodovinsko vedo, seveda ni treba posebej poudarjati. Obsežna literatura, grafikoni, statistični in slikovni material, vse to bo potreboval vsakdo, ki se ukvarja s slovensko gospodarsko preteklostjo. Knjiga vsebuje tudi toliko temeljnih informacij, da predstavlja eno izmed tistih del, ki bi jih moral imeti v svoji knjižnici vsakdo, ki se zanima za probleme slovenske zgodovine.

Delo je že vzbudilo pozornost tudi v inozemstvu in želeli bi bilo, da po izidu druge knjige ne bi ostalo samo pri povzetkih, temveč da bi se pripravila tudi krajša samostojna izdaja v tujem jeziku, ki bi vsebovala tudi pomembnejši del ponazoril in literature.

Irena Bruckmüller-Vilfan

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, I; uredil Fran Dominko. Ljubljana, Slovenska matica 1971. 248 str. 8°.

Zbornik pomeni začetek sistematičnega raziskovanja zgodovine naravoslovnih in tehničnih znanosti pri nas, kar smo doslej precej pogrešali. Medtem ko je pri mnogih narodih danes zgodovina naravoslovja in tehnike kot posebna znanstvena disciplina že dokaj razvita, se Slovenci s to problematiko nismo načrtno ukvarjali vse do ustanovitve posebne sekcije za zgodovino naravoslovja in tehnike pri Slovenski matici. Naloga sekcije je, da v sodelovanju z drugimi institucijami, zlasti s

SAZU, zbira gradivo v zvezi z delovanjem naših naravoslovcev in tehnikov ter da pripravi monografije o razvoju naravoslovnih in tehničnih strok pri nas. V uvodnem članku z naslovom O pomenu zgodovine naravoslovja in tehnike naglaša urednik novega zbornika Fran Dominko med drugim tudi, da je poglobljena naloga zbornika, da spodbudi zanimanje za naravoslovnogodovinske raziskave na Slovenskem, da ugotovi in kritično oceni prispevek naših strokovnjakov v mednarodno zakladnico znanstvene misli, saj so v dobi, ko nismo imeli lastnih znanstvenih ustanov, mnogi naši rojaki delovali tudi v tujini.

Po problematiki in načinu obravnave se razprave, objavljene v prvem letniku Zbornika za zgodovino naravoslovja in tehnike, med seboj precej razlikujejo, vendar je vsem skupna težnja prikazati bodisi vpliv določene znanstvene panoge, bodisi delovanje določene osebnosti na splošni družbeni razvoj pri nas.

V obširni razpravi Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujenju poudarja Zmago Bufon vlogo naravoslovnih znanosti v prvem obdobju našega narodnega preporoda od srede 18. stoletja do zmage reakcije po končanih Napoleonovih vojnah. Avtor meni, da je v času terezijanskih reform enako pomemben dejavnik kot osebna osvoboditev kmetov skoraj istočasna uvedba fiziokratizma, ob tem pa tudi vloga kmetijskih družb, posebno Kranjske kmetijske družbe za začetek narodnega preporoda. Dalje Bufon ugotavlja, da je zgodovinska zasluga naših razsvetlencev, da so o pravem času pohiteli s pisanjem, prevajanjem in prirejanjem poljudnih pa tudi za šolsko rabo primernih knjig. V posebnem poglavju pa prikaže tudi začetke modernega naravoslovja na Slovenskem, zlasti delovanje nekaterih domačih in tujih gospodarskih in zdravstvenih strokovnjakov pri nas (Žiga Popovič, Scopoli, Hacquet, Wulffen, Žiga in Karel Zois, Jurij Vega).

Lavo Čermelj v razpravi o slovenskem fiziku Nacetu Klemenčiču podaja najprej daljši prikaz Klemenčičevega življenja in dela, pri tem bo za zgodovinarja morda posebej zanimiv prikaz gimnazijskih let v Novem mestu, saj izvemo vrsto novih podatkov, ki jih je avtor izkopal iz arhivov. Zanimiv je tudi opis graškega kroga Slovencev, s katerim se je Klemenčič srečeval v času svojega študija in službovanja v Gradcu. Čermelj postavlja fizika Ignaca Klemenčiča, kasnejšega profesorja na univerzi v Innsbrucku, ob Jožefa Štefana, profesorja na dunajski univerzi, in Simona Šubica, profesorja na graški univerzi. Razpravi sledi Klemenčičev članek »O fonofonu«, ki je bil objavljen 1881 v Ljubljanskem zvonu ter bibliografski pregled njegovega dela.

Albert Struna, naš znani strokovnjak za zgodovino mlinarstva, je v razpravi Staro mlinarstvo drugod in pri nas podal najprej splošen zgodovinski opis mlinarstva skozi stoletja (mimogrede naj opozorim, da je tiskarski skrat iz srednjeveškega pisca Gregorja iz Toursa napravil G. iz Roursa) in sicer od najrazličnejših vodnih mlinov in mlinov na veter do raznih industrijskih variant v 19. stoletju. S tehnične plati je zanimivo poglavje o vodnih kolesih, najzanimivejši del razprave pa je prav gotovo opis naših nekdanjih in sedanjih mlinov.

Številnim razpravam in člankom v najrazličnejših jezikih, ki jih imamo danes o Josipu Ressleru, se je pridružila nova razprava Vladimira Murka o starem in novem o življenju in delu J. Resslera, katere namen je predvsem prikazati Resslerove zasluge ne le za uvedbo ladijskega vijaka, marveč tudi številnih drugih izumov in predlogov, s katerimi je nadarjeni izumitelj hotel zagotoviti boljše prihodnost med drugim tudi našemu Krasu in Trstu.

Pomemben prispevek k zgodovini zdraviliškega turizma na Slovenskem je razprava Emana Pertla Naravno zdravilišče Bistra pri Limbušu. To zdravilišče je danes že skoraj popolnoma pozabljeno, tudi v literaturi ga ne zasledimo. V letih 1884 do 1900, ko je tu po Kneippovem vzoru zdravil Gjurjo Simanič (Georg Simoni), pa je bilo precej znano. Avtor je črpal podatke iz knjižice Gesundheitswarteheim Steirisch-Wörishofen iz leta 1897, pa tudi iz ustnega izročila in arhivskih virov ter prišel do zanimivih ugotovitev. Razpravam sledita v posebnem razdelku z naslovom Gradivo še dva sestavka iz zgodovine zdravilstva pri nas. Franc Minařik je v članku Ptujске lekarne, lekarnarji in njihove hiše lepo prikazal razvoj farmacevtske dejavnosti v Ptujju od 16. stoletja dalje. Drugi prispevek izpod peresa Anteja Štefančiča pa se glasi Kratek pregled zdravstvenega nadzorstva živil nekoč in danes s posebnim poudarkom na Sloveniji.

Razprave so opremljene s številnimi opombami, imajo povzetke v nemškem ali angleškem jeziku, prinašajo pa tudi bogato in zanimivo slikovno gradivo.

Olga Janša

Časopis za zgodovino in narodopisje. Nova vrsta, 7. (XLII.) letnik, zvezk 1, 2. Maribor, Obzorja 1971. 336 str. 8°. Ilustr.

Pred nami je že sedmi letnik nove vrste ČZN, ki ga s pomočjo uredniškega odbora urejuje Jože Koropec. Izdajata ga Združenje visokošolskih zavodov in podružnica Zgodovinskega društva v Mariboru, zalaga pa založba Obzorja.

Po vsebini je novi letnik prav tako pester kot prejšnji, saj prinaša arheološke prispevke, novejšje izsledke iz srednjeveške zgodovine, nekaj člankov in razprav iz politične zgodovine Slovencev v 19. in 20. stoletju, nekaj prispevkov iz lokalne zgodovine, zgodovine šolstva, umetnostnozgodovinske in narodopisne članke in — kar je posebno razveseljivo — precej prispevkov iz zgodovine Prekmurja.

S področja arheologije sta dva prispevka. Stanko Pahič raziskuje v članku Iz pradavnine ljutomerskega kraja vzroke za redke arheološke najdbe na Murskem polju od neolita dalje. Po najdbah sklepa, da so bili ti kraji tako v prazgodovini kot v antični dobi redkeje naseljeni v primerjavi s Slovenskimi goricami in Goričkim. Po antiki pa zmanjka še tistih redkih najdb, tako da nam je zgodovina ljutomerskega področja za časa preseljevanja ljudstev tja do 6. stoletja popolnoma neznan. Iva Mikl-Curk, avtorica kataloga o terri sigillati iz Poetovia (ČZN 4, 1968), je prispevala nov članek o oblikah ptujskih posod iz terre sigillate in o razvrščanju najdenega gradiva po Dragendorffovi razpredelnici.

V obdobje poznega srednjega veka posega Jože Koropec z razpravo Krškobizeljsko gospodstvo, kjer nam na podlagi urbarjev iz leta 1404 in 1502 prikaže zlasti gospodarsko dejavnost omenjenega gospodstva. Po podatkih drugega urbarja nam predstavi predvsem vinogradništvo, pri tem pa opozarja, da moremo bizeljske vinograde tukaj najti že mnogo prej. Zadrži se tudi ob vprašanju kmečkih uporov leta 1515 in 1573.

V vprašanje cerkvene zgodovine v srednjem veku posega Jakob Richter z razpravo o inkorporacijah, pojavu, ki ga srečujemo pogosto tudi pri nas. Gre za inkorporacije velikih župnij ali pražupnij raznim cerkvenim ustanovam npr. škofijam, kanoniškim kapitljem, samostanom ipd.; namen je bil skoraj izključno finančni. Na primeru priključitve pražupnije Ponikva kolegiatnemu kapitlju v Novem mestu je avtor pokazal, kako naše ozemlje v preteklosti zaradi številnih inkorporacij ni imelo enotne cerkvene uprave.

Kot že rečeno, posega v zgodovino Prekmurja več avtorjev. Ivan Škafar v prispevku Dolnjelendavska rodbina Hoholt (Bánfi, Banič) in rast njene posesti do leta 1381 spremlja razvoj te rodbine od 1192 do 1381 in to predvsem na podlagi dveh listin. V prvi iz leta 1378. leta so prvokrat zapisana imena številnih slovenskih krajev, druga iz leta 1381 pa govori o legi posameznih krajev. Isti avtor v drugem članku piše o opustošenih vaseh v dolnjem Prekmurju leta 1481. Gre za 15 vasi, ki so jih opustošile cesarske čete in jih je nato Matija Korvin za dobo 15 let

oprostil davkov. Franc Šebjanič, ki se tudi sicer precej ukvarja z reformacijskim gibanjem v Prekmurju, je prispeval referat z lanskega simpozija v Mogersdorfu z naslovom Protestantsko gibanje panonskih Slovencev od 16. do konca 18. stoletja. Z istega simpozija je referat Die Nationalitäten des Kanizsaer Grenzgebiets und die Türkengefahr madžarskega historika Ferenc Horvátha. Prikazal je migracije na kanižkem obmejnem ozemlju, ki je po mohački bitki bilo organizirano kot obrambno področje, po letu 1600 pa so to ozemlje osvojili Turki.

Vanek Šiftar je opisal vas Motvarjevci ob madžarski meji, kjer živi prebivalstvo pretežno kalvinske veroizpovedi in madžarske narodnosti, ki se je tukaj ohranilo tudi kot jezikovni otok (sem so se naselili iz Južnega Gőcseja). Avtor govori o reformaciji in protireformaciji v Prekmurju, o odmevih kmečkih uporov, o družbenoekonomskih razmerah v Motvarjevcih in drugih kalvinskih vaseh. Podaja tudi vrsto statističnih podatkov o veroizpovedi, razparceliranosti zemljišč, gibanju prebivalcev in ob koncu spregovori še na kratko o kulturnem in političnem življenju. V razpravi je marsikaj zanimivega tako za zgodovinarja kot za narodopisca.

Kratek zapisek z naslovom Braslovče v preteklosti izpod peresa pokojnega Franja Baša začenja z opisom slovenske naselitve braslovškega kota v 6. stoletju, nakazuje ozko povezanost z Gornjim gradom, Žovneškimi in Celjani v srednjem veku, kasneje, zlasti v 18. in 19. stoletju pa zveze s Kamnikom in Slovenj Gradcem.

Prvo veliko manufakturo v Mariboru je obdelal Antoša Leskovec v razpravi Vojaška oblačilnica v Mariboru 1784—1809. Vojaške oblačilnice, imenovane tudi modularne komisije in modularni depoji, so v 18. stoletju oskrbovale avstrijsko vojsko z obleko, obutvijo in drugo opremo. Mariborsko oblačilnico so na predlog Jožefa II. preselili sem iz Judenburga, da bi bila bližje Vojni krajini. Vendar tudi ta lokacija ni bila najboljša in po 25 letih so jo preselili v Gradec, na kar je med drugim vplivalo tudi pomanjkanje čevljarjev in krojačev, slabe dobave ipd.

V politično zgodovino 19. stoletja posegata dve razpravi. Vasilij Melik je prispeval članek Slovenci o slovaškem gibanju v letih 1848—1849. Opiral se je predvsem na pisanje ljubljanske Slovenije, ki je z velikimi simpatijami poročala o slovaškem narodnem gibanju. Avtor je tudi opozoril na nekatere skupne poteze Slovencev in Slovakov: oboje so šteli med »nezgodovinske« narode, pri obojih se je od časa do časa pojavljalo vprašanje, ali naj imajo lasten knjižni jezik pa tudi njihova usoda po revoluciji je bila precej po-

dobna, saj Slovaki niso dosegli svoje posebne kronovine, Slovenci pa ne Zedinjene Slovenije.

Janko Orožen je zelo izčrpno (na 61 straneh) prikazal Politični razvoj v Celju in celjski pokrajini od 1848 do 1948. Najprej opisuje razpoloženje v letu 1848, objavlja zanimive podatke o vseh občinah okrajnega glavarstva in vseh občinskih odborih, izvoljenih leta 1850, z navedbo županov, občinskih svetovalcev, odbornikov in njihovih namestnikov. Sledi prikaz Celja in okolice v času ustavne vladavine, opis čitalnic in taborov, volitev v drugi polovici 19. stoletja, okrepljenega nemškega nacionalnega in vladnega pritiska v času Auersperg-Lasserjevega režima, delnega popuščanja vlade v času Taaffeja, boja za celjsko slovensko nižjo gimnazijo, za pravice narodnega jezika v šolah in uradih. Potem opiše še politični razcep Slovencev in seže do razpada Avstro-Ogrske.

V zgodovino 20. stoletja segata dva avtorja. Momčilo Zečević je pokazal, kako je SLS opisana v knjigi T. Stojkova »Opozicija u vreme šestojanuarske diktature« (Beograd 1969), slovenski liberalci pa v delu B. Gligorjevića »Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS« (Beograd 1970), medtem ko je Tone Zorn dal zanimiv prispevek narodnostne statistike nemškega štetja na avstrijskem Štajerskem. Zorn je glede Slovencev analiziral in primerjal statistične podatke ljudskih štetij v različnih letih s podatki iz leta 1939.

Omeniti je treba še tri prispevke s področja zgodovine šolstva. Etbin Bojc je ob 200-letnici terezijanskih šol prispeval članek Šole in učiteljstvo na Slovenskem Štajerskem pred sto leti, ki se bo nadaljeval. Trenutno je zajel le kraje z začetnicami A in B. Pokojni Jan Šedivý pa je v nadaljevanju prispevka Profesorji klasične gimnazije v Mariboru opisal 14 profesorjev, med njimi zlasti zanimivo in toplo Franca Jerovška in Antona Medveda. Vsakogar, ki se zanima za razvoj naše stenografije, bo prav gotovo pritegnil daljši članek Antona Rudolfa Legata z naslovom Anton Zupan in njegov stenografski sistem ter pregled razvoja slovenske stenografije.

Ne smemo tudi mimo zanimivega dokumentarnega umetnostnozgodovinskega članka Sergeja Vrišerja Znamenja in javni spomeniki v Mariboru do leta 1941 in mimo narodopisnega članka Angelosa Baša Orodje v poznosrednjeveškem slikarstvu na Slovenskem; oba prispevka sta zanimiva tudi za zgodovinarja. Narodopisni drobec Jakoba Richterja je objavil in komentiral »sveto pismo« iz celjske okolice leta 1805, ki spominja na ti. verižna pisma, in utegne zanimati tako etnografe kot jezikoslovce. Olga Janša

»Koroški plebiscit«, razprave in članki, Slovenska matica, Ljubljana 1970, uredili Janko Pleterski, Lojze Udè, Tone Zorn.

Dobro leto je tega, ko je na pobudo Inštituta za narodnostna vprašanja in s pomočjo sklada Borisa Kidriča izšla knjiga, ki smo jo Slovenci nujno potrebovali — »Koroški plebiscit«. Knjiga je pravzaprav nadaljevanje ali dopolnitev prve slovenske knjige podobne tematike — Slovenskega koroškega zbornika iz leta 1946. Že uvodoma uredniki in soavtorji »Koroškega plebiscita« ugotavljajo, da bodo poskušali zapolniti vrzel te prve knjige. V »Koroškem plebiscitu« naj bi temeljito in kritično prikazali plebiscitni in oboroženi boj v letih 1918—1920. Če sodimo knjigo po tem osnovnem namenu, moramo zatrditi, da je popolnoma uspela.

»Koroški plebiscit« je zbirka razprav in člankov naših najvidnejših zgodovinarjev in poznavalcev koroškega vprašanja. Enega med njimi, dr. Julija Felaherja, žal ni več med živimi, njegova razprava »Slovenska zahodna Ziljska dolina v prevratnih dneh 1918—1919. Zgodovinska resnica o 24. novembru 1918 v Št. Štefanu«, pa je kljub temu med razpravami v knjigi, saj jo je avtor njej tudi namenil.

Slovenci se že dolgo zavedamo nerešenega manjšinskega vprašanja tako v Avstriji, kot v Italiji in na Madžarskem. Toda ponavadi reagiramo zelo kampanjsko in to šele takrat, ko gre za kak konkreten primer kršenja pravic manjšine. Doslej je bilo vse premalo znanstvenih razprav o teh vprašanjih, ki bi bile dostopne širši javnosti. Ravno knjiga »Koroški plebiscit« je eden izmed načinov približevanja znanstvene besede široki javnosti.

»Koroški plebiscit« bi moral iziti že oktobra 1970 v času petdesete obletnice koroškega plebiscita. Toda, kot pravi v svoji recenziji »Koroškega plebiscita« Peter Vodopivec (Mladina, 11. maja 1971), zamuda pri izidu ni na škodo njegove aktualnosti, saj je nemško praznovanje 10. oktobra 1970 pokazalo na še nepreživeto velikonemško miselnost nemške večine. Razprave, ki jih najdemo v knjigi, so usmerjene predvsem v proučevanje plebiscitne odločitve leta 1920.

Ob tej primarni usmeritvi pa razprave pojasnjujejo še, kakšno zgodovinsko vlogo je imela Koroška v slovenski zgodovini, kakšni so bili nemško-slovenski odnosi na tem delu slovenskega narodnostnega ozemlja in, seveda, kaj je privedlo do usodne odločitve ob plebiscitu na Koroškem.

Avtorji so si edini, da je na (za Slovence) negativne rezultate plebiscita vplivala vrsta faktorjev. Sam bi te vzroke razdelil na »zunanje« in »notranje«. Nihče se ne odloča sa-

mo za enega, temveč išče povezanost med njimi. Med »zunanje« je nedvomno treba všteti mednarodni in notranji položaj SHS po prvi svetovni vojni in s tem v zvezi tudi »Slovensko Koroško v diplomatski igri leta 1919«, kakor je naslovil svojo razpravo Bogo Grafenauer. Drug tak »zunanji« vzrok je čudna, neodločna in nebogljena slovenska politika po razpadu Avstro-Ogrske. Ta vzrok nam je med drugim prikazal Lojze Udè, seveda skozi prizmo vojaških bojev na Koroškem v letu 1918—1919. Najbolj jasno pa nam slovensko politiko na Koroškem od leta 1948 do prve svetovne vojne pojasnjuje Janko Pleterski, ki v knjigi sodeluje s tremi razpravami.

Med »notranje« vzroke poraza na plebiscitu pa bi lahko prištevali historično tradicijo razdeljenosti slovenskega narodnostnega prostora, nemški nacionalni pritisk pred prvo svetovno vojno in med njo ter seveda socialno in gospodarsko podrejenost.

»Koroški plebiscit« obsega dvanajst razprav, ki jih je napisalo devet strokovnjakov: Fran Zwitter, »Etnične in družbene osnove koroškega vprašanja«; Janko Pleterski, »Slovenska Koroška pred prvo svetovno vojno«; Janko Pleterski, »Koroški Slovenci med prvo svetovno vojno«; Lojze Ude, »Vojaški boji na Koroškem v letu 1918/1919«; Janko Pleterski, »O prvinah in značaju plebiscitne odločitve«; Julij Felaher, »Slovenska zahodna Ziljska dolina v prevratnih dneh 1918—1919. Zgodovinska resnica o 24. novembru 1918 v Št. Štefanu«; Tone Zorn, »Prispevek k vprašanju jugoslovanske uprave v plebiscitni coni A«; Bogo Grafenauer, »Slovenska Koroška v diplomatski igri 1919«; Ivan Tomšič, »Problemi sodobnega meddržavnega plebiscita in koroški plebiscit 1920«; Drago Druškovič, »Različnost dveh pisateljskih sporočil«; Tone Zorn, »Koroški Slovenci v letih 1920—1930«. Tone Zorn je tudi avtor krajše bibliografije o koroškem plebiscitnem obdobju z naslovom: »Tiskani viri in literatura o koroškem plebiscitnem obdobju«. Z namenom, da bi bila knjiga dostopna tudi evropski javnosti in tujemu znanstvenemu svetu, so na koncu vsake razprave povzetki v nemškem in angleškem jeziku. Publikacija je opremljena tudi z vrsto faksimilov, slik in zemljevidov, kar pripomore k jasnejši in bolj nazorni predstavi problemov, obravnavanih v posameznih razpravah.

Janko Pleterski je v svoji tretji razpravi pokazal še na eno pomembno komponento pri plebiscitni odločitvi. Podrobno je pregledal in analiziral propagandno gradivo, ki sta ga obe strani uporabljali v tistih časih. V razpravi je jasno pokazal na dva elementa. Prvič na to, da je »plebiscit po zamisli in odločitvi velikih držav narodno pripadnost docela iz-

ločil, je ni niti evidentiral in vsakega posameznika postavil pred čisto osebno, tajno odločitev, ki je imela značaj glasovanja na političnih, strankarskih volitvah«. Torej, če lahko poenostavim, udeleženci plebiscita so glasovali za pristop k državi in ne za pripadnost k narodu. Vodilo jugoslovanske propagande pa je bilo: Slovenci morajo glasovati v soglasju s svojo narodnostjo za svojo narodno državo.

Na drugi strani pa poskuša Pleterski ugotoviti vlogo in pomen avstrijske socialdemokratske stranke pri opredelitvi Slovencev ob plebiscitu. Avstrijska propaganda in z njo seveda tudi socialdemokratska je Slovincem obljubljala namesto kraljevine republiko in — kar je najvažnejše — obljubljala jim je popolno nacionalno svobodo in avtonomijo. Ob analizi teh podatkov je avtor prišel do zaključka, da je za Avstrijo glasovalo okrog 10.500 Slovencev, kar polovica njih pa je to storila pod vplivom socialdemokratske stranke. Vzporedno s tem tudi ugotavlja, da so vsi Slovenci glasovali za Avstrijo, ker so bili globoko prepričani da bo nova republika Avstrija, ki ni dežela socialnih in političnih nasprotij kot SHS (po prikazovanju avstrijske propagande), zagotovila dvojezičnost na Koroškem brez boja za nacionalne pravice.

Razprava F. Zwitterja »Etnične in družbene osnove koroškega vprašanja« sega dosti globlje v bit koroškega vprašanja in v tej zvezi tudi v koroški plebiscit, kot je razvidno iz naslova. Zwitter postavlja koroško vprašanje v širši evropski in časovni okvir, poleg tega pa razpravlja tudi o splošnih pojavih in vprašanjih, zvezanih z nastankom modernih narodov, kot tudi o problematiki »historičnih« in »nehistoričnih« narodov. Iz njegove razprave izžveni ugotovitev, »da je koroško vprašanje, a tudi slovensko narodnostno vprašanje v dobi med sredjo XIX. stoletja in prvo svetovno vojno izrazil primer konflikta med etnično grupo mase prebivalstva in etnično grupo višjih socialnih slojev«.

Tone Zorn sodeluje v knjigi z dvema razpravama. V prvi govori o vprašanju jugoslovanske uprave v coni A, v drugem pa o koroških Slovencih v letih 1920—1930. Obe razpravi sta, skupaj z Grafenauerjevo, Felaherjevo, Udetovo in Tomšičevo pomembna kamenčka v mozaiku slike in predstav o problematiki koroškega plebiscita. Morda bolj pomembna kot prva je druga razprava, ki nam nazorno pokaže »pozabljenost« republike Avstrije. Že takoj v prvem desetletju po plebiscitu je namreč nemška Koroška pozabila na velike obljube, dane v času plebiscita.

Naj na koncu le z nekaj besedami omenim še eno razpravo. Drago Druškovič v svojem prispevku »Različnost dveh pisateljskih spo-

ročil« posega v zanimivo in morda nekoliko neobičajno obravnavanje koroškega vprašanja. Avtor je vzel v roke dve knjigi, ki sta nastajali sočasno in vzporedno, a vsaka na svojem jezikovnem področju. Primerjal je knjigo Prežihovega Voranca »Požganica« in Perkonigove »Patriote«. Obe namreč opisujeta plebiscitni koroški svet. S primerjavo je Druškovič analiziral individualne poglede obeh pisateljev na narodna in socialna razmerja na Koroškem.

»Koroški plebiscit« je uspela knjiga. Ne samo, da so avtorji naslovni problem osvetlili z dveh bolj ali manj znanih strani, ampak so poleg tega vprašanja odprli še vrsto novih, ki jih je nedvomno treba še obdelati (npr. vprašanje deagrarizacije koroškega prebivalstva in vpliv tega procesa na nacionalno zavest). Kljub morebitni bojazni, da bo knjiga preveč tematsko opredeljena, to ne drži. Knjigo lahko vzame v roko vsak, ki se želi поблиže spoznati z koroškim plebiscitom, pa tudi tisti, ki želi zvedeti kaj več o problemu slovenske manjšine na Koroškem.

Dušan Nečak

Bernhard Wurzer, *Die deutschen Sprachinseln in Oberitalien; Bozen, Athesia 1969, 256 str.*

Franz Tumlner, *Das Land Südtirol; München, R. Piper 1971, druga izdaja, 424 strani s časovno kroniko od prazgodovine do 10. 8. 1970.*

Cristoph Pan, *Südtirol als volkisches Problem; Stuttgart & Wien, Braunmüller 1971, 147 str. Zbirka »Ethnos«, št. 9 (Oris južno-tirolske etno-sociologije).*

Pišemo Južna Tirolska, ker gre za nemško poimenovanje avtonomne pokrajine; ta se uradno italijansko imenuje »Alto Adige« — Zgornje Poadižje, ki s pokrajino »Trento« — Tridentinsko sestavlja »deželo« — »Regione Trento-Alto Adige«. Moram še dostaviti pripombo, da južni Tirolci v nasprotju z našimi zamejci iz »dežele Furlanije-Juljske krajine« prevajajo italijansko »provincia« ne s »pokrajina« temveč z »dežela«. »Regione« ostane »Region« in to samo zato, da njihova »provincia Bolzano«, pokrajina Bozen, ostane ob poimenovanju Južne Tirolske kot že od A. Hoferja dalje: »Land« — »dežela«.

Wurzerjeva publikacija je zelo razširjen ponatis članka iz koledarja (Reimmichelkalender 1958). Razširitev zadeva tako geografske kakor zgodovinske podatke, ki sežejo do predrimске dobe in naselitve Bavarcev itd., zajemajo ves alpski svet, ne le Reciyo tudi Norik avtor omenja; ne le današnje južne Tirolske tudi Koroško. Seže v dobo italijanskega iredentizma (str. 149—155), fašistične

italianizacije, opcije za rajh (1939). Pobija »pravljico o pangermanizmu« (str. 164—165), pri tem se naslanja le na uradne avstrijske pravne in upravne podatke in določbe, iz katerih je »germanizacija« res izključena »za tridentinske Italijane«, zamolči politični boj Tridentincev za avtonomijo svoje pokrajine, ločene od Tirolske in Innsbrucka. Zamolči, da je ob maloštevilnih tridentinskih iredentistih bila prav taka, mogoče celo bolj kričava skupina »vsenemcev« (Alldeutsche Schönererjeve smeri) tudi v »sveti« deželi Južni Tirolski, ki je še spomladi 1918 na zborovanju »Tiroler Volksbunda« v Sterzingu (Vipiteno) zahtevala ponemčenje Tridentincev, Nemca za nadškofa in celo aneksijo italijanskih, to je kraljevini Italiji pripadajočih »Trinajstih« in »Sedmih občin«. Ne gre tudi prikazovati plebiscit iz leta 1939 samo kot »zločin nacizma-fašizma«, ki je zadel »nedolžne« južne Tirolce — v splošnem je to res — ali tako v Boznu, Briksnu kot na Trbižu v Kanalski dolini (za njim je stal »Klagenfurt« — Celovec) so bili kar »vplivni« ljudje in za njimi kar »lepo število« »Volksleute«, ki so izzvali plebiscit za Kanalsko dolino, vsi pa so delali, agitirali, vabili, mamili in celo »grozili«: v Italijo vas izselijo, če ne glasujete za firerja...

Samo nekaj kratkih podatkov glede samih nemških jezikovnih otokov. Prvič naj omenim tiste, ki spadajo k provinci Trento, katerim avtor posveti največ zanimanja in prostora (str. 13—91). Pri splošnem opisu se mi zdi, da le malo preveč poudarja Nemce v Tridentu, Roveretu, Arcu in Rivi. Kje pa ni bilo Nemcev, dokler je obstajalo »sveto rimsko cesarstvo nemške narodnosti«?

Na prvem mestu (str. 36—40) omeni »nemški otok« »nemške občine« ob Nonsbergu in Flemstalu, toda te danes niso več jezikovni otoki; že 1949 so bili odtrgani od province Trident in priključeni Boznu, uživajo torej vse pravice kot vsi drugi južni Tirolci pokrajine Bozen. Pod Tridentinsko pa je ostalo pet naselij (str. 44—74) v dolini Fersen (Fersental) vzhodno od Tridenta. Avstrijsko štetje iz 1910 je dalo 1785 Nemcev nasproti 36 Italijanom. Dva taka kraja sta na tem področju zginila v dvajsetem stoletju, Vignola (Walzburg) in Falesine (Falisen), ko je štetje leta 1880 ugotovilo 130 Nemcev : 0 Italijanov, je 1890 bilo Nemcev 0 : 146 Italijanov. V pojasnilo dodajmo, da gre za stranske doline, ki se odpirajo proti centru Tridenta; odtrgane, bolj oddaljene od nemškega Bozna. Najbrž bi tudi mi dali prav južnim Tirolcem, če se trudijo, da bi imenovanih pet naselij Fersentala dobilo svoje jezikovne pravice.

Ne prepriča me pa avtor s podatki o nemškem jezikovnem otoku v dolini Sugana (Val

Sugana), kjer daje številne zgodovinske podatke zlasti za glavni kraj zgornje suganske doline Pergine (nemški Persen). Gre pa v resnici za grad nemških fevdalcev, navaja pa sicer še zaselke, kjer so »nekoč« delali nemški rudarji.

Vsekakor pa lahko stavimo še en kraj tridentinske pokrajine v isto vrsto kot naselje iz Fersentala, nemški Lusern, ital. Luserna (str. 74—91), avtor ga upravičeno imenuje »Vorort« k »Sedmim občinam« — Sette comuni — Sieben Gemeinden«, ki so pa bile pod Beneško republiko, nato pod kraljevino Italijo.

Zadosten dokaz za nemštvo Luserna in naselij Fersentala je tudi »nesrečni« plebiscit iz leta 1939. Oboji so optirali za nemški rajh (str. 90—91). To so »nekateri navdušenci« za firerja, dodajmo v pojasnilo, »naknadno« izposlovali, ne da bi jim izposlovali pravico, da jim italijanska vlada odkupi dom in zemljo, ki so jo, če ne vsi vsaj nekateri zapustili, preselili so jih na Češko v Budjevice, ki so jih 1945 »vrat na nos« morali zapustiti... No, sporazum De Gasperi-Gruber jim je dovolil reopcijo za republiko Italijo in ta jim je vrnila tudi dom in zemljo.

Zunaj stare Tirolske in Tridenta leže naselja že omenjenih »Sedmih občin« in »Trinajstih občin«, vsa na visoki planoti, ko prva gravitirajo na Vicenzo, druga na Verono. Avtor jim z dolgim uvodom posveti vsakemu posebej kar drobno pozornost (str. 92—145). Gre za notranjo kolonizacijo iz najstarejših dni naselitve, iz dobe fevdalnih gospodov tako cerkvenih kot posvetnih. Oddaljenih trinajst občin z zaselki (str. 113) se je že v osemnajstem in devetnajstem stoletju utopilo v italijanskem morju. Leta 1739 je od 13 občin bilo še 12, kjer se je slišala nemščina. 1820 jih je bilo še devet. Isto se je zgodilo s »sedmimi občinami« malo kasneje. Vendar pa je še do zadnjih dni živelo staro nemško narečje na ozemlju »Trinajstih« v Giazzi, nemškem Ljetzanu, kot smo že omenili blizu »sedmih občin« danes tridentinski, a nemško govoreči Lusern. Dobro podčrta vpliv Benetk in Beneške republike. Kdor bo obdeloval zgodovino Beneških Slovencev, bo moral upoštevati analogije za tu in tam. Pa še beneške vojne šestnajstega stoletja omeni in dobo reformacije.

S tem je Bernhard Wurzer končal »jezikovne otoke«, ki so mu kot »tirolskemu germanistu«, kot ga imenuje Franz Tumler (l. c. str. 329—332), blizu, blizu po čustvu in študiju. V VI. poglavju (str. 167—206) stopi na vzhod v Furlanijo.

Že naslov poglavja »O nemški besedi, ki je utihnila v Furlaniji« bo čudno zazvenel v ušesih Slovencev, kaj šele samega Furlana. Kar sprejeli bi, kar piše o treh resničnih

nemških jezikovnih otokih v zgornjem porečju reke Piave (str. 185—190), gre za nemški Bladen (narečno Bloden) za italijansko Sappada, za Zahre-Sauris, samotno gorsko vasico v Karnskih Alpah in za Timau (nemški Tischlwang) na prelazu Plöcken (ital. Monte Croce), ki ima zvezo z mestecem Mauthen-Mute v zgornji Ziljski dolini. Ali, kar piše — citira po nekem Schiberju (Das Deutschtum südlich der Alpen, in to že iz 1902 in 1903 v Ztschr. d. DÖAV, torej glasilu nemško-avstrijske planinske zveze) — presega vse meje...

Furlanija... »ni dvoma, da imamo tu opravka z rezultatom, ki se mora zahvaliti svoji pripadnosti k vojvodini Koroški« (str. 178) in še nadaljuje, da bo na vsak način jasno: »Ob Nemcih, ki so se tam naselili v zgodnjem srednjem veku, je bilo ozemlje naseljeno še po Romanih in Slovanih«. Torej ob Nemcih »še«... O Furlanijah, o teh Reto-romanah ne ve nič. Med številno literaturo citira neke članke iz leta 1910 in 1912, a P. Paschinija ali njegove zgodovine La storia del Friuli ne pozna...

Prav za tem glavnim uvodom o Furlaniji, kjer so seveda (str. 168) omenjeni nemški oglejski patriarhi: do 1436 da je med 30 bilo 15 Nemcev... slede (na isti strani) Goriški grofje še vedno pod Furlanijo; sledi: Prebivalci Ampezza so Ladinci (str. 178—180), kar je res, ali pod Furlanijo niso spadali, pač pa pod Tirolsko. Skratka Wurzer je tu pozabil, da bi moral pisati o »nemških jezikovnih otokih«, se pravi, o ljudeh, ki so več ali manj strnjeno posedali ali še posedajo kraje in jih zamenjal s fevdalci nemškega pokolenja, ki so sedeli na svojih gradovih ali gospodovali v mestih. Seveda so ti imeli tudi svoja poimenovanja za kraje, mesta, mesteca, vasi in naselja, ki so jim bila podložna. Prosim, kar štiri strani in pol (str. 181—185) je dolg seznam: Deutsche Ortsnamen in Friaul, dokaže pa nič. Da zaključim o Furlaniji in Furlanijah: Namesto, da bi pisal o »otokih«, nam je dal obsežno sliko o »čereh«, o nemških gospodstvih, ki so bila nekoč, a nujno zginila v furlanskem morju že pred padcem knežje oblasti oglejskih patriarhov, že za boja teh z Beneško republiko in nato pod njo. Ali že pod patriarhi je nastala neka povezava furlanskih zemljiških gospodov, ki je ostala pod nadrejeno oblastjo Benečanov in je znana kot: Patria del Friuli.

In še ena »zgodovinska ugotovitev« Wurzerja glede naših goriških krajev. Vtaknil jo je kar tja, kjer govori o Ladincih Ampezza. Ko omeni »Gorico« — »Görz... als deutsches Gemeinwesen...«, sledi: »Dokaz za nekdanjo eksistenco nemškega ljudstva imamo tudi v dolini Soče in njenih pritokov. Tu je ob prelazu Predil, »Flitsch« (Bovec), dalje

nato Caporetto (Karfreid)«, blizu tam Tolmin... Cerkno (seveda »Kirchheim«). In še slede nato nemška imena krajev iz doline Vipave... Konča takole (str. 180): »Nemška diaspora v Vzhodnih Alpah, ki je nekoč obstajala, je izginila. Del je romaniziran, del... sloveniziran«. Če bi vsaj omenil nekdanje »Nemškorutarje« in tiste tam okrog, ki jih je patriarh res preselil s Tirolskega, ne, o teh Wurzer ne ve nič. Pač pa sta bili Tolminska in Vipavska nemški celo po zemljevidu (str. 256).

Za pravimi »nemškimi jezikovnimi otoki«, ki smo jih že kratko omenili v Karnskih Alpah, obdeli (str. 196—206) pod naslovom: »An der Dreiländerecke...« še Kanalsko dolino. Tu ima uvodoma nekaj zgodovine in zemljepisa. Spodrsrlaj je trditev, da je »izvir Save pri Beli peči prišel pod Italijo«. V zgodovinskem delu zveni še po avstrijskem patriotizmu kar eno stran dolg opis (»Termopile pri Naborjetu«) boja Avstrijcev s Francozi leta 1809.

Narodnostno razmerje Kanalske doline podaja avtor po avstrijskem ljudskem štetju iz leta 1910. Po njem sledi, da so se »nemški in slovenski Korošci pod fašizmom v svoji etnični substanci dobro držali« (str. 199).

Opcijo za rajh podaja po Th. Weiterju iz leta 1961. Zaključí, da »danes (to je 1961) živi v Kanalski dolini 860 nemško govorečih Korošcev in 1895 Slovencev«. Opcija Kanalčanov z naše strani še ni doživela posebne študije, ker ni pri roki virov. Dostopne podatke je dal T. Zorn v oceni C. F. Latourjevega dela v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja 1963.

Razpravo o Kanalski dolini zaključí nekaj strani dolg članek o »razlastitvah v Kanalski dolini«. Prizadeti so bili lastniki in dvolastniki na italijansko-avstrijski meji leta 1939, ko je Mussolini začel gradnjo svoje utrjene črte tudi proti nacistični Nemčiji. Za odškodnino večinoma nemško govorečih teko še danes pogajanja med Rimom in Dunajem.

Wurzer konča svoje »nemško govoreče jezikovne otoke« tako, da od vzhoda Italije preide na zahod v dolino Aoste in Piemont (str. 207—214). V teh dveh pokrajinah na meji Francije in Švice žive še nemško govoreči »Walserji«, o katerih izhajajo še študije Nemcev in Švicarjev. Gre za vrsto dolin in dolinic, mestec, vasi in zaselkov. Kratek pogled na Wurzerjevo publikacijo naj končam s tem, kar piše v začetku knjige, ko obdeluje preselevanje in naseljevanje ljudstev po zlomu rimskega imperija, ko omenja Koroško. Ta »visoko razvita pokrajina tako gospodarsko kot kulturno iz rimskega časa« naj bi po vdoru Obrov v letu okrog 600 bila tako razrušena, prebivalstvo se je razbežalo..., da ostane »dežela brez žive duše« (... »das Land

menschenleer«). Šele v sedmem stoletju sledi naselitev Slovanov, katerim je pa stala nasproti naselitev Bavarcev... (str. 18). O prednikih Slovencev v šestem stoletju na Koroškem nemško ostro narodno usmerjeni tokovi radi molče... Wurzer pozna le take vire. (Žal je treba ugotoviti, da južnotirolska skupnost naše Korošce v svojih dnevnikih in tednikih prikazuje tudi tako, da najraje o njih molči, če pa piše, piše strogo nemško nacionalno). So pa le še izjeme med južnimi Tirolci, ali teh nimajo za »pravoverne«. Tako je ob stran Clausa Gattererja (obsežno delo »Im Kampf gegen Rom« iz leta 1968) sedaj stopil še Franz Tumler.

Tumler je rojen v Bolcanu leta 1912. Po starem očetu je doma iz zgornjega Poadižja, iz doline Winschgau, kjer je še vse do reformacije prevladovala latinščina, na katero je Tumler ponosen, dasi se danes priznava za Nemca. Dorastel je v Avstriji, v Linzu. Postal je učitelj, ali že mlad se je uveljavil kot pisatelj romanov. Danes živi v zahodnem Berlinu. Njegova »Südtirol« je svojevrsna knjiga. Od prvega romana (Das Tal von Lausa und Duron, 1935) se je čutil trdno povezanega z zemljo svojih prednikov, čeprav jo je le nekajkrat obiskal. Zadnjič v letu 1968. Na ta obisk se je moral pač temeljito pripraviti z obširnim študijem, tako da bralec ob čitanju knjige kar gleda vso širino časa in prostora te zemlje, Južne Tirolske, o kateri je pregledal vse znanstvene stroke. Od geologije, geografije, zgodovine vseh smeri: politične, kulturne, zlasti umetnostne, ali tudi socialne in gospodarske ni pozabil. In jezikovne; Ladinci imajo še svoje poglavje (str. 223—246), čeprav so navzoči povsod; ob narodnostni strukturi je gospodarska in še s statistikami postreže o obsegu kmetij, o donosnosti vinarstva in sadjarstva, vrtnarstva, ki se še preizkuša. Bibliografija najvažnejših del, ki so samo »klasična«, obsega le tri strani (str. 422—424), toda ko prebiraš njegova izvajanja, čutiš, da piše iz mnogo širšega znanja in spoznanja.

Tako opremljen je obiskal posamezne doline, zlasti pustiško, ki je zanimiva tudi za nas, Winschgau, ki sta med glavnimi, ali tudi stranske. Srečal se je z znanstveniki: Egona Kriebacherja omenja, ki študira narečja okrog Innichena (str. 171 in dalje), K. Wolfsgruberja (citira ga na mnogih mestih, zlasti na str. 171—180), ki pozna zgodovino umetnosti in zgodovino sploh. Imenuje in na kratko oceni učitelje, duhovne, ki jih je srečal, spraveval ali poslušal. Pa tudi vrsto »malih« ljudi: kmetov, pastirjev... Ni moči vsega povedati: planšarstvo podaja in je kar podobno tistemu, o čemer sta pri nas pisala planinca Henrik Tuma in Joža Abram (sedaj v zbirki Moja Trenta, Goriška Mohorjeva 1972; članek: Na Zapotoku iz Planinskega vestnika,

1906). Prerez skozi zgodovino planinstva Južne Tirolske je kar zanimiv (str. 275—286).

Tumler je hotel in v svoji knjigi to podaja: svoj znanstveni aparat preveriti ob živi konkretnosti. Tudi zgodovino! Za strogega zgodovinarja bo to čudno zvenelo, ali... Tumler poskuša. Knjiga bo tu in tam za bralca težka, podajanje je zelo jedrnato, premočrtno, brez kritik na desno in levo, brez polemike. Treba je Južno Tirolsko poznati vsaj iz knjig, da Tumlerja doumeš, kako gleda, sprašuje, posluša, ugotavlja. Analizira ugotovljeno, primerja z zapiski znanstvenih strok, kritično preverja in pove svoje. Res je: iz njega govori in gleda umetnik. Čutiš, da se zagleda ne samo z očmi znanstvenika, pač pa tudi z očmi umetniške intuicije.

Naj omenim še nekaj glede Koroške, prednikov Slovanov in Bavarcev, da pokažem drugo plat medalje, ki je prej ocenjeni Wurzer ne pozna ali zamolči. Ob samostanu Innichenu, ustanovljenem za pokristjanjevanje »propter incredulam generationem Sclavorum«, se razpiše kar na dolgo (ob zgodovinarju Hutterju, mimo in prek njega, ki mu daje vir, str. 67—70), ali skratka pribije: pokristjanjevanje je pomenilo tudi germanizacijo, saj so bavorski gospodje hoteli predvsem izkoristiti zemljo (in seveda ljudstvo). Na drugem mestu (str. 175) piše zopet o Innichenu, ki »je imel opravka s Slovani«, jih ponemčil, ali tako, da so ob ponemčenju vplivali na lokalno nemško narečje (z izgovorjavo »ui«). Tu omeni, ko Wurzer piše »o deželi brez žive duše«, da so že od 6. do 8. stoletja posedli zemljo vsaj do Innichena. Spopad z Bavarci leta 592, nato še odločilno leto 612 sta jim zaprla Pustriško dolino. Še več, celo nekaj kilometrov širok pas gozdov omenja, ki je ločil Bavarce od Slovanov... S tem v zvezi se sklicuje na Küebacherja, da »se starobavarski okraj Pustertala loči od onega v okolici Innichena tudi v gradnji hiš«, kmečkih dvorov. Bavarski dom ima štirikapno hišo (»Walmdach«) kot »znak imenitnosti«, Innichen pa le dvokapne. »Krščenim in germaniziranim Slovanom jih najbrž niso niti dovolili: bili so manjvredno ljudstvo«.

Tumler ima sploh svoj pregled na zgodovino Tirolske: ta ne sovпада s tistim A. Hofferja, ki se bije za »sveto deželo« Tirolsko, ne sovпада z gledanjem Avstriji zvestih Tirolcev v letih 1915-18, in seveda tudi ne z ideološko linijo današnjega vodstva južno-tirolske ljudske stranke. Tumler gradi svoj pogled na zgodovini poselitve po Bavarcih. Retoromanski (retski) substrat da je bil močnejši. V začetku da je do neke mere bil bavorski oblasti podložen, kmalu pa se dvigne in tekmuje z njo. To vidi zlasti v boju škofije Chur, ki je bila pretežno retoromanska, s tirolskimi grofi. Ko ti izginejo, pridejo

Habsburžani, za katere se Tirolci odločijo (str. 71—73). Za zgodovino Tirolske da je bil to »ein folgeschwerer Tag«... »proti naravi dežele...« da je bila ta odločitev. Lahko bi bila deželica za sebe kot Švica, ali pa bi šla skupaj s Švico. Samo enkrat je bil še tak poskus kmečki punt, ki ga je vodil Miha Gaismaier (1525—1526). Tumler tu sledi češkemu zgodovinarju J. Maceku in ga citira (Tyrolska selská válka a Michail Gaismaier, str. 300 in dalje).

Cristoph Pan je južni Tirolec. Tu priobčuje svojo habilitacijo, predloženo na pravni fakulteti v Innsbrucku.

Prvi del (60 strani) študira in določuje terminologijo in bistvo najelementarnejših osnov družbe: Ljudstvo, država, narod. Osnova mu je »Volk« — ljudstvo, kar je bistveno za nemški svet, in ne »Nation« — nation (francoski) — nazione (ital.), kar je bistveno za romanskega.

Drugi del daje etnično problematiko Južne Tirolske. Razpravlja o Nemcih, Italijanih kot jezikovni skupinah, manjšinah in ljudskih skupinah.

Delo navajam zato, ker se mi zdi, da zelo jasno in kratko obdeluje problem Ladincev, ki so tudi za nas Slovence zanimivi zaradi sorodstva z našimi zahodnimi sosedi Furlani. Naj tu mimogrede še omenim, da prej imenovani Tumler ni vedel za Furlane, da jih je kar 400.000 (drugi menijo pol milijona), da so Retoromani (glej Tumler l. c. str. 224 in dalje), češ na nobenem zemljevidu razen imena »Friulani« jih nisem našel, še avstrijska monarhija jih ni štela.

Nastane vprašanje, ali so Ladinci in Furlani »ljudstvo«. Pan za Ladince pravi: Ne. Stoletja so bili povezani z nemško govorečimi Tirolci, z njimi se imajo za »Tirolce« kot eno ljudstvo ali kot posebna jezikovna skupina. Dodajmo: Ladinci so, odkar so pač šole, bili »dvojezični«, obvladovali so nemški in svoj ladinski jezik. Danes imajo »ladinščino« tudi v šolah. Ali da bi se dvignili do nivoja ljudstva, za to ni pogojev: zadnje ljudsko štetje leta 1961 je za Južno Tirolsko ugotovilo: 232.717 Nemcev in 12.594 Ladincev, 2 Italijanov 128.271. Ni glavna ovira »maloštevilnost«, temveč njihova raztresenost po nekaterih stranskih dolinah, ki nimajo pravega centra.

Furlani, naši sosedi, ki so številnejši in imajo mesta (Videm, Gorica), so v nasprotju z Ladinci v prejšnjem stoletju že stopili s svojo furlanščino tudi v tok moderne literature; zlasti liriko Zoruttija je celo veliki Carducci zelo občudoval. Tudi v prozi — prvo mesto gre tu ženi Caterini Percoto — niso zaostali. Toda naše stoletje, stoletje nacionalizma in šovinizma, zlasti ob mejah Italije, je pomenilo ledenomrzel piš na podobne

podvige. Fašizem je uradno zavrl vsako gibanje »della letteratura dialettale«. Bil je prav italijansko-furlanski antifašizem, ki je obudil furlanščino. Zaživela je v odporu, pojavila se je z vrsto mladih po letu 1945, nato zopet ... molk.

Furlani se v nasprotju z Ladinci imajo za »popolo« — ljudstvo, ali prištevajo se k italijanskemu narodu, govore o italijanski narodni zavesti »di sentimenti italiani«. V osnovnih šolah furlanščine ni, v uradih prav tako ne. Živi le v folklori, v pesmih, plesih, nošah, skratka v ljudski umetnosti. Ves študij furlanskega žitja in bitja je koncentriran v Società filologica Friulana, ki izdaja poleg letnega koledarja tudi nekaj publikacij za furlansko ljudstvo. Ali njeno gledanje je v liniji, da le umetniška kreativnost dvigne ljudstvo iz folklorne omejenosti na višji nivo kulture. Vere v tako kreativnost furlanščine pa nimajo in je ne bude.

Ivo Juvančič

Lojze Bolta in Vera Kolšek, Stalna arheološka razstava pokrajinskega muzeja v Celju, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov, 22. zvezek, Ljubljana 1970, 34 strani, 28 slik.

To je že druga knjižica v zbirki Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, ki obravnava Celjski muzej. Najprej je izšel vodnik po lapidariju, zdaj pa še po arheološki zbirki. Oba sta nastala kot posledica na novo urejene arheološke razstave, ki je gotovo ena najmoderneje postavljenih v Sloveniji.

Arheološka obdobja, ki si v vodniku sledijo kronološko od prazgodovine prek antike do srednjega veka, se skladajo s postavitvijo v razstavnih dvorani, tako da se vsak obiskovalec hitro znajde. V vodniku dobi najprej osnovne podatke o obdobju v zgodovini človeštva, kateremu pripadajo razstavljeni predmeti, nato pa opis najdišč tega časa v okolici Celja ter najdb, ki jih hrani Celjski muzej. Na koncu vsakega obdobja sledi kratek spisek strokovne literature. Tako nas vodi od paleolitskih postaj Potočke zijalke, Njivic pri Radečah, Blatnega vrha pri Jurkloštru k najdiščem iz neolitika, med katerimi je najpomembnejši Rifnik. V starejši železni dobi doživi prazgodovinska kultura na Slovenskem svoj višek in zato ni čudno, da je to obdobje tudi na celjskem območju močno zastopano. Pomembno je predvsem najdišče Rifnik pa Hum nad Grižami in manjši Šentjanž pri Rečici in Miklavžev hrib nad Celjem. V mlajši železni dobi je bilo naseljeno že področje današnjega mesta Celja, drugo istodobno najdišče pa je Drešinja vas pri Celju, obe sta nadaljevali življenje v rimskem času.

Medtem ko je obdelal prazgodovinska obdobja in zgodnji srednji vek Lojze Bolta, je orisala zgodovino in arheologijo celjskega območja v antični dobi Vera Kolšek. Glavno najdišče tega časa je seveda Celeja, čeprav so se nam tudi v drugih krajih ohranili zelo pomembni spomeniki, kot je šempetrsko grobišče, tabor v Ločici in villae rusticae v Šmarju pri Jelšah. Kolškova je posvetila največ pozornosti Celeji, ki je ni obdelala le s stališča najdb v muzeju, ampak je to tudi topografija te antične naselbine. Ostankov iz nemirnega časa preseljevanja narodov je na celjskem območju malo, pomembno je le najdišče na Rifniku. Znani pa sta dve slovanski nekropoli, v Laški vasi pri Štorah in Gotovljah pri Žalcu.

Na koncu vodnika je še katalog, ki vodi obiskovalca od predmeta do predmeta, kot so razstavljeni v vitrinah.

Anja Zwitter

Janko Pleterski: »Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo«, Politika na domačih tleh med vojno 1914—1918, Slovenska matica 1971, 323 str. 8°.

S knjigo Janka Pleterskega Slovenci razmeroma pozno dobivamo monografsko delo o enem izmed najbolj prelomnih obdobij slovenske zgodovine. Dosedanje raziskovanje slovenske meščanske politike med prvo svetovno vojno ni zajelo problematike jugoslovanskega gibanja na slovenskih tleh habsburške monarhije v celoti, dotaknilo se je le posameznih problemov ali protagonistov obdobja ali pa politike obeh meščanskih strank, ki je jugoslovanskemu navdušenju med slovenskim prebivalstvom dala odločilno vzpodbudo obravnavalo posredno, ob razkrivanju problematike, ki časovno sovпада z narodno-političnimi gibanji ob koncu vojne. Šele monografska razprava o dozorevanju jugoslovanske misli v slovenski politiki in prek nje med širšimi plastmi slovenskega prebivalstva odkrije razsežnosti te odločitve in pokaže, kako so Slovenci poizkušali nastopiti in tudi dejansko nastopili v tej vojni kot samostojen in kritičen dejavnik. V tem smislu knjiga ni celotna zgodovina Slovencev med prvo svetovno vojno, kakor naglašava avtor v uvodni besedi, temveč se obrača le k enemu vprašanju tega časa: »Kako se je oblikovala politična volja, ki se je izrazila v narodni samoodločbi ob koncu vojne?«

Glavna pozornost knjige je torej usmerjena k politični dejavnosti meščanskih politikov in strank ter h gibanju, ki so ga le-te sprožile s svojim delom doma in v dunajskem državnem zboru jeseni 1917 in spomladi 1918. Pri presoji posameznih dejanj in po-

litičnih odločitev avtorja ne zanimajo toliko individualni vzgibi in razlogi, ki so vodili aktivnost nosilcev politične akcije (čeprav se seveda tudi prikazu in razmišljanju o le-teh ne more izogniti), temveč predvsem posledice in družbeni učinek njihovih dejanj. »Naj so nagibi, politična zrelost, sposobnost ocenjevanja mednarodnih razmer vseh tistih ljudi, ki so vodili deklaracijsko jugoslovansko politiko državne samoodločbe Slovencev skupaj s Hrvati in Srbi, takšni ali drugačni...« razmišlja Pleterski ob koncu poglavja o deklaracijskem gibanju in londonskem paktu...« eno dejstvo je zgodovina nedvomno potrdila. Odločitev Slovencev za lastno državnost skupaj s Hrvati in Srbi ob koncu prve svetovne vojne, pa čeprav jo je spremljalo strašno razkosanje slovenskega naroda in četudi ni hkrati pomenila samoodločbe ljudstva, je vendar odločilno dejanje, ki so z njim Slovenci dokončno postali političen narod« (str. 223). Tako stališče je v marsičem omogočilo nov pogled na nekatera do danes tudi že znana dejstva, s številnimi novimi podatki pa izpopolnilo prikaz in oceno jugoslovanskega gibanja na slovenskih tleh med vojno in odločitev ob njenem koncu.

Uvodna poglavja so namenjena obdobju pred politično strnitvijo slovenskega meščanstva, tj. obdobju od začetka vojne do maja 1917. Pleterski tu podrobno zasleduje ilegalno politično snovanje od prvih samostojnih pobud za politično akcijo, ki so prihajale od liberalnih narodnjakov, do aktivnosti liberalnejšega dela slovenskega katoliškega tabora, predvsem Kreka in Korošca, ki sta večkrat sama računala z možnim porazom Avstroogrske in se poskušala z različnimi stiki zavarovati za razne možnosti izida vojne. Ob prikazu te aktivnosti pokaže Pleterski na diferenciacijo in nasprotja v samem katoliškem taboru na eni strani, na drugi pa na razvoj sodelovanja med Slovenci in Hrvati, h kateremu sta Krek in Korošec intenzivno vzpodbujala, čeprav le z delnim uspehom, saj k skupnemu nastopu nista uspela pritegniti tudi srbsko-hrvatske koalicije.

Sledi čas, ko se po ponovnem odprtju državnega zbora slovenski in hrvatski poslanci avstrijske polovice monarhije združijo v enotnem poslanskem klubu in, ko z majniško izjavo javno izrazijo svoje državnopravne zahteve. V teh prvih mesecih uveljavitve ustavnega življenja poslanci Jugoslovanskega kluba še računajo na preosnovo monarhije, se v tem smislu vključujejo v parlamentarno življenje in razmišljajo o možnih ustavnih spremembah. V sklopu vprašanj, ki jih odpira ta čas, se Pleterski ustavlja najprej ob posameznih določbah same majske izjave, nato pri odnosu posameznih slovenskih politikov do monarhije (predvsem Jegliča, Kreka in

Korošca) in ne nazadnje pri poizkusih avstrijske nemške politike, da bi našla rešitev, ki bi vsaj za čas vojne zadovoljila narodno-politične zahteve posameznih narodov.

Z jesenjo 1917 tudi slovenska meščanska politika izgubi iluzije o možni preobrazbi monarhije s cesarjevo pomočjo. Začenja se proces radikalizacije v slovenski politiki tako doma kot v parlamentu. Veliko pozornosti v delu je odmerjeno deklaracijskemu gibanju v posameznih njegovih fazah, na drugi strani pa izostrovanju zahtev poslancev Jugoslovanskega kluba za narodno-politično samostojnost južnoslovanskih narodov v monarhiji. Posebej opozarja Pleterski še na odmev oktobrske revolucije in gesel o miru brez aneksij in samoodločbi pri slovenskem meščanstvu in vpliv antantnih poizkusov za posoben mir z Avstroogrsko. S podrobno analizo razvoja slovenske politike spomladi 1918 in taktike slovenskih poslancev razkrivajo zadnja poglavja knjige kako je gibanje za deklaracijo prerastlo v gibanje za samoodločbo, ki se ob koncu vojne izkaže z ustanovitvijo narodne vlade v Ljubljani in proglasitvijo države SHS.

Spornim vprašanjem kot sta vprašanje politike slovenske socialne demokracije in odnos deklaracijskega gibanja in slovenskega meščanstva do nevarnosti, ki so jo predstavljale določbe londonskega pakta, so v knjigi namenjena posebna poglavja. Ob teh poglavjih se v kratkem književnem poročilu ni mogoče širše ustaviti. Pokazati je mogoče le na avtorjeve splošne ocene: ob vprašanju slovenske socialne demokracije Pleterski naglašja, da slednja »v. l. 1917—1918 ni bila sposobna opraviti vloge zavestnega subjektivnega dejavnika, ki bi izhajala iz lastnih moči slovenskega naroda...« (str. 186). Tudi Tuma kljub svojemu spoznanju o nevarnosti, ki jo prinaša antantna zmaga slovenski meščanski politiki, ni ponudil konkretne alternative. Slovensko delavsko gibanje med prvo svetovno vojno je bilo daleč od tega, »da bi moglo spodbuditi revolucionarno akcijo v vsenarodnem delavskem gibanju«. Pleterski ugotavlja, da je spričo tega dejanski položaj »po januarju 1918 poleg že izgubljene Sušteršičeve ponujal le dve možnosti: deklaracijsko gibanje ali nič«. Ob tej alternativni pa je bil po avtorjevem mnenju — ne glede na londonski pakt — neprecenljivega pomena samostojni in odločilni nastop slovenske meščanske politike, ki je ob zaključku vojne reševanju slovenskega vprašanja zagotovil mednarodni značaj. Edina možna alternativa rešitvi slovenskega vprašanja po prvi svetovni vojni bi bila še večja razcepitev slovenskega prostora. V tem smislu, piše Pleterski, se je slovenska meščanska politika odločila edino pravilno in edino možno in je postala njena »odločitev za

Jugoslavijo odločitev za obstoj Slovencev kot naroda« (str. 224).

Najpomembnejši dosežek dela Janka Pleterskega je, da je pokazalo na strnjenost jugoslovanskega gibanja na slovenskih tleh in veliko intenzivnost slovenske politične pobude. Knjiga razkriva, da je bila slovenska politika med prvo svetovno vojno izrazit in pomemben faktor politične združitve. Tako je gibanje za združitev južnih Slovanov v monarhiji našlo svoje središče na slovenskih tleh in glavno oporo v slovenski meščanski politiki.

V svoji razpravi je Pleterski uporabil številno literaturo in vire. Med viri je mnogo novega arhivskega gradiva, predvsem gradivo dunajskih državnih arhivov, zapiski hrvatskega poslanca Vekoslava Špinčiča in Jegličev dnevnik. Posebnost zase pri tej knjigi pa so tudi opombe, ki nimajo le običajne funkcije navajanja na vire, temveč so tudi same zase izčrpna dokumentacija.

Peter Vodopivec

Milko Škrap: Uporna mladina. Prispevek k zgodovini borbe slovenske tržaške mladine za narodni obstoj pod fašistično Italijo. Trst 1971, 202 str.

Knjiga je izšla kot tretje delo v zbirki Kosovelove knjižnice, ki jo izdaja revija »Zaliv« v Trstu. Posvečena je spominu bazoviških žrtev ob 40-letnici ustrelitve.

Avtor v uvodu poudarja, da je danes večina arhivskega gradiva za obravnavano tematiko uničena. Kolikor niso uničili zapiskov člani tedanjih slovenskih mladinskih društev na Primorskem sami že ob razpustu društev, so to storile fašistične oblasti. Po naključju so se ohranili zapisniki sej mladinskega društva »Sv. Ivan«, katerega član je bil tudi Milko Škrap. Pri pisanju knjige se je pisatelj tako opiral predvsem na te zapisnike; komentiral in dopolnil jih je s spomini še živih članov tržaških mladinskih društev iz obdobja po prvi svetovni vojni in seveda s svojimi spomini. Na žalost je znanstveno-kritični aparat pri Škrapovi publikaciji skoraj v celoti izostal, zato je ne moremo uvrstiti drugam kot med tisto zvrst sodobnih memoarov, ki s pridom uporabljajo zgodovinske vire.

Nikakor pa ne moremo trditi, da vsebina Škrapove knjige ni zanimiva ali da obravnavano obdobje in v knjigi zajeti dogodki niso za slovensko narodno zgodovino pomembni. Zgodovinarji bodo nedvomno še morali celovito osvetliti primorsko zgodovino v času nebrzdanega znašanja fašistov nad Slovenci in nad njihovimi organizacijami, ustanovami in društvi. Še zlasti Škrapovi kratki pregledi

delovanja posameznih mladinskih društev jim bodo lahko služili za eno izmed izhodišč.

Kronika mladinskega društva »Sv. Ivana« obsega pravzaprav kratko obdobje, to je od ustanovitve v aprilu 1926 pa do razpusta 14. 9. 1927. Mladinska društva pa so na Tržaškem delovala že od 1921 in 1922 naprej. Mladino so združevala v raznih sekcijah: športnih, glasbenih, dramskih, turističnih. Prirejala so šolske tečaje. Nekatera so imela svoje knjižnice in hranilnice. V naslednjih letih so se pridružila društvom tudi dekleta, ki pa so po avtorjevem pripovedovanju v društvo vnesla »zmedo in nemir«. Zaradi fašističnih pogromov se je število članstva po nekaj letih začelo zmanjševati, veliko članov pa je ohranilo društvene aktivnosti tudi po letu 1927, ko so oblasti z odloki društva prepovedale. Škrap se spominja tudi mučeniške poti nekaterih svojih tovarišev: Slavka Škamperleta, Stanka Čoka, Marija Čotarja in drugih. Ugotavlja, da zgodovina naše polpretek-le dobe prikazuje tragiko, »kako navzlic vsemu odporu naš narod le podlega nasilju in kako izgublja košček za koščkom zemlje na naši najbolj zahodni meji.«

Nataša Stergar

Ivan Jan: Dražgoška bitka. Partizanska knjiga, Ljubljana 1971. 333 str.

Svojo knjigo »Dražgoše«, ki je izšla v Ljubljani leta 1961, je Jan ob tridesetletnici dražgoških dogodkov popravil in dopolnil z nekaterimi novejšimi ustnimi in pismenimi izjavami ter s podatki iz najnovejših objav, pri čemer so še zlasti pomembni rezultati Ferencčevih raziskav nemških virov. Kljub legendarnosti bitke v Dražgošah temelji — po avtorjevem zagotovitvi — tekst celotne tako razširjene knjige na zgodovinskih dejstvih. To izpričujejo tudi številne opombe pod črto in navedbe virov na koncu vsakega poglavja.

Avtor se ne omejuje le na dogajanja v Dražgošah. Podrobno, vendar izredno dinamično je popisal čas od nastanka Cankarjevega bataljona 5. avgusta 1941 in priprav za zimsko vstajo na Gorenjskem do tega, kako so razne skupine bataljona preživele zimo po dražgoški bitki od 9. do 12. januarja. Dejavnost Cankarjevega bataljona je imela z vojaške plati za posledico to, da so Nemci sredi decembra morali na Gorenjskem opustiti kar 18 orožniških postaj, v taki situaciji pa so tudi opustili načrt o skorajšnji priključitvi Gorenjske k rajhu.

Potek bitke in nemško divjanje po umiku bataljona iz Dražgoš sta v glavnem znana, saj se tega pomembnega dogodka slovesno spominjamo vsako leto. Zanimivejše je razglabljanje o vojaških in političnih vzrokih, ki so pripeljali štab bataljona do odločitve,

da sprejmejo frontalni boj. Dražgošani so bili namreč ob prihodu Cankarjevcev enotni v svojem odkritem negodovanju nad prisotnostjo partizanske enote, po odobritvi štaba samega so jih tudi nemudoma prijavili nemškim oblastem v dolini. Po nekajdnevnem bivanju partizanov v vasi pa so se domačini ogreli zanje in so se v bitki dobro izkazali.

Kot klasičen primer iz osvobodilnega boja in kot nekaj edinstvenega v tedanji Evropi je dražgoška bitka prav gotovo zaslužila ponovne temeljitejše znanstvene obravnave.

Nataša Stergar

Miroslav Stiplovšek: *»Šlandrova brigada«*, Knjižnica NOV in POS 10, Ljubljana, Maribor 1971, 808 str.

Monografija o Šlandrovi brigadi, ki je izšla kot petindvajseti zvezek knjižnice NOV in POS, je zastavljena zelo široko, saj je avtor prikaz vojaškega in političnega razvoja brigade postavil v okvir širših vojno-političnih dogajanj tako v prostoru operativnega območja brigade kot na slovenskem ozemlju v celoti. Kot naglaša sam v uvodni besedi se je poizkusil »kar najbolj držati okvirnih navodil, ki jih je piscem monografij o narodno-osvobodilnih enotah pripravila komisija za razvijanje tradicij NOB pri republiškem odboru ZZB NOV«. Tako počiva Stiplovškovo delo v glavnem na ustreznih pisanih virih in literaturi, zaradi preverjanja posameznih podatkov pa je zbral avtor še mnogo spominškega gradiva. Pri pisanju si je Stiplovšek prizadeval prikazati zgodovino brigade kar najbolj pregledno, kar pa zaradi obilnega in raznovrstnega gradiva ni bila povsem lahka naloga: snov je razdelil v poglavja tako, da predstavlja vsako poglavje zase zaokroženo obdobje brigadine zgodovine, ob koncu poglavja pa je bistvene značilnosti povzel v kratkem povzetku. Tak sintetično-analitičen metodološki pristop ne zagotavlja le razmeroma velike preglednosti in jasnosti, pač pa utegne biti tudi svojstven metodološki napotek vsem, ki se bodo pisanja o podobni tematiki lotevati v bodoče.

Glede virov in literature Stiplovšek opozarja, da je zlasti stanje arhivskih virov vplivalo na stopnjo obdelanosti posameznih obdobj in problemov, saj za nekatera obdobja gradiva močno primanjkuje. Tako je malo dokumentov ohranjeno prav o ustanovitvi brigade in nato za njeno aktivnost pozimi 1944/45. Prikaz posameznih akcij brigade je avtor dopolnil z prikazom sovražnikovih načrtov in aktivnosti in zato uporabljal okupatorjeva poročila in arhivsko gradivo. V glavnem je črpal gradivo iz arhivov Inštituta za

zgodovino delavskega gibanja, CK KPS in Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru, naglaša pa, da so zlasti številčni podatki o nasprotnikovih silah ali žrtvah neredko pretirani.

Delo samo je razdeljeno v dvanajst poglavij od katerih deset obravnava posamezna obdobja zgodovine Šlandrove brigade, medtem, ko prvo prikazuje razvoj narodnoosvobodilnega gibanja v savinjskem, revirskem, litijskem in kamniškem okrožju pred ustanovitvijo brigade, zadnje pa se ustavlja pri posameznih njenih službah in pri kulturni dejavnosti šlandrovcev. Teh deset poglavij pomeni deset obdobj življenja Šlandrove brigade od njene ustanovitve avgusta 1943 na Špiku nad Blagovico do njenih zadnjih bojov maja 1945 na slovenskem Koroškem. V skoraj dveh letih svoje bojne poti je Šlandrova brigada operirala v večjem delu slovenskega prostora saj je posegala na Dolenjsko, se bojevala na Štajerskem in vzhodni Gorenjski, v zimi 1943–44 ter v maju 1945 pa celo na Koroškem.

Šlandrova brigada kot operativna enota sicer ni imela stalnega področja delovanja, vendar je razmeroma dolgo obdobje — celih sedemnajst mesecev — delovala v kamniškem, litijskem in savinjskem območju ter tu vse do februarja 1944 opravljala tudi odredne naloge. Ta edinstvena navezanost brigade na povsem določen prostor je omogočila tesno sodelovanje brigade z organizacijami na terenu. Stiplovšek naglaša, da je brigada s svojim delovanjem že kmalu po ustanovitvi olajšala delo aktivistom na terenu pri utrjevanju političnih organizacij, politične organizacije pa so v povračilu pomagale brigadi reševati njene intendantske, obveščevalne, sanitetne in druge probleme ter tako soomogočile uspešnost brigadinih vojaških akcij. »Tako tesno in raznovrstno sodelovanje ter pomoč, kot je bila med brigado in političnimi organizacijami v kamniškem, litijskem, revirskem in savinjskem okrožju,« piše Stiplovšek, »je pri drugih enotah redkost in jo lahko štejem kot eno pomembnih posebnosti« (str. 768).

Vzajemnemu sodelovanju zaledja in vojaških enot je Stiplovšek posvetil vso pozornost in si prizadeval, da bi kar najbolj jasno pokazal na prepletanje in soodvisnost političnega dela na terenu in vojaških operacij, ki je predpogoj uspešnosti vsakega partizanskega boja. Posebno podpoglavje, ki govori o političnem delu v brigadi kaže na prizadevanje, da bi brigada sama s svojo politično pa tudi kulturno-prosvetno dejavnostjo olajšala delo aktivistom OF in KP na terenu. Pri tem svojem prizadevanju je zlasti v prvih mesecih svojega delovanja imela mnogo uspeha, saj je marsikje »utrila pot aktivistom«. Vzpored-

no z prikazom vojaške in politične aktivnosti brigade avtor stalno spremlja tudi razvoj političnih organizacij na terenu in se podrobneje ustavlja pri opisu organizacije osvobodjenega ozemlja v Zgornji Savinjski dolini, ki je nastalo poleti in v jeseni 1944. V splošnem Stiplovšek ugotavlja, da je brigada s svojim politično-propagandnim delom združenim z uspešnimi vojaškimi akcijami celo »lahko bolj učinkovito vplivala na aktivno podporo prebivalstva narodnoosvobodilnemu gibanju kot aktivisti« (str. 716).

Obširno Stiplovškovo delo pokaže na pomemben doprinos Šlandrove brigade k razvoju narodnoosvobodilnega gibanja v vsem slovenskem prostoru, posebno pa v področju IV. operativne cone, v kamniškem okrožju in zahodnih delih Štajerske. Prav v tem svojem operativnem območju je brigada jeseni 1943 in sredi poletja 1944 dosegla tudi svoje največje uspehe, na velike preizkušnje, ki jih je morala prestatiti pa nedvomno kaže velik razpon v številu njenih borcev v posameznih obdobjih njenega boja, saj je imela v času svojih uspehov celo 2500 borcev, medtem ko se je to število ob ofenzivi januarja 1945 zmanjšalo na vsega 78. Vse do prihoda XIV. divizije na Štajersko je bila Šlandrova brigada — kot naglašja Stiplovšek — jedro enot IV. operativne cone. »Njena ustanovitev ni bila le nova etapa v razvoju narodnoosvobodilne vojske IV. operativne cone,« sklene avtor v povzetku svojega dela, »temveč tudi pomembna prelomnica v razvoju narodnoosvobodilnega gibanja na Štajerskem in na skrajnem vzhodnem območju Gorenjske, s svojo dejavnostjo pa je veliko prispevala, da je tudi to območje leta 1944 kljub težavnim pogojem dohitelo razvoj drugih«.

V zadnjem poglavju Stiplovšek podrobno prikaže še notranjo organizacijo dela in življenja v brigadi. Tako obravnava v posebnih podpoglavjih politično in kulturno-prosvetno dejavnost, vojaško izpopolnjevanje in urjenje borcev ter vodstvenega kadra, sanitetno, intendantsko in obveščevalno službo, nato službo za zveze ter brigadno sodišče. Sklepni povzetek celotnega dela pregledno povzame glavne avtorjeve ugotovitve in pokaže na glavne faze razvoja brigade. Sledi še spisek poveljniškega kadra Šlandrove brigade, pregled virov in literature ter kazalo krajev, enot in imen.

Stiplovškova monografija o Šlandrovi brigadi je nedvomno, kot je poskušalo pokazati to poročilo, med najtehtnejšimi deli o narodnoosvobodilnem gibanju na slovenskih tleh. Zanj je avtor dobil nagrado sklada Borisa Kidriča in nagrado 27. aprila.

Peter Vodopivec

Tekstilana Kočevje 50 let. Izdano ob 50-letnici Tekstilane Kočevje v decembru 1971, Kočevje, 111 str.

V navadi je že, da skoraj vsako večje podjetje ob pomembnem jubileju izda publikacijo, s katero prikaže širši javnosti razvoj in uspehe svojega dela. Tako je izdala tekstilna tovarna Tekstilana ob 50-letnici svoje ustanovitve reprezentančen zbornik, ki je lepo opremljen in dopolnjen s fotografijami. S tremi prispevki je zbornik prikazal polstoletno preteklost tovarne, ki je z vključitvijo v kočevski prostor oblikovala med drugim socialnopolitično in gospodarsko življenje Kočevske.

France Kresal je objavil razpravo Tekstilana tovarna sukna v Kočevju 1921—1941. Avtor, ki je dober poznavalec in ki se že nekaj časa ukvarja s problematiko razvoja tekstilne industrije in položajem tekstilcev med obema vojnama v Sloveniji je natančno prikazal razvoj Tekstilane od njene ustanovitve do okupacije. V začetku je okvirno orisal razvoj tekstilnih tovarn v Jugoslaviji, nato še posebej v Sloveniji v času med obema vojnama. Dalj časa se je zadržal pri prikazu gospodarskih okoliščin, ki so pripomogle ob ustanovitvi in razvoju Tekstilane v Kočevju. Tako ustanovitev tovarne leta 1921, preosnovanje jeseni leta 1923 v delniško družbo z udeležbo tujega kapitala, nato obdobje od januarja 1928, ko je spadala pod Zadržno gospodarsko banko, se osamosvojila in finančno naslonila na domači kapital in je dokaj trdno poslovala do leta 1941. Drugi del razprave obravnava Tekstilno delavstvo v Kočevju in njegov socialno-politični položaj. Spričo dejstva, da se je Kočevje dokaj pozno pričelo razvijati v industrijsko mesto, je bilo delavstva ob ustanovitvi Tekstilane razmeroma precej (največ je bilo rudarjev, nato lesnih in gradbenih delavcev in delavcev v opekarnah). Avtor je s številčnimi podatki in medsebojnimi primerjavami prikazal, da se je pričelo sredi tridesetih let število delavstva spreminjati v korist tekstilcev, a se je pred drugo svetovno vojno zaradi redukcije dela število le-teh zopet znižalo. To pa je vsekakor vplivalo na značaj delavskega gibanja tekstilcev v Kočevju. Ob kratkem prikazu meznega in akordnega sistema v tekstilni industriji je Kresal hkrati orisal položaj delavcev v Tekstilani in Horakovi tekstilni tovarni v Kočevju. Nazorno je opisal sicer zapleten razvoj strokovnih organizacij in delavsko gibanje v Sloveniji med obema vojnama in ga povezal s celotnim jugoslovanskim razvojem. Na osnovi arhiva, časopisnih in ustnih virov delavcev v Tekstilani je nato prikazal sindikalno in mezdno gibanje tekstilcev v Kočevju in 15-dnevno stavko, ki se

je pričela 21. maja 1935 v Horakovi tovarni Triglav in se je končala s sklenitvijo kolektivne pogodbe. Čeprav je bil uspeh stavke le kratkotrajen, se delavci v Kočevju velike tekstilne stavke leta 1936 tudi iz objektivnih vzrokov niso udeležili. Takrat je bilo v Tekstilani le malo zaposlenih, ker zaradi požara leta 1935 še niso bili obnovljeni obrati. Položaj v Horakovi tovarni pa je postajal čedalje slabši, razen tega pa se delavstvo še ni opomoglo od posledic, ki jih je pustila prejšnja stavka.

V razpravi je vse polno številčnih podatkov in primerjav, ki dajejo prispevku še posebno vrednost.

Peter Šobar je napisal Tekstilana v narodnoosvobodilni borbi. S pomočjo spominov in ustnih virov je prikazal prve dni okupacije v narodnostno mešanem prostoru Kočevske in odnos nemškega in slovenskega prebivalstva do okupatorjev. Seveda se je pomudil predvsem pri kočevskih Nemcih in je prikazal njihov odnos do nemškega in italijanskega okupatorja, hkrati pa odnos kočevskih

Nemcev do Slovencev. Pri tem ugotavlja na podlagi ustnih virov, da so bili odnosi med kočevskimi Nemci in Slovenci pri nižjih plasteh prebivalstva (med kmeti, delavci v rudnikih, tekstilni tovarni in žagah) dokaj lojalni in da ni bilo napetih odnosov. Nato je orisal razvoj in delo frontne organizacije v Tekstilani, ki so jo v pretežni večini sestavljale delavke, in jo označil kot samostojno, enotno in trdno organizacijo. Dalje govori o proizvodnji v Tekstilani in Horakovi tekstilni tovarni po kapitulaciji Italije, ko je postalo Kočevje svobodno in nato o proizvodnji pod nemško okupacijo. Na koncu članka so prikazani bombni napadi na mesto in prispevek tekstilcev v Kočevju v NOB.

Povojno obdobje od 1945 do 1971 je tretji prispevek v zborniku, v katerem je Vinko Rakovič prikazal stanje tovarne ob osvoboditvi, dobo obnove, razvoj in potek proizvodnje od leta 1972. Hkrati s tem je prikazano delo upravnih organov in delavskih svetov za dvig materialnega in kulturnega stanja njihovega delavstva.

Anka Vidovič-Miklavčič

SOMMAIRE

Tone Knez, conservateur en chef du Musée de Basse Carniole, Novo mesto: A propos des *sittulae* à figures récemment découvertes à Novo mesto. — CDU 571.37:571.73 (497.12) "600/300" — p. 65

Marijan Slabè, conservateur du Service slovène de protection des monuments historiques: Aperçu des témoignages archéologiques en Slovénie aux temps des invasions (5e et 6e siècles). — CDU 930.26 (497.12) "04/06" — p. 76

Janez Höfler, associé d'études à la Faculté des lettres de Ljubljana: J. K. Dolar (ca. 1620—1673). Contribution à l'histoire de la musique en Slovénie au 17e siècle. — CDU 78 (497.12):92 Dolar — p. 82

Tatjana Hojan, bibliothécaire au Musée de l'instruction Ljubljana: "Bucvice tega sadershanja sa mladust" de 1794. — CDU 372.817 (075.2) = 30=863 "1794" — p. 90

Peter Vodopivec, associé d'études à la Faculté des lettres de Ljubljana: La variole en Carniole et à Ljubljana en 1873/74. — CDU 616.912 (497.12) "1873/1874" — p. 92

Franz Rozman, associé d'études à l'Institut historique du mouvement ouvrier, Ljubljana: Milan Subarić et son activité socialiste. — CDU 329.14 (436):92 Subarić — p. 97

Dušan Nečak, associé d'études à l'Institut pour l'étude des nationalités: Le Bureau pour le territoire occupé. — CDC 323.15 (436.6 + 453.3 = 863) (061.26) "1918/1920" — p. 101

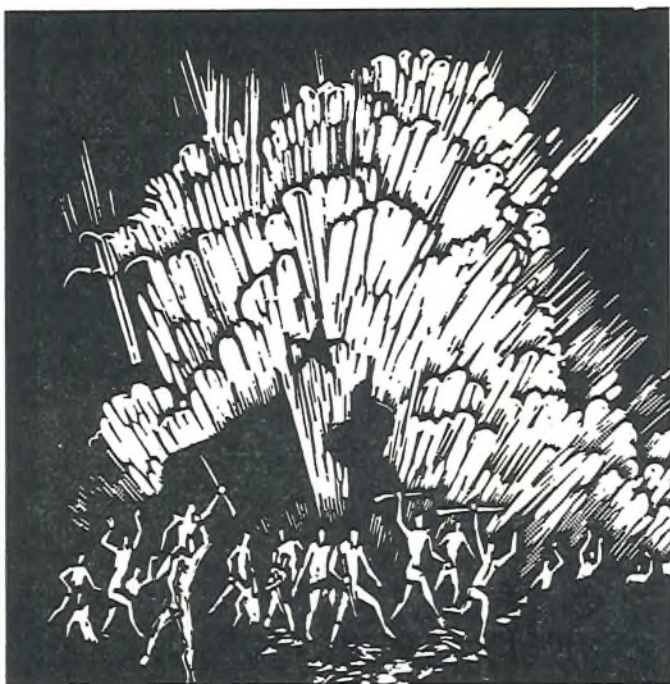
Tone Zorn, adjoint scientifique à l'Institut pour l'étude des nationalités: Encore quelques données relatives à l'autonomie culturelle pour les Slovènes de Carinthie dans les années vingt. — CDU 323.15 (436.6=863) "1927/1928" — p. 107

Informations sur l'activité de nos établissements et de nos sociétés. — CDU 061.055 — p. 110

Publications nouvelles. — CDU 930 (048.1) — p. 112

GOSPODARSKO ZGODOVINSKI SPOMINSKI ZBORNIK

jubilejnih, slavnostnih
in informativnih člankov
ter člankov s kulturnozgodovinskega področja
Socialistične republike Slovenije

Ob obletnici

LJUDSKE VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA

čestitajo

*gospodarske organizacije,
zavodi in drugi*

*vsem delovnim ljudem
in poslovnim prijateljem
ter se priporočajo
za nadaljnje sodelovanje*

OPEKARNA RADOMLJE

Opekarna Radomlje je bila ustanovljena leta 1906. Njena lastnika sta bila Pavlin in Šraj. Imenovala pa se je kar Šrajeva opekarna. Leta 1948 je bila opekarna nacionalizirana. Od tedaj dalje do leta 1951 je poslovala v sklopu Ljubljanskih opekarn. V letih 1951—1952 je bila obrat Industrije gradbenega materiala Kamnik. 1. oktobra 1952 se je osamosvojila in danes posluje kot Opekarna Radomlje. Upravlja jo delovni kolektiv z voljenimi predstavniki.

V Radomljah in njihovi okolici je bilo opekarstvo razvito že pred letom 1906. Lastniki okoliških parcel so imeli majhne poljske peči za žganje opeke. Kurili so jih z drvni. Vse delo, od izkopavanja in predelovanja gline do modeliranja opeke je bilo ročno. Opeko so sušili nekaj dni na tleh, delno osušeno pa so skladali še pod kozolčke, da se je dobro osušila. Ker je imela Šrajeva opekarna mehanizirano predelavo opeke in pravo krožno peč, so vse majhne opekarnе zaradi konkurenčnosti sčasoma začele propadati. Najdlje sta vzdržala lastnika Smrdu in Šarc.

Kot zgodovinsko zanimivost iz NOB navajamo še izvleček iz knjige Tiskarstvo na Slovenskem: »Prva partizanska tiskarna na Gorenjskem je začela obratovati v kamniškem okrožju. Bila je to Tiskarna OK KPS Kamnik, ki jo je organiziral okrožni tehnik Karel Zupančič. Prostor za njo so uredili v Šrajevi opekarni v Radomljah. Delo tiskarne je vodil Zupančič ob sodelovanju poklicnega tiskarskega strojnika Lojzeta Praprotnika in Helene Kalamiševske, ki je urejala ekspedit...«.

Opisovanje opekarništva ne bi bilo popolno, če ne bi pri tem vsaj na kratko opisali nekdanjega načina dela. Če pomislimo, da so včasih glino kopali in nakladali z lopatami in drugim ročnim orodjem, to ni bilo zavidanja vredno delo. Prevažanje gline iz glinokopa z vagončki, odvažanje modelirane opeke od stroja, skladanje pod kozolčke, uvoz v peč, ukladanje suhe opeke v peč, vse to je bilo dokaj težavno delo. Najbolj naporno pa je bilo izvažanje vroče opeke iz peči. Opeko so delavci od kozolčkov v peč in iz peči prevažali s samokolnicami. Izdelovali in žgali so predvsem polno zidno opeko. Zelo naporno in odgovorno je bilo tudi žganje opeke. Kurjači so morali ves premog spravljati na peč in ga ročno vmetavati v kurilne odprtine, zraven pa kontrolirati žganje opeke. Izdelava opeke je bila tiste čase zelo tvegana. Vse sušenje je bilo odvisno od vremena. Zato je bilo delo na opekarni izključno sezonsko. Zaradi težavnosti so ga imeli nekateri za manjvredno.

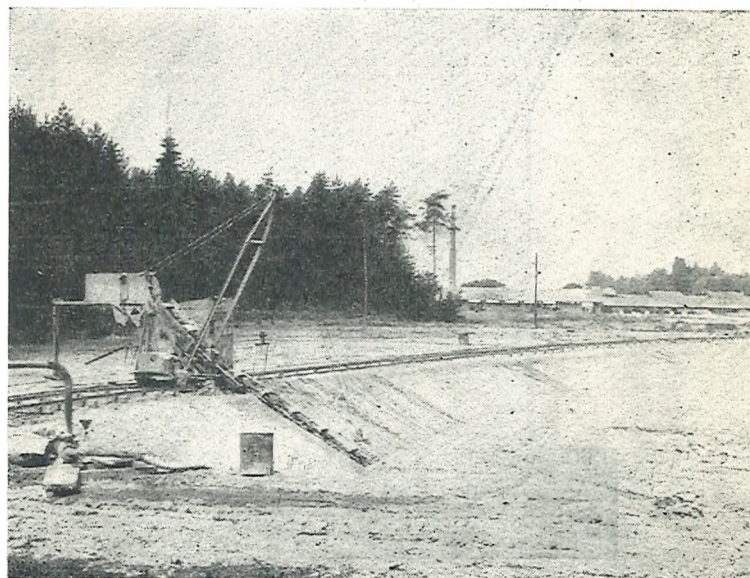
Čeprav je razvoj tehnologije bliskovito napredoval, tega za opekarstvo ne moremo trditi. Z drobnimi izboljšavami smo v radomeljski opekarni začeli šele po svobodi. Res kvalitetne spremembe pa smo opravili z rekonstrukcijo v letih

1960—1961. Do takrat je bila letna proizvodnja 3,100.000 enot opeke. Predvidevali smo, da bomo na leto izdelali 7,000.000 enot. Sama rekonstrukcija je stala 130,000.000 starih din. Eno tretjino sredstev je imelo podjetje, vse drugo pa je prejelo kot posojilo od federacije in od Kamniške ter Ljubljanske banke. Sezidana je bila nova glavna hala s strojnici in umetnimi sušilnicami, ki so imele dnevno kapaciteto 20.000 enot posušene opeke. Postavljeni so bili novi stroji: v glinokopu bager za nakop gline, skrinjasti dodajalec, fini valji in dvoosni filter-mešalec ter vakuum stiskalnica za oblikovanje več vrst opeke. Kasneje je bil mehaniziran še prevoz gline do strojev in to z dizlovo lokomotivo. Postavljene so bile tudi naravne sušilnice ŠED, katerih pa v naslednjih letih nismo več dosti uporabljali. Povečana zmogljivost umetnih sušilnic po montaži merilnih in kontrolnih instrumentov je zadostovala za sušenje izdelane opeke.

Kolektiv si je vsa leta prizadeval, da bi povečal proizvodne zmogljivosti. V letih 1970—1971 smo prešli na kurjenje peči z mazutom, kar je bilo vezano z velikimi stroški. Za sušenje opeke v umetnih sušilnicah je bil postavljen generator za proizvodnjo vročega zraka, ki je speljan v komore. Generator kurimo z mazutom. Ves prevoz surove opeke od strojev v komore in iz komor do krožne peči opravljamo z ogo-kuli vozički, uvoz v peč in iz peči ter paletno nakladanje na kamione pa z dvema viličarjema. Zaradi vseh teh izboljšav smo uspeli v lanskem letu izdelati že 7,800.000 enot opeke.

Z doseženimi rezultati pa kolektiv še ni zadovoljen. Skušamo še izboljšati pogoje za delo in dvigniti kvaliteto izdelkov. V ta namen predvidamo zgraditi zorišnico gline. To nam bo omogočilo, da v zimskih mesecih ne bomo prekinjali dela. Nadalje imamo v načrtu še postavitev tunnelske peči zmogljivosti ca. 12 milijonov enot opeke. Gradnjo tega objekta nam narekujejo dva razloga: velika starost sedanje peči in potreba po modernjšem načinu dela, ker tržišče zahteva vse večje količine opečnih izdelkov.

Kolektiv Opekarnе Radomlje ima dolgoletno tradicijo in bogate izkušnje. Glede na to, da so nam dosedanja prizadevanja uspela, smo prepričani, da bomo tudi v prihodnje dosegli zastavljene cilje.

Bagra vsako leto nagrabita na tisoče kubikov gline

Melodija

TOVARNA GLASBIL IN UČIL
MENGEŠ

proizvaja in nudi po konkurenčnih cenah
svoje kakovostne izdelke: klavirske
harmonike, kitare, električne kitare,
strune in pribor za glasbene instrumente
in zvočne notne table

SPLOŠNO
GRADBENO PODJETJE

TEMELJ

LJUBLJANA-ČRNUČE 89 b

Telefon 343 281, 343 269, 343 298

- Izvajamo vsa dela na visokih in nizkih
gradnjah
- Poleg tega smo specializirani
za gradnjo minigolf igrišč kakor tudi
drugih športno rekreacijskih objektov

TERMIT

DOMŽALE

s svojimi obrati v Moravčah
in Ihanu proizvaja kremenove
peske in pomožna livarska sredstva
ter se priporoča

VELETRGOVSKO PODJETJE

Kokra

KRANJ

prodaja na debelo in drobno
TEKSTIL—GALANTERIJA—PLASTIKA
uvoz — izvoz
se priporoča cenjenim potrošnikom!

Gradbeniki individualni graditelji!

Vse probleme toplotnih izolacij boste
enostavno, hitro in poceni rešili s

KOMBI PLOŠČAMI
kombinacijo heraklita
in styropora

Pritrjujejo se na vse vrste podlag:

- z lepljenjem na **masivne stene —**
opeko, beton
- s pribijanjem na **leseno ogrodje**
— z vgrajevanjem med **opečne**
ali **betonske stene**

IZOLIRKA LJUBLJANA

KOMBI PLOŠČE

ČREVARNA

Izvoz — Uvoz

LJUBLJANA, POLJANSKA 95, tel. 321 155, 316 052

Industrija naravnih in umetnih črev — Parna topilnica loja — Svojim cenj. odjemalcem se priporočamo še naprej

Čestitamo vsem delovnim ljudem in svojim cenjenim strankam za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem!

AVTOSERVIS

DOMŽALE

Kamniška 14

Telefon 72 831

Popravljamo vse vrste avtomobilov v to stroko spadajočih del. Priporočamo se za usluge in obenem čestitamo za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

TOSAMA

TOVARNA SANITETNEGA MATERIALA DOMŽALE

Izdeluje za prvo pomoč:

sanitetne omarice,
sanitetne torbice,
avtomobilske apoteke,
motorske apoteke,
potovalne apoteke,
priročne apoteke za civilno
zaščito

barve

laki

emajli

kiti

škrobi

dekstrini

lepila

umetne smole

HELIOS

kemična industrija

Domžale, Ljubljanska 114

ELEKTROSTROJNO PODJETJE

Tiki

LJUBLJANA, ALEŠEVČEVA 52

proizvaja: električnoakumulatorske
bojlerje vseh velikosti za nizko
in visoko tlačno montažo;

kuhinjske nape za prezračevanje
kuhinj s priključkom ali brez njega
na ventilacijski kanal;

prezračevalce za sanitarije.

Naši izdelki so vedno na razpolago
v trgovinski mreži po vsej
Jugoslaviji.

ČE ŽELITE BITI OBLEČENI
ŠPORTNO IN ELEGANTNO,
NOSITE KONFEKCIJO
IN POKRIVALA
TOVARNE KLOBUKOV,
SLAMNIKOV
IN KONFEKCIJE

DOMŽALE

Protektor-Vulkan

LJUBLJANA, ŠMARTINSKA CESTA 64

Telefon 310 072

protektira avtomobilske plašče, izdeluje penasta tesnila, gumijeve tehnične predmete za avtomobilsko, gradbeno in elektroindustrijo ter izdeluje kolesa za transportna sredstva

Vsem poslovnim prijateljem in znancem in vsem delovnim kolektivom

čestitamo

za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

ŽIMNICA

LJUBLJANA
TOBACNA 3

TAPETNIŠTVO IN DEKORACIJE

Telefon 22 665

Izdeluje vse vrste tapetniških izdelkov; vse vrste zaves ter montira karnise; oblaža tla z vsemi plastičnimi materiali in podi, oblaža stene s tapetami; izdeluje brezkončne transportne, pogonske in formatne trakove iz sukanca.

Vsem poslovnim prijateljem in znancem ter delovnim kolektivom

čestitamo

ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE NA SLOVENSKEM

TRGOVSKO PODJETJE

Manufaktura

LJUBLJANA

uprava: Trubarjeva 27/I - telefon 311 638

priporoča cenjenim odjemalcem ugoden nakup v svojih poslovalnicah:

CICIBAN, Miklošičeva 22
MANUFAKTURA, Čopova 3
MANUFAKTURA, Titova 18
PRI VODNJAKU, Ciril-Metodov trg 21
MANUFAKTURA, Trubarjeva 11

Naš cilj je zadovoljiti odjemalce z dobro kvaliteto, najnovejšimi vzorci in nizkimi cenami

Vsem poslovnim prijateljem in znancem ter vsem delovnim kolektivom čestitamo za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

TEŽMER

servis za popravilo tehtnic, težnih in merilnih naprav

LJUBLJANA, Gornji trg 44 — Telefon 20 844
in Hrenova ulica 19 a — Telefon 25 090

vsem poslovnim prijateljem in znancem ter vsem delovnim kolektivom

čestitamo

za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

KOVINSKO PODJETJE

UNITAS

LJUBLJANA — CELOVŠKA CESTA 224
Čestitamo vsem borcem in aktivistom narodno-osvobodilne vojne za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem.

ŠTAMPILJKE

za urade, trgovine in obrti izdeluje in dobavlja
solidno in po zmernih cenah podjetje

Sitar

Nasl. Marija Blejec, doma telefon 314-411

Ljubljana, Nazorjeva ulica 3

Delavnica: Resljeva cesta 6, telefon 323 238

čestita vsem delovnim ljudem in svojim poslovnim prijateljem za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem!

KOMUNALNO PODJETJE

SNAGA

LJUBLJANA, Povšetova 6

Telefon 322 265

opravlja naslednje dejavnosti:

vzdrževanje javne snage (odvoz odpadkov, čiščenje javnih površin),
vzdrževanje in obnova cestišč ter prometne signalizacije,
izdelava nadgradenj na šasijah (smetarskih naprav, avtonakludalcev ipd.) in opravljanje raznih remontov,

opravljanje zimske službe v mestu.

Za vse navedene storitve ter naročila se obračajte na naše podjetje.

Vsem poslovnim prijateljem in znancem ter vsem delovnim kolektivom čestitamo
ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE NA SLOVENSKEM.

Elektromontaža

Projektiramo in izvajamo elektroinstalacije jakega in šibkega toka ter napeljavo strel vodov

LJUBLJANA, Rožna dolina, C. VI, št. 36
Telefon 61 441 direktor 61 622

OBRAT NA BORŠTNIKOVEM TRGU 1
Telefon 20 704

Vsem poslovnim prijateljem in znancem ter vsem delovnim kolektivom čestitamo
ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE NA SLOVENSKEM.

GRADBENO OBRATNO PODJETJE

OBJEKT

LJUBLJANA

POD HRIBOM 55

Telefon n. c. 55 880 - dir. 55 244

opravlja vsa gradbena
in vzdrževalna dela
ter visoke gradnje

Vsem poslovnim prijateljem in znancem
ter vsem delovnim kolektivom
čestitamo
za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

DANAŠNJI ČAS,

JE HITRI ČAS,

ZATO GA IZKORISTITE KAR NAJBOLJE
TUDI PRI NAKUPOVANJU

HITRO, DOBRO IN POCENI

boste kupili vselej v eni hiši:

TRGOVSKO PODJETJE
nama
LJUBLJANA

v prodajnih enotah:

- VELEBLAGOVNICA PRI POŠTI,
Ljubljana
- BLAGOVNICA S STANOVANJSKO
OPREMO, Ljubljana
- KONFEKCIJA ELITA, Ljubljana
- BLAGOVNICA, Kočevje
- BLAGOVNICA, Škofja Loka
- VELEBLAGOVNICA, Velenje

ZA DAN VSTAJE SLOVENSKEGA
NARODA
VSEM POTROŠNIKOM IN POSLOVNIM
SODELAVCEM
PRISRČNE ČESTITKE.

LJUBLJANA
Telefon 311 545

TRGOVSKO PODJETJE

MEDEX

Nudimo vam naraven cvetlični in gozdni med, pristno domačo medicino, preparate na osnovi matičnega mlečka in cvetnega prahu, kot so: MELBROSIN, GELEE ROYALE, POLLJUVEN, MELBROSIA pld. — čebelarški reprodukcijski material.

Se priporočamo!

Čestita za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem.

PODJETJE ZA ČUVANJE
LJUDSKEGA PREMOŽENJA

VARNOST

LJUBLJANA, KREKOV TRG 10/I

želi svojim poslovnim partnerjem ob dnevu vstaje slovenskega naroda 22. juliju veliko poslovnih uspehov in se s svojimi uslugami pri zavarovanju družbenega premoženja že vnaprej priporoča!

Veletekstil

UPRAVA IN EN GROS
PRODAJNA SKLADIŠČA

LJUBLJANA, Masarykova 17

tekstilno blago vseh vrst — kemično obdelane tkanine — linolej — trikotaža in pletenine — tekstilna in druga galanterija — moško, žensko in otroško perilo, splošna konfekcija.

POSLOVALNICE NADROBNE TRGOVINE:

SVILA — Kresija 1,
Adamič-Lundrovo nabrežje
SVILA — Kresija 2
Adamič-Lundrovo nabrežje
CVETA — Stritarjeva 6
PERLON — Čopova 12
AJDOVŠČINA — Gosposvetska 1
CVETA — Miklošičeva 22
MODNA KONFEKCIJA — Tavčarjeva 1
VELETEKSTIL — Celovška 99
VELETEKSTIL — Zalog
VELETEKSTIL — Črnomelj
VELETEKSTIL — Ljubljana, Tržaška 37/a
VELETEKSTIL — Tržič
VELETEKSTIL — Soseska 6 — Celovška c.

AGROSTROJ LJUBLJANA

LJUBLJANA, DRAGA 41

Telefon: 55 366, 57 052

Podjetje za izdelavo in popravilo kmetijske in gozdarske mehanizacije.

Telex: 31 271

Telegram: Agrostroj-Ljubljana, Ljubljana, p. p. 7/I,

konstruira, projektira in izdeluje najodobnejše naprave za namakanje z umetnim dežjem v stabilnem, polstabilnem in premičnem sistemu. Z lastno mehanizacijo opravlja vsa melioracijska dela, servis kmetijske in gozdarske mehanizacije ter avtomobilov Skoda, Simca, Saab in Land Rover.

Izdeluje epoksy smole in kite, odporne proti kislinam in alkalijam za uporabo v strojni, gradbeni in živilski industriji.

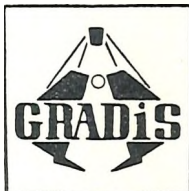
Vsem poslovnim prijateljem in znancem ter vsem delovnim kolektivom
čestitamo
za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

Gradbeno
industrijsko podjetje

GRADIS

LJUBLJANA

Korytkova 2 • Telefon 323 641

s svojimi enotami doma in v tujini

izvaja:

vsa gradbena dela industrijskih objektov, objektov družbenega standarda in gradi stanovanja za trg; izdeluje gradbene elemente, razne vrste betonskih izdelkov in opravlja montažo gradbenih konstrukcij; izvaja ključavničarska, kleparska in krovna dela; projektira vse vrste visokih, nizkih, vodnih, luških in stanovanjskih objektov

Vsem poslovnim prijateljem in znancem ter vsem delovnim kolektivom
čestitamo
za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

Ob 20-letnici svojega poslovanja

Agroobnova

gradnje in melioracije

LJUBLJANA, Črtomirova ul. 8

Telefon 313 126, 313 493

Gradnja kmetijskih objektov, objektov živilsko-predelovalne industrije in objektov družbenega standarda.
Hidro- in agromelioracije.
Vodovodi.
Nizke gradnje za kmetijstvo.
Vzdrževanje in generalna popravila težke gradbene mehanizacije.

Vsem poslovnim prijateljem in znancem ter vsem delovnim kolektivom
čestitamo
za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

KOMUNALNO PODJETJE

Kanalizacija

Ljubljana, Ambrožev trg 7

Telefon 315 533, 322 738

projektira,
gradi
in vzdržuje
javno
kanalizacijsko
omrežje
ter naprave

Delovna skupnost

»KANALIZACIJE«

čestita vsem delovnim ljudem in svojim poslovnim prijateljem za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem!

**Komunalno
podjetje
VIČ**

Ljubljana

Uprava, tehnični sektor, služba za urejanje in oddajo stavbnih zemljišč

LJUBLJANA, Vrhovnikova 2

telefon h. c. 61 261, 61 286, 61 288
direktor: 61 780

Pomožni obrati: Ljubljana, Viška cesta 58 in 65,
telefon 61 328, 61 424,

- gradi in vzdržuje ceste,
- gradi manjše mostove, kanalizacijo, razne objekte itd.,
- ureja mestna zemljišča,
- opravlja strojne storitve po konkurenčnih cenah,
- daje brezplačne tehnične informacije,
- izdeluje in prodaja betonske izdelke.

Vsem poslovnim prijateljem in znancem
ter vsem delovnim kolektivom

čestitamo

**ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE NA
SLOVENSKEM**

TEOL

Ljubljana

Zaloška cesta 54

Telefon: h. c. 311 522, direktor 316 642

izdeluje

tekstilna in usnjarska pomožna sredstva,
sintetična lepila,

detergente, sredstva za hlajenje v kovinski industriji ter proizvode na bazi etilenoksida.

Imamo lasten servis za uvajanje naših izdelkov pri odjemalcih.

Vsem poslovnim prijateljem in znancem
ter vsem delovnim kolektivom

čestitamo

za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

KOVINSKO PODJETJE

LJUBLJANA, KAMNIŠKA 41

izdeluje

jeklene konstrukcije, okna in vrata
v »SECCO« izvedbi, stopniščne
in balkonske ograje, regale
za opremo skladišč in vse druge
v ključavničarsko stroko spadajoče izdelke.

Vsem poslovnim prijateljem in
znancem ter vsem delovnim
kolektivom

čestitamo

za obletnico ljudske vstaje
na Slovenskem.

Slaščičarsko podjetje

Konditor

LJUBLJANA, Koblarjeva 3

vam daje veliko izbiro prvovrstnega domačega peciva: potice, krofe, torte, kekse, čajno pecivo, napolitanke, sladoled in druge slaščice.

Izdelujemo po vaši želji in okusu specialne torte, ki so že tradicionalne in cenjene kot najbolj primerna darila za vsako priložnost.

Vsem poslovnim prijateljem in znancem ter vsem delovnim kolektivom

čestitamo

za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

CENTROMERKUR

Uvozno-izvozno trgovsko podjetje CENTROMERKUR iz Ljubljane, ki praznuje letošnje leto 20-letnico svojega obstoja, je generalni zastopnik svetovno znanih kozmetik

- 4711
- Tabac Original
- Marga Greiter
- Outdoor Girl.

Kolektiv podjetja CENTROMERKUR se pridružuje čestitkam ob obletnici vstaje slovenskega naroda

Damóki hola hop

čestita vsem delovnim ljudem in svojim poslovnim prijateljem za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem!

PRIDRUŽUJEMO
SE ČESTITKAM
OB OBLETNICI
DNEVA VSTAJE
SLOVENSKEGA
NARODA

**Lučka
Lučka
Lučka**

ŽIVILSKI KOMBINAT

Izdelujemo v sodobno opremljenih obratih:
vse vrste mlevskih izdelkov
in prvovrstne testenine;
večkrat dnevno nudimo razne vrste
svežega kruha in peciva

Čestitamo vsem delovnim kolektivom in
našim poslovnim prijateljem za obletnico
ljudske vstaje na Slovenskem!

ZASTOPSTVO TUJIH FIRM

avtotehna

LJUBLJANA
TITOVA CESTA 36

Osební avtomobili OPEL
in VAUXHALL
Kamioni in avtobusi OM in FIAT
Gospodinjíski aparati in
avtoelektromaterial BOSCH
Radijski in televizijski sprejemniki
BLAUPUNKT
Avtomobilske gume CEAT
Motorno olje VALVOLINE
Elektronika RCA

Vsem poslovnim prijateljem
in znancem ter vsem delovnim
kolektivom
čestita
za obletnico ljudske vstaje
na Slovenskem

INDUSTRIJA PLUTOVINASTIH
IZDELKOV

Ljubljana, Celovška 32

GRADBENIM PODJETJEM
IN GRADITELJEM

dobavljamo plošče za toplotno
izolacijo stavb iz ekspandirane
plute ter
plutovinaste stenske obloge
za notranjo opremo prostorov

Plutal

modna hiša

V LJUBLJANI, MARIBORU IN OSIJEKU

je za poletno sezono pripravila bogato kolekcijo otroške,
moške in ženske konfekcije.

Izbirali boste lahko med umirjenimi klasičnimi in visoko
modnimi modeli.

Modna hiša vas vabi, da si ogledate tudi bogato izbiro mod-
nega metrskega blaga in dekorativnega blaga ter drugih
modnih artiklov, ki so v prodaji v Modni hiši.

Tiskarna ptt Ljubljana

TRŽAŠKA CESTA 42

Telefon 61 475, 61 630

Izdelujemo tiskovine vseh vrst, kakor:

VEČBARVNI TISK

PLAKATE

RAZGLEDNICE

KATALOGE

PROSPEKTE

ETIKETE

BROSURE

KNJIGE

OBRAZCE

ITD.

*Cestitamo vsem
borcem in aktivistom
za obletnico
vstaje na Slovenskem!*

Kamnoseško podjetje

MARMOR

LJUBLJANA, RESLJEVA 38

Uprava: telefon 316 423

Obrata:

Moša Pijadejeva 32, 321 338

Tomačevska cesta 1, 315 881

Izdeluje: nagrobne in kulturne spomenike, razne kamnoseške izdelke, in gradbene materiale iz marmorja in granita.

GRADBENO PODJETJE

"Bežigrad"

LJUBLJANA

Podmilščakova ulica 24

Telefon: centrala 313 145, 313, 427
direktor 313 281
centr.-skl. 341 081
računovodja 311 883

Vršimo razna vzdrževalna dela, adaptacije stanovanjskih, poslovnih zgradb in manjše novogradnje.

V svojih centralnih obratih nudimo privatnim graditeljem in podjetjem po konkurenčnih cenah vse vrste betona, gotovo armaturo, grobo malto in acetilensko apno. Z nabavo polizdelkov pri našem podjetju gradite hitro in ekonomično.

GALIS

LJUBLJANA

Lepodvorska ulica 23 a

trgovsko podjetje z igračami,
galanterijskimi izdelki
in otroško konfekcijo
na debelo

Telefoni: direktor 310 061
komerciala 311 314
oddelek pletenin
— blagajna 310 535

Vsem poslovnim prijateljem in znancem in
vsem delovnim kolektivom

čestitamo

ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE
NA SLOVENSKEM

TRGOVSKO PODJETJE

EXPORT IMPORT

Ljubljana, Titova 38

KOMERCIALA: Titova 38, telefon 315 197, 320 394, telex: yu flora 31 269

— VELEPRODAJA: Cigaletova 13, telefon: 313 382

— TRGOVINE:

ORHIDEJA, pasaža Nebotičnik, telefon 20 897

CVETLICA, Titova 3, telefon 22 337

ROŽA, Nazorjeva 3, telefon 23 194

TELEFLORA, Wolfova 10, telefon 22 513

SANOFLORA, Tugomerjeva 2, telefon 55 940

VIJOLICA, Rozmanova 6, telefon 323 236

ZVONČEK, Lundrovo nabrežje, telefon 322 396

CIKLAMA, Titova 38, telefon 315 197

SPOMINCICA, Zaloška cesta 4

JULIJA — cvetličarna, bar, Stari trg 9, telefon 25 651

— VRTNARIJE:

SOSTRO — proizvodnja rezanega cvetja in lončnic,
Služba zaštite, telefon 49 052

Orlova 8 — enota za dekoriranje zunanjih in notranjih
prostorov, prodaja lončnic itd.

nudijo cenjenim potrošnikom kvalitetno in priznano cvetje, cvetoče in zelene sobne in vrtno rastline, okrasno parkovno in vrtno drevje, grmičevje, semena in gomolje, vrtnarska orodja, zaščitna sredstva, gnojila, strokovno pripravljeno zemljo. Ob nakupu so na voljo vsa strokovna navodila. Po želji izdelujemo vse aranžmane za hotelske dvorane, ustanove in poslovne prostore

TELEFLORA, Titova 38, telefon 315 197

Vaše najdražje boste razveselili s cvetličnim poklonom — posreduje ga naša TELEFLORA v domovini in po vsem svetu, po najugodnejših cenah.

Obiščite nas, zadovoljni boste. — Za zaupanje se vam zahvaljujemo.

Združeno
železniško transportno
podjetje Ljubljana je uvrstilo v promet
turistične ekspresne vlake
na novih relacijah po

enotni ceni 20,00 din

od 25. junija 1972 dalje ob nedeljah in praznikih.
Otroci do 12. leta imajo 50 % popusta.

Vlaki vozijo

Koper ekspres kopalni vlak: Ljubljana-Koper-Ljubljana
turistični vlak:
Bela krajina ekspres Ljubljana-Metlika-Ljubljana
kopalni vlak:
Opatija ekspres Ljubljana-Opatija-Rijeka-Ljubljana

